

ญาณสังวรเทศนา

มูลนิธิธัมมทานุกรการาชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๑

จำนวน ๕๐๐ เล่ม

ญาณสังวรเทศนา

ราคา 130.00

บาท

งานสังวรเทศนา

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๑

จำนวน ๕๐๐ เล่ม

คำชี้แจง

เมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ มุลินธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้พิมพ์พระธรรมเทศนา ๓๓ กัณฑ์ รวมเรียกว่า “ญาณสังวรเทศนา” ถวายสมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนเถร) ผู้อำนวยการมุลินธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในการบำเพ็ญกุศลอายุครบ ๕ รอบ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม ได้พิจารณาเห็นว่า ญาณสังวรเทศนา มีอรรถกถา เนื้อความและแนวการอธิบาย เป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในทางปฏิบัติอยู่มาก ทั้งเป็นแบบอย่างสำหรับผู้ที่จะถือเอาเป็นแบบนำไปใช้งาน ตามความเหมาะสมของงานต่าง ๆ ทั่วไป มหามกุฏฯ จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นเพื่อสนองความต้องการให้แพร่หลาย

ญาณสังวรเทศนา ได้จัดหมวดตามประเภทของงานเป็น ๕ หมวด

หมวดที่ ๑ เนื่องในการพระราชกุศลมงคลพิธี มี ๔ กัณฑ์

หมวดที่ ๒ ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน มี ๑๒ กัณฑ์

หมวดที่ ๓ เป็นศราทธพรตเทศนา มี ๗ กัณฑ์

หมวดที่ ๔ เนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา มี ๕ กัณฑ์

หมวดที่ ๕ เนื่องในโอกาสพิเศษ มี ๕ กัณฑ์

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า ญาณสังวรเทศนา จะเป็นหนังสือที่อำนวยประโยชน์แก่วงการศึกษาการปฏิบัติทั่วไป โดยเฉพาะ

ผู้มุ่งอรรถกถาได้อรรถกถา

ผู้มุ่งระเบียบข้อปฏิบัติได้ระเบียบ

ผู้มุ่งแบบข้อปฏิบัติได้แบบอย่างที่ดี

ผู้สงสัย ข้อสงสัยความสงสัย

มุลินธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ขอนุโมทนาแก่สมเด็จพระญาณสังวร ที่อนุญาตให้พิมพ์เพื่อเผยแผ่ ตามวัตถุประสงค์ของมุลินธิฯ นี้

มหามกุฏราชวิทยาลัย

สารบัญ

	หน้า
พระธรรมเทศนาเนื่องในการพระราชกุศลมงคลพิธี	
๑. พระธรรมเทศนา ในพระราชพิธีวันฉัตรมงคล	๑
๒. ธรรมธชกถา ในพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร	๖
๓. จกุกักกถา ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ๖ รอบ สมเด็จพระศรี นครินทราบรมราชชนนี	๑๓
๔. ทักษิณานุปทานกถา ในพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษา ๓ รอบ สมเด็จพระ ๖ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี	๒๐
พระธรรมเทศนาในการพระราชกุศลและพระกุศลทักษิณานุปทานต่างงาน	
๕. วิสุทธิกถาธรรมกถา ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	๒๗
๖. อุโภถกถา ในการพระราชกุศลวันบิณฑบาตราช	๓๗
๗. อัททโชนกถา ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	๔๔
๘. กรรมกถา ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ ปกเกล้าเจ้าอยู่หัว	๔๙
๙. กิตติกถา ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล	๕๕
๑๐. ทูลสถาปนาพระกุศล ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระอัฐิสมเด็จพระ ราชบิดา และการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล	๖๐

๑๑. สัทธาภดา ในการพระราชกุศลถวายวันสวรรคตสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ๖๖
๑๒. สันตฤทธิกัญญาภดา ในการพระราชกุศลสัทิวารพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี ๗๒
๑๓. สังคหวัตถุภดา ในการพระราชกุศลถวายวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระราชบิดา ๗๙
๑๔. พรหมวิหารภดา ในการพระราชกุศลถวายวันสวรรคตสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรฯ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ๘๕
๑๕. สัปปริสภดา ในการพระกุศลถวายวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ๙๕
๑๖. ธรรมาธรรมภดา ในวันรพี ๑๐๐

ศราทธพรตเทศนาในการพระราชกุศลและพระกุศลต่างงาน

๑๗. ศราทธพรตธรรมเทศนา ในงานออกพระเมรุพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี ๑๑๑
๑๘. อัปป์มาทภดา ในงานออกพระเมรุพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ๑๑๗
๑๙. เย ธัมมาทิปฏิกภดา สัทิวารพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ๑๒๖
๒๐. อริยวิงสภดา สัทิวารพระศพ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่) ๑๓๒
๒๑. อนิมิตตชีวิตกภดา สัทิวารพระศพ สมเด็จพระสังฆราช (จวน) ๑๓๙
๒๒. สังฆโสภณภดา สัทิวารพระศพ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด) ๑๔๕
๒๓. เศษพลภดา งานออกเมรุศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ๑๕๐

พระธรรมเทศนาเนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

๒๔. ปุฐาภดา เนื่องในวันมาฆบูชา ๑๕๗
๒๕. วิสาขธรรมภดา เนื่องในวันวิสาขบูชา ณ วัดพระแท่นดงรัง ๑๖๔

	หน้า
๒๖. ทิลักขณกถา เนื่องในวันอัฐมีบูชา	๑๗๑
๒๗. จิตกตัญญุมกถา เนื่องในวันอาสาฬหบูชา	๑๘๐
๒๘. อัคคโฆทนกถา เนื่องในวันมหาปวารณาออกพรรษา	๑๘๗

พระธรรมเทศนาในโอกาสพิเศษ

๒๙. พุทธปทีปกถา เนื่องในพิธีเปิดวัดพุทธปทีป ณ ประเทศอังกฤษ	๑๙๗
๓๐. สังคหกถา เนื่องในวันสงเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน	๒๐๕
๓๑. วิชยธรรมเทศนา เนื่องในวันกาชาดโลก	๒๑๒
๓๒. อัคคกถา (ในคราวพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวช)	๒๑๙
๓๓. อุโบสถเทศนา (ในโอกาสกฐินกาลรัชดาภิเษก)	๒๒๔

พระธรรมเทศนา
เนื่องในการพระราชกุศลมงคลพิธิ

พระธรรมเทศนา

ในพระราชพิธีทักษิณานุประทาน

เบื้องต้นแห่งพระราชพิธีฉัตรมงคล

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๓ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุณฺณํ อุกฺกตฺตํ โมทติ

โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมคฺคตโนติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเศพระคุณ
ประทับพระบัญชาบารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลทักษิณานุประทาน ในเบื้องต้นแห่งพระราชพิธี
ฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติศิริวัชรราชินี ท้าวว่า วันนี้ ไกลจกถึงวันประกอบ
พระราชพิธีฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติศิริวัชรราชินีตามโบราณราชประเพณี สมเด็จพระ
บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระกตัญญูกตเวทีทาคุณอันประเสริฐ จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชกุศลทักษิณานุประทานเป็นเบื้องต้น ณ พระที่นั่งอมรินท
รวินิจฉัยนี้ เจ้าพนักงานผู้เตรียมการได้เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบูรพการี
ชั้นประคิษฐานเหนือพระราชบัลลังก์ ภายใต้ันพญาลมहाเศวตฉัตร และเชิญพระพุทธรูป
ประจำพระชนมวารคู่พระบรมอัฐิประคิษฐานในพระที่นั่งบุษบกมาลา ประกอบด้วยเครื่อง
บรมอิสริยราชูปโภคพร้อมสรรพ ครั้นแล้ว สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า (ทั้ง ๒
พระองค์) ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทาน ทรงพระราช
อุทิศถวายส่วนพระราชกุศลทั้งนี้ เพื่อเป็นผลสัมฤทธิ์พระราชหิตุสุข แก่สมเด็จพระบรม
ราชบูรพการี ความสัมฤทธิ์ผลนี้ พึงมีโดยฐานนิยม สมตามพระพุทธานุศาสน์ที่ตรัสไว้ว่า

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์

อวยจ โข ทกฺขินา ทินฺนา สงฺฆมฺหิ สุปฺติญฺจิตา

ทิมฺรตฺถํ หิตายสฺส จานโส อุกฺกปฺปติ

แปลความว่า ทกฺขินาที่ให้แล้ว ตั้งอยู่ที่แล้วในสงฆ์แล้ว สำเร็จเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ละไปนั้น โดยฐานะตลอดกาลนาน ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชาบุรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงเป็นพระราชบุรพการีผู้ทรงมหันต-
คุณูปการในพระบรมราชจักรีวงศ์ เพราะได้ทรงประดิษฐาน ได้ทรงดำรงพระมหาเศวตฉัตร
และพระบรมราชวงศ์ โดยสันตติสืบต่อมาโดยลำดับ จึงทรงเป็นพระบรมราชาบุรพการีที่พึงถวาย
ความเคารพ ของสมเด็จพระบวรมหิศรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงดำรงพระมหาเศวตฉัตรเฉลิม
มโหศวริยราชสมบัติในปัจจุบัน

อนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาบุรพการีผู้ทรงปกครองประเทศชาติในอดีตสืบมาโดยลำดับ
นั้น ชื่อว่าได้ทรงเป็นพระราชบุรพการีของประเทศชาติโดยส่วนรวม เพราะได้ทรงเป็นองค์
พระประมุขกอบกู้ประเทศชาติ ดำรงประเทศชาติ เกื้อกูลประเทศชาติให้เจริญ ได้ทรงเป็น
เอกอัครศาสนูปถัมภ์ ได้ทรงบำบักทุกข์ บำรุงสุข และเป็นมิ่งขวัญของอาณาประชาราษฎร
ประชาราษฎรชาวไทยทั้งชาติในปัจจุบัน ผู้เกิดมาในประเทศชาติเป็นที่รวมกันอยู่เป็นสุขโดย
อิสริเสรี มีศาสนาเป็นที่นับถือ มีพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะโดยบริสุทธิ์บริบูรณ์
ก็เพราะสมเด็จพระบรมราชาบุรพการีในรัชสมัยนั้น ๆ ได้ทรงปกป้องรักษาไว้ ฉะนั้น จึงทรง
ดำรงอยู่ในฐานะเป็นพระราชบุรพการีที่พึงเคารพสักการะของประชาชนชาวไทยทั้งชาติ

อันชาวไทยนั้น เมื่อตั้งชาติขึ้นเป็นหลักฐาน ก็มีพระพุทธศาสนาเป็นที่นับถือ มี
พระมหากษัตริย์เป็นองค์ประมุขผู้ปกครองโดยลำดับมา ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์
จึงเป็นไตรรงค์ คือ องค์ ๓ ที่เป็นนิมิตเครื่องหมายของความเป็นคนไทย หรือประชาชาติ
ไทยโดยสมบูรณ์ทุกสมัย แม้ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อทรง
ปรารภประชุมชนหรือรัฐ ก็ได้ตรัสไว้ว่า ราชา มุขํ มนุสฺसानํ พระราชาเป็นประมุข
ของหมู่มนุษย์ ราชา ญฺชฺสสฺส ปญฺญาณํ พระราชาเป็นเครื่องปรากฏของรัฐ และใน
อัครัญญุสฺสวโร ได้ตรัสอธิบายอรรถของคำว่า ราชา ไว้ว่า ธมฺเมเนน ปฺรลํ ญฺชฺเชติ แปลว่า

ยังชนทั้งหลายอื่นให้ยินดีขึ้นบานโดยธรรม ดังนี้

พระราชทานเป็นที่ยินดีขึ้นบาน เป็นมิ่งขวัญของหมู่ชนอย่างไร มีทรัพย์สินแลงไว้ใน
จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย ด้วยทรงปรารภถึงพระราชผู้จักรพรรดิ โดยความว่า ช้ออัศจรรย์
ในพระราชผู้จักรพรรดิ คือ ถ้าขัตติยบริษัท พราหมณบริษัท กฤหคิยบริษัท สมณบริษัท
เข้าเฝ้า บริษัทนั้น ๆ ก็มีใจยินดีด้วยการได้เฝ้าได้เห็น ถ้ามีพระราชดำรัสตรัสด้วย ก็มีใจยินดี
ด้วยพระราชดำรัส ถ้าทรงนิ่งก็ไม่อ้อม คือ พวกกันกระหายอยากจะได้ฟังพระราชดำรัสอีก ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีในรัชกาลโดยลำดับ ได้ทรงประกอบมหันตคุณูปการกิจ
โดยอเนกประการ เพราะทรงดำรงมั่นอยู่ในราชธรรมจริยาตามนัยพระพุทธศาสนาในวาท
ราชธรรมจริยานั้น ๆ ชื่อว่าเป็นบุญ เพราะเป็นกรรมคือการทำงานที่ค้ำที่บริสุทธิ์ เป็นเหตุให้
เกิดผลเป็นที่บันเทิงสุข ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภายหน้า สมตามพระพุทธภาษิตบทหนักเชปว่า

อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปฺญฺโฉ อุภยตฺถ โมทติ

โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน

แปลว่า ผู้มีบุญอันทำแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกนี้ ย่อมบันเทิงในโลกหน้า ชื่อว่าย่อมบันเทิง
ในโลกทั้ง ๒ ผู้มีบุญอันทำแล้วนั้น เห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ย่อมบันเทิง ย่อม
บันเทิงยิ่ง

ใจความแห่งพระพุทธภาษิตนี้มีว่า ผู้ใดทำบุญไว้แล้ว เห็นกรรมอันบริสุทธิ์ของตน
ย่อมบันเทิงสุขตลอดไป คำว่า บุญ แปลว่า ฟอกชำระ มี ๒ คือ บุญที่เป็นเหตุ หมายถึงกรรม
ที่บริสุทธิ์ เพราะเป็นเครื่องฟอกชำระบาป หรือกรรมที่ตรงกันข้าม และบุญที่เป็นผล
หมายถึงผลที่บริสุทธิ์ คือความบันเทิงสุขอันเกิดจากบุญส่วนเหตุ หมายถึงสุขอย่างนี้ พระ
บรมศาสดาคาทรัสไว้ว่า

มา ภิกฺขว ปุณฺณานิ ภาวิตฺถ สฺขสฺสเสตฺติ อธิวณฺเณ

แปลความว่า กูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญนี้ เป็นชื่อ
ของสุข ดังนี้ และทรัสขั้บุญส่วนเหตุไว้ คือ ทาน การให้ การบริจาค ๑ สีส ความประพฤติ
เป็นปกติเรียบร้อย เพราะงกเว้นจากโทษ หรือ ทมะ คือ ความข่มใจให้เกิดความงกเว้น

อย่างนั้น ๑ ภาวนา คือความอบรมจิตใจให้สงบ และอบรมปัญญา หรือ สัจญมะ คือ ความ
 สำรวมจิตใจมิให้ฟุ้งซ่านมิให้มัวเมาลุ่มหลง ๑ ผู้ปฏิบัติดังกล่าวแล้ว ชื่อว่าผู้ได้ทำบุญไว้แล้ว
 ย่อมเป็นผู้มีกรรมอันบริสุทธิ์ ตนเอง เมื่อพิจารณากรรมของตน กิติเตียนตนเองมิได้ ทรงกัน
 ข้าม เมื่อเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน ย่อมได้ความบันเทิงสุข และผู้รู้อื่นใคร่ควรดูแล้ว
 กิติเตียนมิได้ แยกย่อยของสรรพเสริญ ข้อนี้ได้ชื่อว่าเกียรติโดยแท้จริง เพราะเป็นชื่อเสียง
 อันบริสุทธิ์ ที่ทั้งตนทั้งผู้อื่นที่เป็นผู้รู้ซึ่งใคร่ควรดูแล้วกิติเตียนมิได้ เหตุฉะนี้ จึงมีพระพุทธ
 ภาษิตตรัสไว้ว่า ธมฺเม จิตฺตํ น วิหหติ กิตฺติ เกียรติย่อมไม่ละผัดตั้งอยู่ในธรรม ธรรมใน
 ที่นี้มีอรรถหมายถึงธรรมที่เป็นกุศล หรือบุญดังกล่าว จึงตรัสให้ศึกษาเรื่องบุญว่า

บุญคุณเมว โสสิทฺธิเชยฺย อายตฺตํ สุขุทฺธํ

แปลความว่า ควรศึกษาสำเหนียกบุญ ที่มีผลเลิศต่อไป มีสุขเป็นกำไร ด้วยประการฉะนี้
 สมเด็จพระบรมราชบุรพการีโดยลำดับรัชสมัย ได้ทรงบำเพ็ญบุญไว้แล้ว เพราะได้
 ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอันบริสุทธิ์ เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ประเทศชาติศาสนา
 และอาณาประชาราษฎรทั้งปวง เมื่อทอดพระเนตรเห็นกรรมอันบริสุทธิ์ของพระองค์ ย่อม
 ทรงบันเทิงสุขในโลกนี้ เสด็จสวรรคตแล้ว ก็ยังทรงบันเทิงสุข และย่อมปรากฏพระราชกัลยาณ
 เกียรติยืนอยู่คู่ชาติ

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภอภิสิทธิ์มงคลกาลแห่ง
 พระราชพิธีฉัตรมงคล เฉลิมพระราชสมบัติสิริวัชรพรุษา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
 ให้ประกอบการพระราชพิธีทักษิณานุประทาน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายสมเด็จพระบรม
 ราชบุรพการี โดยพระราชกรวการ ด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวทิตาคณฺฑ ทั้งนี้ชื่อว่าได้ทรง
 แสดงการวอปรายนธรรม และทรงปฏิบัติสัปปริสธรรมตามพระพุทธศาสนาวาท พระ
 ราชกรณียที่ทรงปฏิบัติ ย่อมเป็นเครื่องกางกั้นสรรพพิบัติอนิฏฐผล อำนวยสรรพสมบัติอวิฏฐผล
 แก่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมด้วยพระบรมราชโอรสวรยาธิบดีฯ ให้สถิตสถาพร
 เกษมสวัสดิ์

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุประทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรง

บำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบุรพการี ทั้ง
 จงสัมฤทธิ์วิบากสมบัติเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อสุข แก่สมเด็จพระบรมราชบุรพการี สมตามพระ
 บรมราชอุทิศ

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย อานุภาพพระราชกุศลบารมีบุญญาธิการ และ
 อานุภาพแห่งสมเด็จพระบรมราชบุรพการีที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายทั้งนี้ จงอภิบาล
 รักษาสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และพระบรม
 ราชโอรส พระราชธิดา ให้ทรงพระเจริญด้วยสรรพสิริสวัสดิ์คิพัฒนาบงกช แม้พระบรมโพธิ
 สมภารบารมีเป็นที่ร่มเย็น แก่พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท เสวกามาตย์
 ราชบริพาร สมณชีพราหมณ์ และอาณาประชาราษฎร์ทั่วไป

รับพระราชทานถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประทับ
 พระบิณฑบาตบารมี ยุติด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

ธรรมชกดา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน

(เนื่องในพระราชพิธีสถาปนา เสด็จพระนามาภิไธย

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันพุธที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ราชา จกฺกวตฺตํ ฐมฺมิโก ฐมฺมราชา ฐมฺมญฺเฒว นิสฺสาย ฐมฺมํ สกฺกโรนฺโด
ฐมฺมํ กรฺกโรนฺโด ฐมฺมํ อปฺจายโน ฐมฺมทฺธโช ฐมฺมเกตุ ฐมฺมาธิปเตยฺโยติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในธรรมชกดา พรรณนา
ธรรม อันบัณฑิตนับถือเพียงตั้งธง ฉลองพระเศวตพระคุณ ประดับพระบัญญัติบารมี อนุรูป
การพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ในเบื้องต้นแห่งพระราชพิธีสถาปนา เสด็จพระนามาภิไธย
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ด้วยว่าสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า
ทรงพระราชปรารภค้ำกราบบังคมทูลแห่งสภามหาเถรสมาคมแห่งสภาบริหารคณะปฏิวัติ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ตั้งการพระราชพิธีสถาปนาเสด็จพระนามาภิไธย สมเด็จพระเจ้าสุทนต์มณี เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์
ให้ดำรงพระราชอิสริยยศ “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” โดย
อนุโลมชกติกายราชประเพณีที่เคยมีมาแล้ว และเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัย ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชพิธี เริ่มแต่พระราชพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ และ
พระราชลัญจกร ต่อด้วยพระราชพิธีศรีสังฆปาณการเสกน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และการ
พระราชกุศลทักษิณานุปทาน ณ บัดนี้ และจะสืบต่อไปถึงการพระราชพิธีสถาปนาเสด็จพระ
นามาภิไธย พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ทรงเททองหล่อพระพุทธรูปปฏิมา และทรง

บำเพ็ญพระราชกุศลทรงบาตรร่วมกับประชาชนแล้วเสด็จให้ประชาชนเฝ้า และพระบรมวงศานุวงศ์เฝ้า (มีรายละเอียดปรากฏในหมายกำหนดการ) ทั้งนี้ ด้วยอำนาจพระมหากษัตริย์แห่งประเทศชาติประชาชน พร้อมทั้งพระกตัญญูทศเวทิตาธรรมในสมเด็จพระบรมราชบุรพการี เพราะพระบรมราชวงศ์ย่อมเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมราชบุรพการีในอดีต และจะสืบไปสู่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชในอนาคต ฉะนั้น ในโอกาสอันเป็นอนุคมมงคลมหาสมณนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานเตรียมการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน เชิญพระโกศพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุรพการีขึ้นประดิษฐานเหนือพระราชบัลลังก์ ภายใต้ันพญุลลมหาเศวตฉัตร และเชิญพระพุทธรูปประจำพระชนมวารคู่พระบรมอัฐิประดิษฐานในพระที่นั่งบุษบกมาลา ประกอบด้วยเครื่องอิสริยยศราชูปโภคพร้อมสรรพแล้ว สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออภิเษกเสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระบรมราชบุรพการีตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยอำนาจพระกตัญญูทศเวทิตาธรรม

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ได้ทรงมีพระราชคุณูปการเป็นพันประมาณ เพราะได้ทรงปฏิบัติตามพระราชธรรมจรรยาที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ในพระพุทธศาสนา ดังเช่นที่ตรัสไว้ในอภิกคสถานแห่งหนึ่งว่า “ธรรมย่อมเป็นราชาแห่งพระราชผู้จักรพรรดิผู้ตั้งอยู่ในธรรม เป็นพระธรรมราชา พระราชาผู้จักรพรรดิทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นธงชัย ย่อมทรงจัดแจงการรักษามองกันคุ้มครองอันประกอบด้วยธรรมในอันโตชน (หมู่ชนภายใน) ในชาติคิยบริษัท ในพลกายคือ กองทัพ ในพราหมณ์คหบดี ในชวานิมชนบท ในสมณพราหมณ์ ในเนื้อและนกกทั้งหลาย ยังจักรให้เป็นไปโดยธรรม จักรนั้นย่อมเป็นสิ่งที่ใคร ๆ ผู้เป็นข้าศึกเปลี่ยนแปลงทำลายมิได้ ฉันทะ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธะก็ฉันทะนั้น ทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม จักรักษา บังคับคุ้มครองที่เป็นธรรม ในพุทธบริษัททั้งหลายว่าควรเสพคือประพศิ ไม่ควรเสพคือ ไม่ควรประพศิ กายกรรม วาจกรรม มโนกรรม อาชีพ ความนิคมอย่างนี้ ๆ ยังจักรคือธรรมให้เป็นไป ซึ่งใคร ๆ เปลี่ยนแปลงทำลายมิได้” พระพุทธภาษิตที่ตรัสถึงพระองค์เองว่า ทรง

เคารพธรรม เหมือนกับพระราชาผู้จักรพรรดิผู้ทรงเคารพธรรมและได้ตรัสไว้อีก ถือเอาใจความว่า “ ชัศติยราชผู้ทรงมูรธาภิเษกแล้ว ประทับอยู่ในทิศใด ๆ ย่อมประทับอยู่ในแคว้นแคว้นของพระองค์เท่านั้น ที่ทรงชนะแล้วในทิศนั้น ๆ ค่ายองคสมบัติ ๕ ประการ คือ ๑. ทรงมีพระชาติสมบุรณ์ คือ ทรงมีพระชาติวิมุติที่พึงนับถือทั่วไป มีประเทศชาติเป็นปึกแผ่นมั่นคง ๒. มีการคลังบริบูรณ์ ๓. มีกำลังทัพทุกหมู่เหล่าคอยรับพระราชโองการ ๔. มีปรีณายกผู้ฉลาดสามารถ ๕. มีพระอิสริยยศอันเกิดจาก ๔ ข้อข้างต้น คือ พระบรมเชษานุภาพแผ่ไปในทิศทั้งปวง ” แล้วได้ตรัสธรรม ๕ ประการเป็นข้อปฏิบัติคู่กัน คือ “ ๑. ศิล่คู่กับความมีพระชาติสมบุรณ์ขององค์ชัศติยราช ๒. พาหุสัจจะ ความเป็นผู้สตั้มมาก คู่กับความมีการคลังสมบุรณ์ ๓. เริ่มความเพียรไม่หยุดหย่อน คู่กับความพร้อมด้วยกำลังทัพทุกหมู่เหล่า ๔. บัญญา คู่กับความถึงพร้อมด้วยปรีณายก ๕. จิตวิมุติ คู่กับความสมบุรณ์ด้วยพระอิสริยยศทั่วทุกทิศ ”

อนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสถึงพระเชษฐาราชโอรสไว้ เก็บใจความรวมกันโดยย่อว่า “ พระเชษฐาราชโอรส ทรงประกอบด้วยพระองค์สมบัติ ๕ ประการเหล่านี้ จึงทรงเป็นที่หวังพระราชสมบัติ หรืออุปราชสมบัติ คือ ๑. ทรงสมบุรณ์ด้วยพระชาติเป็นพระชาติวิมุติ ๒. ทรงถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ มีพระรูปร่างสง่าพึงชม ๓. ทรงเป็นที่รักแห่งพระราชชนกชนนี ๔. ทรงเป็นที่รักแห่งประชาชนทั่วทุกนิคมชนบท ทั้งทรงเป็นที่รักแห่งพลกาย คือหมู่กำลังทหารทุกกองทัพ ๕. ทรงศึกษาสำเร็จศิลปวิทยา เป็นบัณฑิตผู้ฉลาดมีปัญญาสามารถ กิครูเหตุผลตลอดอนาคตปัจจุบัน ” แล้วทรงแสดงธรรม ๕ ประการเป็นข้อปฏิบัติคู่กัน คือ “ ๑. ศรัทธา พร้อมกับศีล คู่กับความสมบุรณ์ด้วยพระชาติ ๒. ความบริหารร่างกายให้แข็งแรง มีโรคน้อย มีสุขภาพอนามัยทางร่างกายดีพร้อมกับความที่ได้สตั้มมาก คู่กับความถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ ๓. ความซื่อตรงไม่หลอกลวงพร้อมกับความมีสติ คู่กับความเป็นที่รักแห่งพระราชชนกชนนี ๔. ความเริ่มเพียรไม่หยุดหย่อน คู่กับความเป็นที่รักแห่งประชาชน และหมู่กำลังทั้งหมด ๕. บัญญา คู่กับการศึกษา ” ดังนี้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีได้ทรงเคารพธรรม มีศัพทราชาธรรมเป็นต้น ทรงปฏิบัติ

พระองค์ให้สมบูรณด้วยพระองค์สมบัติแห่งพระชกัตยราช ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงแสดงอนุศาสน์ไว้ ทั้งได้ทรงมีพระเชษฐราชโอรส ทรงประกอบด้วยพระองค์สมบัติแห่งพระเชษฐโอรส และธรรมอันคู่ควรกันตามพระบรมพุทโธวาท สืบพระราชสันตติวงศ์ปกครองเป็นองค์พระประมุขแห่งไทยรัฐสีมาอาณาเขตคึกคักต่อมาไม่ขาดสาย

อันหมู่ชนผู้รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ เมื่อมีพระราชาทรงเป็นองค์พระประมุข ย่อมยกย่องว่า กิ่งพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า “ราชา มุขิ มนุสฺसानิ พระราชาทรงเป็นประมุขแห่งมนุษย์ทั้งหลาย” “ราชา รุชฺสุตส ปญฺณาณิ พระราชาเป็นศรีสง่าปรากฏแห่งแว่นแคว้น” และวงศ์ตระกูลแห่งหมู่มนุษย์ย่อมดำรงอยู่ด้วยบุตร แม้ชื่อนี้ก็ได้มีพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า “ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺसानิ บุตรเป็นที่ตั้งแห่งมนุษย์ทั้งหลาย” และได้มีพระพุทธานุภาพที่ตรัสอนุศาสน์ไว้เพื่อความสุขสวัสดิแห่งหมู่ชนและแต่ละบุคคล ดังเช่นที่ตรัสปรารภพระราชกัณฺฑิยพรวรดี หรือพระราชกัณฺฑิยพรวรดี และได้ตรัสปรารภพระเชษฐราชโอรส ผู้ที่จะสืบพระราชสันตติวงศ์ อันพึงแสดงสรุปข้อธรรมได้ดังนี้ :-

๑. ความสมบูรณด้วยพระชาติ เป็นชาติวิมุติ ชื่อนี้สำเร็จด้วยพระปุพเพกตบุญญากรรมที่คู่ควรกันกับพระชาติวิมุติ คือ ศรัทธา เชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ในบุคคลที่ควรเชื่อ ประกอบด้วยปรีชาญาณสิ่งที่ควรเชื่อนั้น คือสิ่งที่มีเหตุผล ถ้าเป็นสิ่งที่ฟังนำมาปฏิบัติ ก็พึงเป็นสิ่งที่อำนวยประโยชน์ที่ต้องการ สิ่งที่ควรเชื่อที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนา คือ คำสั่งสอนของพระตถาคตพุทธเจ้า ซึ่งทรงสอนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ บุคคลที่ควรเชื่อ คือ ผู้รู้ที่ใคร่ครวญแล้วและเป็นผู้มีเมตตากรุณามุ่งดีโดยแท้จริง เช่น ชนกชนนี กรุบาอาจารย์ ตลอดจนผู้หวังดีที่เป็นผู้รู้ทั้งหลายทางพระพุทธศาสนา คือ พระพุทธเจ้า ข้อสำคัญคือ ต้องมีความเชื่อมั่นในตนเองว่า ละความชั่วทำความดีได้ จะไม่หวั่นไหวไปในเรื่องยั่ววนชวนให้หลงผิดทั้งปวง จะปฏิบัติตามโอวาทของมารดาบิดาและผู้หวังดีที่เป็นผู้รู้ ตลอดจนพระพุทโธวาทอันเหมาะอันควรที่จะรับปฏิบัติ กับอีกข้อหนึ่งที่คู่กับศรัทธา คือ ศีล อันได้แก่ความเว้นจากโทษที่พึงกราหาทางความประพฤติ ชาติวิมุติ เมื่อมีศรัทธาและศีลสนับสนุนย่อมยิ่งงงาม นำให้เกิดผลยิ่งใหญ่ไพบุลย์

๒. ความถึงพร้อมด้วยพระสิริรูปสมบัติ มีพระรูปร่างสง่าพริ้งพริ้ว แม้ข้อนี้ก็สำเร็จจากบุพเพกตบุญญาตาส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งเกิดจากกรรมที่คู่กัน คือความมีพลานามัย ดังที่เรียกว่ามีโรคน้อย มีสุขภาพอนามัยทางร่างกายดี เมื่อมีรูปร่างอยู่แล้ว ย่อมเป็นความสมบูรณ์ทางร่างกาย อำนาจให้ปฏิบัติกรณียะให้เกิดลาภผล และอาจบริโภคลาภผลให้เกิดความสุขตามที่ต้องการได้ จึงได้มีพระพุทธานุภาพตรัสไว้ว่า “อาโรกฺยปรมา ลาภา ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง” ส่วนพหุสัจจะ ความเป็นพหุสัจจะ คือ ไตรสัจจะมาก ทำให้มีความรู้เรื่องต่าง ๆ มาก เมื่อมีรูปร่างสง่า มีพลานามัยสมบูรณ์ มีการสัจจะมาก ย่อมรวมกันเป็นความมงคลามที่จะอำนวยผลไพศาล

๓. ความเป็นที่รักแห่งพระชนกชนนี นี้เป็นองค์สมบัติที่ทรงความสำคัญเป็นพิเศษ และเมื่อประกอบด้วยกรรมที่คู่กัน คือ อสากถะยะ ความไม่หลอกลวงโอ้อวด มีความซื่อตรงจงรักภักดีพร้อมกับความมีสติรักษาควบคุมใจให้มีความระลึกสำนึกผิดชอบอยู่เสมอ และที่จะห้ามยั้งใจมิให้ประพฤตินทางที่มิชอบ ย่อมจะส่งเสริมให้เกิดอุมผลสวัสดิ์

๔. ความเป็นที่รักแห่งประชาชน ทั้งแห่งพลกายคือหมู่กำลังทหารทุกกองทัพบ้าง เมื่อประกอบด้วยกรรมที่คู่กัน คือความเริ่มเพียรพยายามไม่หยุดหย่อน ในอันที่จะละอุมผล คือ กรรมที่ทำด้วยความไม่ฉลาด ได้แก่ความชั่วเสียหายต่าง ๆ และในอันที่จะประกอบกระทำกุศล คือ กรรมที่ทำด้วยความฉลาด ได้แก่ความดีงามต่าง ๆ ที่จะให้เกิดผลดีที่จะเกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญ มีกำลังเรี่ยวแรง มีความเพียรบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดทิ้งธุระคือกิจที่พึงจักพึงทำนำพาในกุศลกิจทั้งหลาย ความเพียรที่ชอบดังนี้ย่อมจะส่งเสริมให้เป็นเป็นที่เคารพรักแห่งประชาชนและพลกายทั้งปวงยิ่งขึ้นโดยไม่มีประมาณ

๕. ความศึกษาสำเร็จศิลปวิทยา เป็นคุณสมบัติที่พึงมีคู่กับปัญญา ความสำเร็จการศึกษาในศิลปวิทยาให้เกิดความรู้ความสามารถที่เป็นเครื่องมือ ส่วนสิ่งที่เรียกว่าปัญญาในที่นี้หมายถึงความรู้ที่จะใช้เครื่องมือตลอดถึงบุคคลและสิ่งทั้งปวงให้เป็นประโยชน์ โดยปริยายคือทางหนึ่งได้แก่ความรู้เหตุ (ธัมมัญญา) ความรู้ผล (อัตถัญญา) ความรู้ตน (อัตถัญญา) ความรู้ประมาณ (มัตถัญญา) ความรู้กาล (กาลัญญา) ความรู้บุคคล

(บุคคลัญญา) ความรู้บริษัท (ปริสัญญา) อีกอย่างหนึ่งคือ ความฉลาดรู้ในทางเจริญ (อายุโกศล) ความฉลาดรู้ในทางเสื่อม (อุปายโกศล) ความฉลาดรู้ในทางดำเนินเข้าไปสู่ความเจริญ (อุปายโกศล) รวมความเข้า คือความฉลาดรู้จักวิธีทำให้รอดพ้นทุกข์พิบัติ ให้ประสบสุขสมบัติอันสมบัติต่าง ๆ ความมีการศึกษา มีปัญญาประกอบกัน ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ยิ่งใหญ่ไพบูรณ์

สมเด็จพระบรมราชบุรพการี ผู้ทรงยังไทยรัฐให้เจริญ เมื่อทรงดำรงพระอิสริยยศ พระเชษฐภคินีราชโอรส ได้ทรงประกอบด้วยพระองค์สมบัติและพระคุณธรรมที่คู่กัน เมื่อเสด็จ เสด็จถวัลย์ราชสมบัติสืบพระราชสันตติวงศ์ ก็ได้ทรงประกอบด้วยพระราชธรรมจรรยาทุกประการ ต่างทรงอาศัยสักการะเคารพนับถือธรรม ทรงมีธรรมเป็นธง จึงได้ทรงดำรงรักษา และทะนุบำรุงประเทศชาติพระราชวงศ์ เสนามาตย์ พสกนิกร พร้อมทั้งสมณพราหมณาจารย์ ให้สดีตศดาพรอยู่เย็นเป็นสุขและบรรลुकความเจริญองงามไพบูรณ์ตามลำดับสมัย

แม้ในรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ก็ได้ทรงประกอบด้วย พระองค์สมบัติและพระราชธรรมจรรยาทุกประการ ดังที่ปรากฏอยู่อย่างเด่นชัด เมื่อทรง พระราชอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระบรมราชบุรพการี ทรงมีพระราชมนัสห้วงความสิริสวัสดิ พิพัฒน์มงคล แห่งสมเด็จพระบรมราชโอรส ซึ่งจะทรงสถาปนาเฉลิมพระนามาภิไธย ให้ดำรง พระราชอิสริยยศ “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” เพื่อความสุขสวัสดิ แห่งไทยรัฐพร้อมทั้งพสกนิกรทั่วรัฐสีมาอาณาเขต จึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ทรงพระราช อุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบุรพการี เป็นการทรงประกาศพระราชกัลยาณเกียรติ พร้อมทั้ง พระราชของกคุณสมบัติและพระราชธรรมจรรยา ให้ปรากฏตามแนวพระบรมพุทโธวาท ที่ทรงอนุสาสน์ไว้สำหรับพระราชผู้ทรงเป็นจักรพรรดิหรือผู้ทรงเป็นมูรธาภิเษกกษัตริย์ และ พระเชษฐภคินีราชโอรส โดยนัยที่ได้รับพระราชทานถวายวิสาขามา

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรง บำเพ็ญทรงพระราชอุทิศ ทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นไปเพื่อพระราชกัลยาณเกียรติและ สุขสมบัติแก่สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ สมตามพระราชปณิธานทรงอุทิศโดย

ฐานนิยม

ขออำนาจสมเด็จพระบรมราชบุรพการี พร้อมทั้งพระราชกุศลบารมี โปรดอภิบาล สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ เจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมทั้ง สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าทีปังกรรัศมีโชติ มหาวชิราวุธราชกุมารี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ซึ่งจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาให้ดำรงพระราชอิสริยยศ “สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร” และพระเจ้าลูกเธอทุกพระองค์ ให้ทรงพระเจริญ เสด็จสถิตสถาพร เป็นนารถคันแห่ง พระราชวงศ์ คณะรัฐบาล ข้าราชการ พสกนิกร ทุกหมู่เหล่า ตลอดจิรกาล

ถวายวิสาขบูชาพระธรรมเทศนา ในธรรมชกถา ฉลองพระเคศพระคุณ ประทับพระ บัญญาบารมี เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

จดจ๊กกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน
ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ
สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

ครบ ๖ รอบ

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันศุกร์ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ปฎิฎฺฐเป วส เทส อริยมิตฺตกโร สฺยา
สมฺมาปณฺธิสมฺปนฺโน ปุพฺเพ ปุณฺณโกโต นโร
ธณฺฑ์ ธนํ ยโส กิตฺติ สุขณฺเจตํ ธิวตฺตตฺตี.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในจุตจ๊กกถา ฉลองพระเกษ
พระคุณประทับพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตร
พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเป็นเบื้องต้น แห่งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลฉลอง
พระชนมายุ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ครบ ๖ รอบ ด้วยสมเด็จพระบรมพิตร
พระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีจะทรงมีพระชนมายุครบ
๗๒ พรรษา ในวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นเหตุควรที่จะทรงพระโสมนัส
ปราโมทย์ และจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษาสนองพระมหากรุณาธิคุณ
โดยพระราชประเพณี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระ
ราชกุศลฉลองพระชนมายุ และในวันที่ ๒๐ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๑๕ คือวันนั้น ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวาย

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศาสนโสภณ.

สมเด็จพระบรมราชบุรพการี สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พร้อมทั้งพระราชทานส่วนพระราชกุศลแก่พระชนกพระชนนีในสมเด็จพระบรมราชชนนีในโอกาสเดียวกันนี้ด้วย ทั้งได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏจารึกพระนามที่พระโกศอัฐิพระชนกพระชนนี ในสมเด็จพระบรมราชชนนีก่อนแต่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลการพระราชกุศลทั้งปวงนี้ สำเร็จด้วยพระราชหฤทัยประกอบด้วยพระกตัญญูกตเวทิตา ในสมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ และในสมเด็จพระบรมราชชนนี ทั้งสืบขึ้นไปในพระชนกพระชนนี ในสมเด็จพระบรมราชชนนี ตามภูมิธรรมแห่งสาธุชน ทั้งพระพุทธรูปนิธภายิตที่ทรงไว้ว่า “ภูมิ เว สาธุรูปาน กตัญญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวทิตาเป็นภูมิแห่งสาธุชน” ทั้งนี้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงมีพระราชคุณูปการแก่พระบรมราชวงศ์และแก่ประเทศชาติ ประชาชน พร้อมทั้งพระศาสนา สมณชีพราหมณาจารย์เป็นอเนกประการ แม้สมเด็จพระบรมราชชนนีได้ทรงมีพระเดชพระคุณมาเป็นต้นพัน ในสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า และได้ทรงมีพระราชคุณูปการแก่บ้านเมือง ศาสนา และประชาชนเป็นอเนกปริยาย ทั้งปรากฏในประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนก และสมเด็จพระบรมราชชนนี เมื่อวันที่ ๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๓ แล้ว แม้ต่อจากนั้น สมเด็จพระบรมราชชนนีกໍได้ทรงมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาธิคุณ ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจต่าง ๆ สืบต่อมา แม้จะได้เสด็จแปรพระราชฐานไปประทับอยู่ ณ ต่างประเทศตลอดระยะเวลาอันหนึ่ง ก็เพื่อประทับพักผ่อนพระวรกายที่ได้ทรงครากครำมาเป็นอันมาก และปรากฏว่าได้ทรงพระราชดำริและทรงเตรียมพระองค์ในพระกรณียกิจต่าง ๆ ที่จะเสด็จกลับมาทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนให้ยิ่งขึ้นไปอีก จึงทรงดำรงอยู่ในฐานะที่พึงระลึกถึงพระราชคุณูปการ และถวายพระพรในโอกาสอันเป็นมงคลพระชนมายุครบ ๖ รอบพร้อมกันโดยแท้

สมเด็จพระบรมราชบุรพการีทุกพระองค์ และสมเด็จพระบรมราชชนนี ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ ศาสนา และประชาชนอย่างไพศาล

กล่าวโดยปริยายหนึ่งได้ว่า เพราะทุกพระองค์ได้ทรงปฏิบัติดำเนินตามหลักจักรธรรมทั้ง ๔ ประการ ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสสั่งสอนไว้ ดังนั้นภิกษุทั้งหลายจึงนิคมกาถาบทอทุกเทศที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า ปฏิรูป เวส เทเส เป็นต้น แปลความว่า

“พึงอยู่ในเทศดินอันสมควร พึงคบมิตรประเสริฐ พึงถึงพร้อมด้วยความทั้งตนไว้ โดยชอบ พึงทำบุญไว้ในกาลก่อน ธัญญา ทรัพย์ ยศ เกียรติ และสุข ย่อมเกิดแก่ผู้นั้น ”

คำแปลข้างต้นนี้ เป็นคำแปลแห่งบทอทุกเทศซึ่งเป็นนิคมกาถา (กาถาส่งท้าย) แห่งพระบาลีในจุกกณินาบทซึ่งแสดงจักร ๔ ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักรเหล่านี้ ๔ ประการ ที่เทพและมนุษย์ทั้งหลายผู้มาประกอบย่อมมีจักร ๔ แล่นไป ที่เทพและมนุษย์ทั้งหลายผู้มาประกอบ ย่อมบรรลุดังความยิ่งใหญ่ไพบูรณ์ในโลกทรัพย์ทั้งหลายต่อกาลไม่นานทีเดียว จักร ๔ คือ ปฏิรูปเทสวาสะ ความอยู่ในเทศะ คือดินอันสมควร ๑ สปัปฺริสุบฺบัสสะ ความคบหาสัตบุรุษ คือคนดี ๑ อตฺตสัมมาปณฺธิ ความทั้งตนไว้ชอบ ๑ ปุพฺเพกปฺปญฺญา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน ๑ จักร ๔ เหล่านี้แล ” ทั้งนี้

จักร คือ ล้อ ในที่นี้ หมายถึงธรรมเป็นกุศลอรต ที่นำไปสู่ความเจริญด้วยโภคะทั้งหลาย และด้วยอริยผลทั้งหลายอันมีทรัพย์ ยศ เกียรติ ความสุขเป็นต้น ผู้ประกอบด้วยจักรธรรม ไม่ว่าจะเทพหรือมนุษย์ย่อมเชื่อว่าจักรแล่นนำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูรณ์ จักรธรรมนี้มี ๔ ประการ คือ

๑. ปฏิรูปเทสวาสะ ความอยู่ในเทศะคือดินอันสมควร เทศะคือดินที่อยู่เป็นสิ่งสำคัญเป็นประการแรก ทุกคนผู้เกิดมาย่อมมีดินที่เกิดของตนอันเรียกว่าชาติภูมิเป็นครั้งแรก ต่อมาย่อมอยู่ในดินที่เป็นชาติภูมิของตนเองบ้าง ในดินอื่นบ้าง ตามเหตุการณ์ต่าง ๆ ในจักรธรรมข้อแรกนี้ แสดงให้อยู่ในเทศะคือดินอันสมควร เทศะคือดินเช่นไรเป็นดินอันสมควร พึงพิจารณาเห็นได้จากผลที่ต้องการ ต้องการผลใด อยู่ในที่ใดพึงได้ผลนั้น ที่นั้นแหละชื่อว่า ดินอันสมควร สำหรับผลนั้น เช่นต้องการผลคือศิลปวิทยา ในที่ใดมีโรงเรียนหรือมีครูอาจารย์สอน ที่นั้นชื่อว่าดินอันสมควรสำหรับศึกษาศิลปวิทยานั้น ต้องการผลคือโภคทรัพย์ใด ที่ใด

เป็นอากรแห่งโลกทรพณ์นั้น ที่นั่นก็ชื่อว่าเป็นดินอันสมควรสำหรับแสวงหาโลกทรพณ์นั้น
 ต้องการผลคือธรรมใจ ที่ซึ่งมีธรรมนั้นก็ชื่อว่าดินอันสมควรสำหรับศึกษาปฏิบัติธรรมนั้น
 ความอยู่ในเทศะคือดินที่สมควรจึงเป็นจักรธรรมข้อแรก เพราะเป็นเหมือนล้อรถที่นำไปสู่
 ความยิ่งใหญ่ไพบูลย์ในประโยชน์ที่ต้องการทั้งหลาย ดินเช่นนี้เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ ดิน
 ที่มีสัตบุรุษ คือ คนดี

๒. สัปปริสุบัสสยะ ความคบหาสัตบุรุษ คือ คนดี หมายถึงคนมีปัญญาและมี
 คุณธรรมทั้งที่แสดงถึงสัปปริสธรรมไว้ว่า ธัมมัญญุตา ความรู้เหตุ อัทถัญญุตา ความรู้ผล
 อัทถัญญุตา ความรู้ตน มัตถัญญุตา ความรู้ประมาณ กาลัญญุตา ความรู้กาล ปริสัจญุตา
 ความรู้บริษัท ปุคคผลปโรปริญญุตา ความรู้จักบุคคลที่ยิ่งและหย่อนต่าง ๆ กัน อีกอย่างหนึ่งว่า
 คือผู้มีศรัทธา มีหิริ มีโอทตัปปะ มีความสคับศึกษา มีความเพียร มีสมาธิและมีปัญญา รวม
 ความว่า สัตบุรุษ คือ คนมีปัญญาและมีคุณธรรมที่ดี ดังที่เรียกสั้น ๆ ว่า “คนดี” นั้นเอง
 คบหาสัตบุรุษ คือแสวงหาว่ามีสัตบุรุษอยู่ที่ไหน เมื่อทราบก็ไปหาหรือเชิญเชิญให้มา หรือ
 เมื่อท่านมาก็ต้อนรับหรือรับรอง และสคับศึกษาไต่ถามเพื่อประโยชน์แห่งปัญญาและคุณธรรม
 ตามต้องการ ทำความคบหานับถือยกย่องเคารพบูชาตามควรแก่ภาวะ เช่น คบหาคนดีใน
 ฐานะเป็นมิตรสหาย เลือกใช้คนดีให้ทำงานในฐานะนั้น ๆ นับถือยกย่องคนดี เคารพบูชา
 คนดีในฐานะเป็นครูอาจารย์ เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ คบหาบุคคลผู้ที่ตั้งตนไว้ชอบ อัน
 จะเป็นเหตุให้ตั้งตนไว้ชอบด้วย

๓. อัดตสัมมาปณิธิ ความตั้งตนไว้ชอบ คือ ตั้งตนไว้โดยชอบถูกต้อง ไม่ผิดไม่มี
 โทษ อันผู้รู้พึงครหา อาศัยตั้งอยู่ในคำแนะนำของมารคาบิคาที่ตี ของครูอาจารย์ที่ดี ของ
 ผู้ทรงคุณวุฒิที่ดี กับอาศัยปัญญาที่ใคร่ครวญของตนและคลองธรรมที่ชอบ รวมความว่า
 ตั้งตนไว้ในสัปปริสธรรม และตามตัวอย่างอันดีและคำแนะนำของสัตบุรุษนั้นแหละ ความตั้ง
 ตนไว้ชอบดังกล่าวย่อมเนื่องด้วยความตั้งจิตไว้ชอบเป็นสำคัญ ได้มีพระพุทธภาษิตในธรรมบท
 แสดงไว้ว่า “จิตที่ตั้งไว้ชอบถูก พึงทำบุคคลให้ประเสริฐยิ่งกว่าอย่างใดมารคาบิคาหรือญาติ
 อื่น ๆ ทำให้มิได้” แต่ในทางตรงกันข้าม ได้ตรัสไว้ว่า “จิตที่ตั้งไว้ผิด พึงทำบุคคลให้เลว

เสียยิ่งกว่าที่โจรหรือไฟจะพึงทำให้แก่กัน” หลกในสัปปริสธรรมสำหรับตั้งตนหรือตั้งจิตไว้โดยชอบนั้น หมวกแรกรวมเข้าในปัญญา หมวกหลังนำด้วยศรัทธา ฉะนั้น เมื่อหมั้นแสวงหาปัญญา คือ ความรู้ในเหตุผลเป็นต้น และศรัทธาคือความเชื่อ ตลอดจนความนิยมชมชื่น ความนับถือที่ถูกต้อง ย่อมจะเป็นเหตุให้ตั้งตนหรือตั้งจิตไว้ชอบใดโดยลำดับ เมื่อกล่าวโดยนัยหนึ่ง คือ ตั้งตนไว้ในบุญ คือความดี อันจะทำให้เป็นผู้มีความดีอันได้ทำไว้แล้ว และทำไว้แล้วอยู่เรื่อย ๆ

๔. ปุพเพกตปุญญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน บุญนั้นมี ๒ อย่าง คือ บุญส่วนเหตุ ได้แก่ความดีอันเป็นเครื่องชำระความไม่ดี ดังเช่นที่แสดงถึงวัตถุคือที่ตั้งแห่งการทำบุญไว้ ๓ ข้อ คือ บุญสำเร็จด้วยทาน (การให้การบริจาค) บุญสำเร็จด้วยศีล (ความรักษาความประพฤติทางกาย วาจาให้ตั้งงาม) บุญสำเร็จด้วยภาวนา (ความอบรมจิตและปัญญา) กับบุญส่วนผล ได้แก่ความสุข หรือ ความบริสุทธิ์แห่งกรรม ดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ความว่า “ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญเป็นชื่อแห่งความสุข” ทั้งนี้ และดังที่ตรัสไว้ความว่า “ผู้ที่ทำบุญไว้แล้วนั้น ย่อมบันเทิงยินดี เพราะเห็นความบริสุทธิ์แห่งกรรมของตน” บรรดาบุญทั้งสองนี้บุญส่วนเหตุต้องมีก่อน คือ เมื่อทำทาน รักษาศีล อบรมภาวนา ชื่อว่าบำเพ็ญบุญสำเร็จด้วยทานศีลภาวนา เป็นเครื่องชำระฟอกล้างกายวาจาใจ จากเครื่องเศร้าหมอง คือ ความโลภ โกรธ หลง และกรรมที่เศร้าหมองทั้งหลาย จึงจะได้ประสบบุญที่เป็นส่วนผล และเมื่อทำบุญเสร็จไปครั้งหนึ่ง ๆ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้ในกาลก่อน เพราะคำว่าในกาลก่อน หมายถึงกาลที่เป็นอดีต ทำไว้ในวันนี้เองที่ผ่านมาแล้ว ก็เรียกว่าในกาลก่อนได้ และปุพเพกตปุญญตาตนเองคือ “บารมี” ท่านผู้มีบารมีหรือปุพเพกตปุญญตา ย่อมมีผลปรากฏเป็น ๒ อย่าง คือ ผลปรากฏภายในเป็นอริยาศัยที่เต็มไปด้วยคุณธรรมความดีมีเมตตากรุณาเป็นต้น จึงมีจิตใจน้อมไปเพื่อที่จะทำความอนุเคราะห์สงเคราะห์ต่าง ๆ ที่จะประพฤติกไม่เบียดเบียนใครให้เดือดร้อน แต่จะประพฤติกี่เกิดความสุขต่าง ๆ จะมีจิตใจประกอบด้วยความสุจริตยุติธรรม และมีปัญญาที่สูงประกอบด้วยโกลศคือความฉลาดรู้ทางเจริญทางเสื่อม และวิธีที่จะหลีกความเสื่อมดำเนินไปสู่ความเจริญได้ อีกอย่าง

หนึ่ง ผลที่ปรากฏภายนอกคือความไต่รับรูปเสียงกลิ่นรสสิ่งถูกต้องที่คืบหน้าปรารถนาพอใจ หรือความสำเร็จผลที่ปรารถนา แต่บุพเพกตบุญญทานก็ต้องอาศัย ๓ ข้อข้างต้นนั้นด้วย คืออยู่ในเทศะคือดินที่สมควร กบหาสต์บุรุษ และทั้งตนไว้ชอบ จึงจะเกิดเป็นบุพเพกตบุญญาขึ้น โดยลำดับ และบุพเพกตบุญญาก็ช่วยส่งเสริมให้ได้พบสามข้อข้างต้นนั้นโดยสะดวกด้วย

รวมความว่า จักรธรรม ๔ นี้ต่างอาศัยกันและกันนำผู้ประพฤติปฏิบัติไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูรณ์ในโภคะเป็นต้น ยกตัวอย่าง กุลบุตรกุลธิดาผู้ประสงค์ศิลปวิทยา แสวงหาปฏิรูปเทศคือดินที่มีโรงเรียนหรือสำนักครูอาจารย์ที่ต้องการ กบหาสต์บุรุษคือครูอาจารย์โดยเข้าฝากตนเป็นนักเรียน ทั้งตนไว้ชอบในการศึกษา คือมีอิทธิบาทในการศึกษา เว้นอันตรายของการศึกษาต่าง ๆ เมื่อเล่าเรียนศึกษาไปวันหนึ่ง ๆ เดือนหนึ่ง ๆ ปีหนึ่ง ๆ ก็ย่อมมีบุพเพกตบุญญาหรือบารมีในการศึกษาเพิ่มขึ้นทุกวันทุกเดือนทุกปี อาศัยคุณสมบัติทั้ง ๔ ข้อนี้จึงเจริญด้วยการศึกษายิ่งขึ้นไป จนบรรลุดังความสำเร็จในขั้นสุดท้าย ผู้ประกอบอาชีพการงานทุกอย่างก็เช่นเดียวกัน ตลอดถึงผู้ที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติ เมื่อต่างช่วยกันทำประเทศชาติของตนให้เป็นเทศะคือดินอันสมควร คือให้เป็นดินที่เจริญในทุก ๆ ด้าน ตลอดถึงให้มีสัตบุรุษคือคนดีมาก ๆ และกบหาสต์บุรุษคือคนดีมีปัญญา มีสุจริตธรรมมาให้ทำการงานในหน้าที่ต่าง ๆ และพากันทั้งตนไว้โดยชอบ เว้นกิจที่เป็นโทษ ประกอบกิจที่เป็นประโยชน์แก่กุล ชนชั้นเองเป็นบุญกรรม ซึ่งจะเกิดเป็นบุพเพกตบุญญาหรือบารมีของส่วนรวมขึ้นโดยลำดับ รวมกันเป็นจักรธรรม นำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูรณ์ในทุกด้าน

สมเด็จพระบรมราชาบุรพการีทุกพระองค์ ได้ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเป็นการทรงสร้างเสริมประเทศชาติไทยนี้ให้เป็นปฏิรูปเทศ คือดินประเทศที่สมควร คือมีความเจริญขึ้นในค้ำต่าง ๆ ทรงส่งเสริมให้มีสัตบุรุษ คือ คนดี มีปัญญา มีสุจริตธรรมขึ้นในทุก ๆ ด้าน ทรงกบหาสต์บุรุษ คือ คนดี ทรงแต่งตั้งใช้ในกิจการนั้น ๆ ตามควรแก่ความรู้ความสามารถ ทรงมีบัณฑิต คือยกย่องนับถือคนดี ทรงนับถือบูชาสมณพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ ทรงตั้งพระองค์ไว้โดยชอบ ทั้งทรงแนะนำปกครองให้ประชาชนทั่วไปพากันทั้งตนไว้ชอบในทางที่ชอบ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสงเคราะห์แก่กุลต่าง ๆ เป็นการบำบัคทุกข์บำรุงสุขให้เกิดขึ้นแก่

ประชาชนทั่วไป จึงชื่อว่าได้ทรงมีปुพเพกตปุญญาตมาแล้วและทรงมีปุพเพกตปุญญาตอไป ทั้งทรงชักนำให้ประชาชนพากันเว้นบาปบำเพ็ญบุญ ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาที่สอนให้ละบาป บำเพ็ญบุญ เพื่อให้เป็นสวณะทางจิตใจของประชาชน จึงเป็นอันทรงนำให้ประชาชนพากันมี ปุพเพกตปุญญาตหรือบารมีรวมกันเป็นส่วนรวม พระราชกัลยาณคุณเหล่านี้รวมกันเป็นจักร- ธรรมนำไปสู่ความยิ่งใหญ่ไพบูรณ์ในทุก ๆ ส่วน แม้สมเด็จพระบรมราชชนนีก็ได้ทรงปฏิบัติ พระองค์อยู่ในทางแห่งจักรธรรมตั้งถวายวิสัยนามา

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงพระอนุสรณ์ระลึกถึงพระบรมราช- บวรพการี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย เป็นเบ็องต้นแห่งพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ฉลองพระชนมายุ สมเด็จพระบรมราชชนนี ครอบ ๖ รอบ ชื่อว่าได้ทรงพระราชปรารภปฏิบัติ มาตาศีลอุปัฏฐาณธรรมที่ซอบอย่างยิ่ง อันจะให้เกิดสรรพสิริสวัสดิ์พัฒน์มงคลแก่พระองค์และ แก่ประเทศชาติประชาชนทั่วไป สมดังพระพุทธบรรหารในมงคลสูตรว่า “ มาตาศีลอุปัฏฐาณ เอตมมุงคละมุตฺตมํ การปฏิบัติบำรุงมารดาบิดา เป็นมงคลอันอุดม ” ดังนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทานที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรง บำเพ็ญ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมราชบวรพการี จึงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชหิต- สุขสมบัติ แก่สมเด็จพระบรมราชบวรพการี สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระ- บรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมดังพระราชอุทิศถวาย และจงเป็นผลสัมฤทธิ์หิตสุขแก่พระชนกพระชนนีในสมเด็จพระบรมราชชนนี สมดังพระราช- อุทิศพระราชทานโดยฐานนิยม

อนึ่ง ขออำนาจพระราชกุศลทั้งปวงที่ทรงบำเพ็ญสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระ- บรมราชชนนี ในมงคลคติพระชนมายุครบ ๖ รอบ ถวายพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระกตัญญู กตเวทิตา จงเป็นไปเพื่อพระสิริสวัสดิ์พัฒน์มงคลพระชนมสุขทุกประการ แก่สมเด็จพระ- บรมราชชนนี เพื่อเสด็จสถิตอยู่เป็นศรี ก็อมีขวัญแห่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งประเทศชาติ ศาสนา และประชาชน ตลอดจักรกาล

ถวายวิสัยนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประคับพระปัญญาบารมี ใน จตุจกตกถา เอวี่ ก็มีด้วยประการฉะนี้ ขอถวายพระพร.

ทักษิณานุประทานกถา

ในเบื้องต้นแห่งการทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุครบ ๓ รอบปี

สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ

เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๕๐๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อปฺปมาทํ ปสฺสณฺติ ปุณฺณกิริยาสุ ปณฺฑิตาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในทักษิณานุประทานกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประทับพระบัญชาบารมี ถวายสมเด็จพระภคินีบพิตร เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ได้ทรงปรารภพระชนมายุที่เจริญมาโดยลำดับ นับได้ ๓ รอบปี คือ ๓๖ พรรษาบริบูรณ์ จึงทรงกำหนดการทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ ในเบื้องต้น ได้ทรงกำหนดบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุประทาน น้อมอุทิศถวายสมเด็จพระราชบูรพกาวี พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ เพื่อเป็นสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลยิ่งขึ้นสืบต่อไป

อันอายุหรือชีวิตทั้งปวงย่อมมีบุพพการี ผู้ทำอุปการะก่อน คือชนกชนนี หรือมารดาบิดา เป็นเบื้องต้น เมื่อสืบขึ้นไป ก็ย่อมมีบุพพการีสูง ๆ ขึ้นไปอีก นอกจากนี้ ยิ่งอาศัย

บุคคลผู้อุปการะอื่น ๆ อีกมาก อายุที่เจริญมาจึงเนื่องกับผู้อุปการะในทางต่าง ๆ เป็นอันมาก และความมีอายุเจริญถือว่าเป็นพร คือผลอันประเสริฐ เป็นมงคล คือเหตุให้บรรลุถึงความเจริญหรือผลเจริญ เป็นที่ปรารถนาต้องการกันทั่วไป เมื่ออายุค้ำเนินมาครบปีครบรอบโดยลำดับก็เป็นที่ยินดี และทำการฉลองต่าง ๆ แต่ผู้มีศรัทธาและปัญญาในพระพุทธศาสนาย่อมนิยมบำเพ็ญกุศลอุทิศให้ท่านผู้เป็นต้นเดิมและผู้อุปการะอายุให้ค้ำเนินมาส่วน ๑ บำเพ็ญกุศลฉลองอายุส่วน ๑ ทั้ง ๒ ส่วนเมื่อบำเพ็ญให้เป็นไปด้วยดีแล้ว ย่อมเป็นพร เป็นมงคล บังเกิดเพิ่มเติมแก่อายุ ยิ่งอายุให้วิวัฒนะสถาพรสืบต่อไปตลอดกาลนาน

สมเด็จพระภคินีพิตกร ได้ทรงมีพระชนมายุเจริญมา นับว่าเป็นพร เป็นมงคล และทรงปรารถนาพระชนมายุที่เป็นพรเป็นมงคลนี้ ว่าทรงได้มาด้วยอาศัยสมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นเบื้องต้น ทรงระลึกถึงพระราชคุณูปการ และพระราชหฤทัยที่เปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา นี้ชื่อว่ากตัญญู รื้ออุปการะที่ท่านได้ทำแล้ว คือรู้พระคุณท่าน ครั้นแล้ว ทรงบำเพ็ญพระกุศล น้อมอุทิศถวายแด่สมเด็จพระบรมชนกนาถ นี้ชื่อว่า กตเวทิตะ ประกาศอุปการะที่ท่านได้ทำแล้ว คือทำการสนองตอบแทนพระคุณท่าน ความกตัญญูกตเวทิตะนี้เป็นพรเป็นมงคลส่วนเหตุ อันจะให้เกิดพรมงคลส่วนผล สืบต่อพระชนมายุแห่งสมเด็จพระภคินีพิตกรให้เจริญส่วนหนึ่ง แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้ตรัสไว้ว่า ภูมิ ๖ สารูปานัน กตัญญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวทิตะเป็นภูมิชั้นของสารชนคนดี ดังนี้

อนึ่ง ท่านผู้ประสงค์น้อมอุทิศส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้วแก่เทพดา เรียกว่า บำเพ็ญเทวตาพลีอีกด้วย แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้ตรัสไว้ในลิจจวิเอปริหานิยธรรมสูตรข้อหนึ่ง แปลความว่า กุลบุตรย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชาเทพดาผู้รับที่ตี เทพทานนั้นอัน กุลบุตรนั้น สักการะ เคารพ นับถือ บูชาแล้ว ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตรนั้นด้วยใจอันงามว่า ขอท่านจงเป็นอยู่ยืนนาน จงรักษาอายุให้ยืนยาวเถิด กุลบุตรนั้นอันเทพดาอนุเคราะห์ทั้งนั้นแล้ว อาจหวังความเจริญได้ ไม่มีความเสื่อม ดังนี้

สมเด็จพระภคินีพิตกร เมื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทาน ณ บัดนี้ (ในวันนี้) แล้ว ก็กำหนดจักทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุต่อไป (ในวันพรุ่งนี้) เป็นอันได้

ทรงอาศัยพรหมกลบำเพ็ญพรหมกลต่อพรหมกลบริบูรณ์ตามทางพระพุทธศาสนา เพราะพรหมกลทั้งปวงในพระพุทธศาสนานี้ ส่วนผลมีอยู่เป็นต้น ก็เกิดจากส่วนเหตุคือบุญกุศล ฉะนั้น บัณฑิต คือคนดีคนฉลาดทั้งหลาย จึงสรรเสริญความไม่ประมาทในการทำบุญ ทั้งพระพุทธานุศาสนีที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า อุปปมาทำ ปัสสนุติ ปุณณกิริยสุ ปณฺธิตา แปลความว่า บัณฑิตทั้งหลายย่อมสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยา ดังนี้

คำว่า บุญ เป็นชื่อของความสุข ทั้งพระพุทธานุศาสนีที่ตรัสเตือนไว้ว่า “ท่านทั้งหลาย อย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญเป็นชื่อของความสุข” ดังนี้ ฉะนั้น บุญมีอยู่ในบุคคลใดในที่ใด บุคคลนั้น ที่นั้นก็มีสุข แม้จะชั่วช้องบ้าง ก็ไม่นาน เพราะบุญเป็นสิริที่ชักนำโภคสมบัติ ทั้งปวง ทั้งพระพุทธานุศาสนีว่า “สิริ โภคานมาสโย สิริเป็นที่อาศัยแห่งโภคะทั้งหลาย” นี้เป็น บุญส่วนผล ใคร ๆ จะแข่งกันในเรื่องนี้มิได้ ดังคำเก่าว่าแข่งวาสนามิได้ แต่ก็เกิดจากบุญส่วน เหตุที่บุคคลผู้เป็นเจ้าของบุญส่วนผลนั้นได้ทำไว้แล้วเอง ทั้งมงคลชื่อว่า “ปุพฺเพกตปุณฺณตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำแล้วในกาลก่อน” บุญที่เป็นส่วนเหตุนี้แปลว่าเครื่องชำระฟอกล้าง คือความดีอันเป็นเครื่องชำระฟอกล้างความชั่ว กล่าวสั้น บุญก็คือความดี บุญกิริยาการทำบุญ ก็คือ ทำความดี โดยย่อมี ๓ คือ (๑) ทาน การให้การบริจาคน เพื่อสงเคราะห์ อนุเคราะห์ บุชา เพื่อกำจัดความโลภความตระหนี่ในจิตใจ (๒) ศีล ความประพฤติเป็นปกติเรียบร้อย ตั้งงามทางกายทางวาจา ้วยความตั้งใจความประพฤติชั่วประพฤตินิคมิตต่าง ๆ เป็น เครื่องกำจัดโทสะในจิตใจ (๓) ภาวนา ความอบรมใจให้สงบตั้งมั่น อบรมปัญญาให้รู้เห็น ถูกต้องตามเป็นจริง เป็นเครื่องกำจัดโมหะความหลงในจิตใจ บุคคลผู้ประมาทปราศจาก สติ ย่อมกลัวบุญ เกลียดบุญ เมินเฉย ไม่ประสงค์บุญ แต่ย่อมพอใจในการทำบาปต่าง ๆ อันตรงกันข้าม ส่วนบุคคลผู้ไม่ประมาท มีสติรักษาตน ย่อมไม่กลัวบุญไม่เกลียดบุญไม่ เมินเฉยในบุญ ย่อมชวนชวายประกอบการบุญต่าง ๆ ตามโอกาสตามสามารถ ฉะนั้น คนดี คนฉลาดทั้งหลาย จึงสรรเสริญความไม่ประมาทในบุญกิริยาทั้งหลาย ้วยประการดังนี้

สมเด็จพระภคินีบพิตร ได้ทรงอาศัยพรหมกลอาศัยบุญ ทรงบำเพ็ญพรหมกล ทรงบำเพ็ญบุญ อันรวมลงในทาน ศีล ภาวนา ทรงน้อมอุทิศส่วนพระกุศลถวายแก่สมเด็จพระ

พระบรมชนกนาถ ค่ายพระกตัญญูกตเวทีตากคุณ ขออำนาจพระกุศลทักษิณานุปทานทั้งนี้
ที่ตั้งอยู่ที่แล้วในพระสงฆ์ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ๆ สำเร็จเป็นพระราชหิตสุขแก่สมเด็จพระราช
บุรพการี พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
สมเด็จพระบรมชนกนาถ สมตามที่ทรงตั้งพระเหตุยอุทิศถวาย โดยฐานะทุกประการ.

พระธรรมเทศนา

ในการพระราชกุศลและพระกุศลทักษิณานุปทานต่างงาน

วิสุทธิกรรมธรรมกถา

ในการพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวายที่พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑

๒๖ ตุลาคม ๒๔๙๓

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมุทฺทสฺส.

วิสุทธิ สพฺพเกฺลเสหิ โหติ ทุภฺเขหิ นิพฺพุตฺตี.

บัดนี้ จักถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประคับพระบิณฑุ
บารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลบุญราศี ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จพระ
พันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ ทรงอุทิศพระราชกุศลถวายแก่สมเด็จพระบรมชนกนาถ
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พร้อมทั้งสมเด็จพระเทพ
ศิรินทราบรมราชินี ในสมัยตรงกับวันเสด็จสวรรคต โดยจันทระกตินิยม ตามประเพณี
การบำเพ็ญทักษิณานุปทานทางพระพุทธศาสนา เพราะมีพระพุทธรูปแสดงไว้ว่า

เปตานิ ทกฺขิณิ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสริ

เมื่อระลึกถึงอุปการกิจที่ท่านผู้ละไปได้ทำแล้วในกาลก่อน ก็พึงให้ทักษิณาเพื่อท่านผู้
ละไปดังนี้

การระลึกถึงนั้นเป็นความกตัญญู การให้ทักษิณานั้น เป็นความกตเวที ธรรมทั้ง ๒
ประการนี้ เป็นภูมิธรรมแห่งสาธุสัปปริสชน สมดังพระพุทธภาษิตว่า

ภูมิ เว สาธุรูปานิ กตญฺญุกตเวทีตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิของสาธุชน ดังนี้.

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ๖ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น ได้ทรงมีพระราชประวัติประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติก่อโดยอเนกประการ ตั้งแต่ได้เสด็จอุบัติในชาติกษัตริราชสกุลอันสูงศักดิ์ ด้วยทรงเป็นพระบรมราชาธิราช ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ในวันมหาปวารณาเช่นวันนี้ (วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวด พ. ศ. ๒๓๔๗) เป็นมงคลนิมิตว่าจะได้ทรงเป็นอัครบัณฑิต ผู้ยกย่องพระพุทธศาสนา และการนั้นก็ไปสมจริงอย่างนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ได้เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่เมื่อพระชนมายุครบอุปสมบทและทรงดำรงอยู่ในสมณเพศสืบมาตลอดรัชกาลที่ ๓ เป็นเหตุให้เกิดประวัติการณ์สำคัญขึ้นในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ พระองค์ได้ทรงฟื้นฟูยกย่องพระพุทธศาสนาด้วยพระปรีชา และพระอุตสาหะอย่างใหญ่ เช่นเดียวกับพระมหาเถระในปางก่อนได้กระทำการฟื้นฟูพระพุทธศาสนา และทำการสังคายนาพระธรรมวินัย ก็จะยกเรื่องบางครั้งมาวิสันนาโดยสังเขป.

เมื่อพระพุทธศาสนายุกาลล่วงมาได้ ๑๐๐ ปี ได้มีพระภิกษุพวกวัชชีบุตรแสดงวิถุฉิถ ๑๐ ประการ และประพัตินอกกริชนอกรอยพระวินัยตามวิถุ ๑๐ ประการที่แสดงนั้น พระยศเถระกัณฑ์ทบทบุตรได้ชักชวนพระภิกษุผู้เป็นธรรมวาที วินัยวาที ประชุมกันชำระวิถุ ๑๐ ประการนั้น แสดงให้เห็นว่าผิดพระวินัยบัญญัติแล้ว ทำสังคายนาพระธรรมวินัย คือ สวดพระธรรมวินัยตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงและบัญญัติไว้ขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการชำระและจารึกพระธรรมวินัยลงไว้ในตู้ คือ หทัยของพระเถระเหล่านั้น เพราะยังไม่ได้จารึกพระธรรมวินัยลงไว้เป็นตัวอักษร เพราะการชำระพระศาสนาในครั้งนั้น พระสงฆ์จึงแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายพระเถระผู้ทำสังคายนา ๑ ฝ่ายพระภิกษุพวกวัชชีบุตร ๑ ฝ่ายแรกได้ชื่อว่า อารยิวาห ฝ่ายหลังได้ชื่อว่า มหาสังฆิกะ ท่านแสดงไว้ในอรรถกถากถาว่า ทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ต่อมา ได้แยกกันออกไปอีกจนถึง ๑๘ นิกายหรือ ๑๘ สกุล และยังคงแยกกันต่อไปอีก.

ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนายุกาลล่วงมาได้ ๒๑๘ ปีเศษ ได้มีพวกเดียรถีย์ (เจ้าทำคือลัทธิ) เข้าปลอมบวชในพระพุทธศาสนา แสดงลัทธิของตนว่าเป็นธรรมวินัย พระเจ้า

อโศกมหาราชทรงให้สอบสวนแล้ว ให้ศึกพวกเคียวดีย์ปลอมบวชเหล่านั้นเสียเป็นอันมาก แล้วทรงอุปถัมภ์พระโมกข์ลลิตุตรทิศสเถระและพระภิกษุผู้เป็นธรรมวาทีวินัยวาที ให้ได้ทำสังคายนาพระธรรมวินัย.

ต่อมา เมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีปไปยังนานาประเทศ ก็ได้มีพระเถระและพระมหากษัตริย์ในประเทศนั้น ๆ ซึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ชำระฟื้นฟูยกย่องขึ้นเป็นคราว ๆ ตามเหตุที่เกิดขึ้น แต่เมื่อได้จาริกพระธรรมวินัยลงเป็นท้าวอักษรแล้ว ก็ไม่ต้องทำสังคายนาอีก.

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในขณะที่ทรงผนวชอยู่ ได้ทรงเห็นตระหนักแล้วว่า ถึงคราวที่จะชำระฟื้นฟูพระศาสนา จึงทรงปฏิบัติพระองค์ให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยนำขึ้นเป็นตัวอย่าง และได้ทรงวางระเบียบวิธีการต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก จึงมีผู้ปฏิบัติตามเพิ่มขึ้นโดยลำดับ การพระศาสนาจึงกลับฟื้นฟูขึ้นสืบมาจนถึงทุกวันนี้. พระองค์จึงทรงควรได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ชำระยกย่องพระศาสนาเช่นเดียวกับพระมหาเถระผู้ทำการชำระพระศาสนา และทำสังคายนาพระธรรมวินัยในปางก่อน นี้เป็นพระราชาภคยานเกียรติประวัติในฝ่ายพุทธจักร.

ส่วนในฝ่ายอาณาจักร เมื่อได้ทรงลาผนวชเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ราชาเจ้า ก็ได้ทรงปกครองรัฐสยามณฑลด้วยทศพิธราชธรรม ทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ด้วยพระราชศรัทธาอุปสาทะโดยนานาประการ ทรงเจริญพระราชไมตรีกับนานาไพรัชชประเทศโดยกว้างขวาง ทรงศึกษาภาษาและธรรมเนียมต่างประเทศ ทั้งฝ่ายยุโรปและอเมริกา จนทรงทราบตระหนัก ยากที่จะหาผู้เสมอในครั้งนั้น และทรงสมาคมกับชาวต่างประเทศเป็นที่รู้จักกว้างขวาง อำนาจให้เกิดความสะดวกในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจอันเกี่ยวกับต่างประเทศซึ่งมีมากติดต่อกันมากขึ้น ทั้งทางการค้าทั้งทางการเมือง นับว่าเป็นโชคของประเทศชาติที่ได้พระมหากษัตริย์เหมาะแก่กาลสมัย. ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งติดต่อกว้างขวางในหมู่ชาวต่างประเทศฝ่ายอัสดง ถัดแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา จึงทรงนำประเทศให้ดำเนินไปโดยสวัสดิคติตลอดรัชกาลสมัย และได้ทรงประคองฐาน

พระบรมราชวงศ์ให้หมั้นคง อำนาจประโยชน์อันไพศาลทั้งทางอาณาจักรทั้งทางพุทธรจักร สืบ
ต่อมาจนบัดนี้.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จสวรรคตในวันมหาปวารณาเช่นวันนี้
(วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ บิมะโรง ตรงกับวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบด้วยพระราชคุณูปการแก่ประเทศ
ชาติและพระพุทธศาสนา โดยประการทั้งที่ถวายวิสัชนามาพอเป็นพระราชคุณานุสรณ์จะนี้ ก็
เพราะทรงตั้งอยู่ในวิสุทธิภคณธรรม คือธรรมเป็นเครื่องนำความหมกจกซึ่งเป็นเหตุกับทุกข์
ร้อนกระวนกระวาย ตามพระราชนิพนธ์ของพระองค์ว่า

วิสุทธิ สพพกุณสหิ โหติ ทุกเขหิ นิพพุติ

แปลว่า ความหมกจกจากเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง เป็นความดับจากทุกข์ทั้งหลาย ดังนี้
จักถวายวิสัชนาในธรรมเนียมเป็นส่วนพระวินัย อันเนื่องในวันเช่นนี้ ๒ ข้อ คือ
ปวารณา ๑ ปฏิกรณ์ ๑ กับทั้งธรรมอันเป็นคูปการแก่ธรรมเนียมทั้ง ๒ ข้อนี้ รวมกัน
เป็น วิสุทธิภคณธรรม ธรรมเป็นเครื่องทำความหมกจกโดยลำดับไป.

ปวารณาในที่นี้ คือการอนุญาตให้อาศัยความอนุเคราะห์ ตกเตือนว่ากล่าว เพราะ
ได้เห็นกตိ ไถยนิกตติ ไตรังเกยจสงสยกตติ ได้แก่การยอมให้ผู้อื่นว่ากล่าวตนได้ ในเมื่อเขา
ได้เห็นตนประพฤติกผิดเป็นต้น ในภิกษุบริษัท พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติให้ภิกษุสงฆ์ทำ
ปวารณากัน แทนอุโบสถสังฆกรรม ในวันเพ็ญสุกท้ายแห่งไตรมาสเป็นที่อยู่จำพรรษา วัน
เช่นนี้จึงเรียกว่า วันปวารณา. การทำอุโบสถสังฆกรรมของพระภิกษุสงฆ์ คือ การสวด
พระปาฏิโมกข์ ได้แก่สิกขาบทส่วนที่สำคัญอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ชั้นสู่กันฟัง พระ
ผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติให้ทำทุกกึ่งเดือน, แต่ในวันออกพรรษา ทรงอนุญาตให้ทำปวารณา
แทน แสดงว่า การปวารณาเป็นกรณีสำคัญข้อหนึ่ง ธรรมเนียมนี้ยอมใช้ได้แม้ในหมู่คฤหัสถ์
เพราะบุคคลทั่วไปย่อมอาจมีความผิดพลากในความประพฤติตลอดถึงในความคิดเห็น ฉะนั้น
การอนุญาตให้ผู้อื่นเตือนตนได้ จึงเป็นทางหนึ่งที่จะให้ตนได้ทราบข้อผิดพลากของตน หรือ
อย่างน้อย ก็เป็นทางให้ตนได้ทราบว่าผู้อื่นเขาเห็นว่าตนเป็นอย่างไร การปิดทางมิให้ผู้อื่น

เตือนตนได้ เป็นการเปิดทางที่จะให้รู้ตนและรู้ความผิดเห็นของผู้อื่น เป็นเหตุให้สละตน และให้เข้าใจผิดในผู้อื่นได้โดยง่าย ฉะนั้น ผู้มุ่งถูกเป็นใหญ่ จึงยอมให้ผู้อื่นเตือนตนได้ ไม่ได้ถือโกรธผู้มาเตือน ยอมฟังคำเตือน และพิจารณาว่าผิดหรือถูกอย่างไร ถ้าคำเตือนนั้นผิด ก็ไม่ได้เอา ถ้าคำเตือนนั้นถูก ก็ถือเอาตามสมควร คือปฏิบัติแก้ไขข้อผิดพลาดครบพร้อมของตน ให้ถูกชอบบริบูรณ์ยิ่งขึ้นไป การยอมให้ผู้อื่นเตือนตนได้ เป็นเหตุให้เกิดประโยชน์ฉะฉาน พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนไว้ว่า นิธินวั ปวตุตาริ เป็นอาทิ แปลความว่า ฟังเห็นผู้ใดว่าเป็นผู้แสดงโทษ ฟังคบผู้เช่นนั้น ผู้เป็นบัณฑิต มีปัญญา กล่าวชม เหมือนอย่างคบผู้ที่ชุ่มชุ่มทรัพย์ให้ เพราะเมื่อคบผู้เช่นนั้น ก็มีแต่ความดีไม่มีความเสีย ด้งนี้.

ปฏิกรณ์ข้อ ๒ คือการกระทำคืนตามบัจจย กิจข้อนี้เนื่องมาจากปวาราณา ดังที่มีในคำปวารณาว่า สงขมภนุเต ปวารมิ เป็นต้น แปลความว่า “ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าปวารณาจะสงฆ์ ด้วยได้เห็นกัตติ ด้ยอินกัตติ ด้รงเกยจสงสยกัตติ, ขอท่านจงอาศัยความอนุเคราะห์ว่ากล่าวข้าพเจ้า, ข้าพเจ้าเห็นอยู่จักกระทำคืน” ด้งนี้ การกระทำคืนตามพระวินัยของภิกษุบริษัท กล่าวโดยส่วนรวมคือ เมื่อเห็นว่าตนต้องโทษก็ไม่ปกปิดไว้ แสดงเปิดเผยปฏิบัติตนตามพระวินัย และตั้งใจสังวร คือ สำรวมระวังมิให้เกิดโทษเช่นนั้นขึ้นอีก, นี้เรียกว่า ปฏิกรณ์ ทรงบัญญัติแทนการล้างบาปในศาสนาอื่น เพราะทางพระพุทธศาสนา แสดงว่า สิ่งที่ทำแล้วทำคืนไม่ได้ ข้อที่พึงทำได้ก็คือ เมื่อทำผิดก็ให้รู้ว่าผิด และตั้งใจสังวรเพื่อไม่ทำเช่นนั้นอีก ธรรมเนียมนี้ยอมใช้ได้ในทุกยุคทุกสมัย เพราะเป็นวิธีแก้ไขตน ที่อาจใช้ได้ทุกคราวที่ประพฤติผิดพลาดลงไป ผู้ที่ประพฤติผิดพลาดลงไป ไม่ใช่คุณข้อนี้ ย่อมจะประพฤติผิดยิ่งขึ้นอีก แต่ถ้าใช้คุณข้อนี้ ก็จะเป็นผู้กลับตัวได้ ความกลับตัวได้นี้เป็นสิ่งทำได้ยากสำหรับผู้ปราศจากปฏิกรณ์ แต่เป็นสิ่งที่ทำได้ง่ายสำหรับผู้ประกอบด้วยปฏิกรณ์ คือเมื่อประพฤติผิด ก็ให้รู้ตนว่าผิด และตั้งใจสังวรเพื่อไม่ทำผิดเช่นนั้นอีก ปฏิกรณ์จึงเป็นทางให้วิริตจากโทษ ให้สมาทานในคุณโดยส่วนเดียว. แม้การประพฤติล่วงเกินในผู้อื่น และขอให้ผู้อื่นออกโทษให้ตามโอกาส ก็ชื่อว่าเป็นปฏิกรณ์อย่างหนึ่ง ท่านแสดงไว้ในพระสูตรหลายพระสูตรว่า ผู้ที่นับถือลัทธิภายนอกบ้าง ผู้ที่ยังไม่รู้จักพระองค์พระบรมศาสดาบ้าง เมื่อ

มาเผ้าหรือมาพบพระบรมศาสดา จึงเรียกพระองค์ด้วยวาตะว่า อาวุโส อันเป็นคำเสมอกัน เมื่อได้ฟังธรรมที่ทรงแสดงแล้ว จึงได้สัทธาปสาทะในพระองค์ หรือรู้ว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ก็แสดงอภัยโทษขอให้ทรงรับเพื่อสำรวมต่อไป พระบรมศาสดาได้ทรงรับ ด้วยพระคำรับว่า “เพราะเหตุที่ท่านเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้วทำคืนตามธรรม ฉะนั้น เรารับอภัยโทษของท่าน, นี่เป็นเหตุเจริญในอริยวินัย แห่งผู้ที่เห็นโทษโดยความเป็นโทษ ทำคืนอยู่ตามธรรม ถึงความสำรวมต่อไป” ทั้งนี้ การแสดงอภัยโทษต่อท่านที่ตนล่วงเกินนี้ เป็นเหตุให้ได้ความสำนึกตน และได้ความสังวรเพื่อไม่ล่วงเกินท่านอีก ท่านจึงสรรเสริญว่าเป็นเหตุเจริญในอริยวินัย.

ปวารณาและปฏิกรณ์ ๒ ข้อนี้ จะปฏิบัติให้เป็นไปได้ด้วยดี และให้เกิดผลไพบุลย์ จำต้องอาศัยธรรมอุปการะ ก็ธรรมเป็นเครื่องอุปการะนั้น คือ โสวจิตตสา เป็นเครื่องอุปการะปวารณา สันติ เป็นเครื่องอุปการะปฏิกรณ์.

โสวจิตตสา แปลว่า ความเป็นผู้ว่าง่าย มีความหมายตามที่ท่านแสดงไว้ในบทนิเทศว่า “ประกอบด้วยธรรมที่ทำให้เป็นผู้ว่าง่าย เป็นผู้ออกทนรับอนุสาสนีโดยเบื้องขวา คือโดยเคารพ” คำว่า ว่าง่าย ในที่นี้ ไม่ได้หมายความว่าใครว่าอย่างไรก็รับทำอย่างนั้น, หมายความว่า เลือกรับทำแต่ในการที่ถูกที่ควร ในเมื่อได้พิจารณาใคร่ครวญโดยรอบคอบแล้ว, เพราะทางถ้อยคำที่พูดว่ากันนั้นมีมาก ดังที่ตรัสแสดงไว้ในกกขุปมสูตร (๑๒/๒๕๕) ว่า มี ๕ กุ้ คือ พูดว่ากันโดยกาลอันสมควรก็มี โดยใช้กาลอันสมควรก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำจริงก็มี ด้วยคำไม่จริงก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำละเมียดก็มี ด้วยคำหยาบกร้าวก็มี ๑ พูดว่ากันด้วยคำที่ประกอบด้วยประโยชน์ก็มี ด้วยคำไม่ประกอบด้วยประโยชน์ก็มี ๑ มีเมตตาจิต พูดว่ากันก็มี พง์โทษพูดว่ากันก็มี ๑ ทั้งนี้ เพราะผู้พูดว่ากันนั้นเป็นพาล เป็นผู้มุ่งร้าย พูดด้วยมิได้พิจารณาใคร่ครวญ ด้วยมุ่งร้ายก็มี เป็นบัณฑิตวิญญูชน เป็นผู้มุ่งดี พูดด้วยพิจารณาใคร่ครวญด้วยมุ่งดีก็มี. เหตุฉะนี้ จึงต้องพิจารณาใคร่ครวญคำพูดนั้น ๆ โดยแยบคายด้วยความออกทน เลือกสิ่งที่ดีออกเสีย ไม่รับไว้ ถือเอาแต่สิ่งที่ดี.

ผู้ว่ากล่าวเหล่านี้ เป็นผู้อื่น แม้ตนก็เป็นผู้ว่ากล่าวคนได้ และอาจว่ากล่าวได้ดีกว่า

ผู้อื่น แต่ต้องรู้จักตนเองตามเป็นจริง เหตุฉะนั้น จึงมีพระพุทธรักษาแสดงว่า อดุตนา โจทยุตตานัง จงเตือนตนด้วยตน ปฏิบัติเสตมุตตนา จงสอบสวนตนด้วยตน และในธรรม ที่บรรพชิตควรพิจารณาเนื่อง ๆ ๑๐ ข้อ ข้อ ๔ และข้อ ๕ ว่า พึงพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า ตนก็เตือน ตนด้วยศีลได้หรือไม่, ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วเตือนเราโดยศีลได้หรือไม่ ทั้งนี้ ความรำบัทก็เตือน ที่ตนก็ดี ผู้อื่นก็ดี ตกเตือนโดยชอบ ก็ชื่อว่า โสวจิตตสา.

อนึ่ง ความเป็นผู้ว่าง่ายนี้ มิได้หมายถึง การว่าง่าย เพราะเหตุลางเป็นต้น หมายถึง ว่าง่ายด้วยดีธรรม คือความถูกต้องเป็นใหญ่ สมดังที่คริสต์ไว้ในกฤษฎมสูตร (๑๒/๒๕๕) ความว่า “เราตถาคตไม่เรียกภิกษุผู้ว่าง่าย ถึงความว่าง่าย เพราะเหตุแห่งบัจจัยมีจิวเป็นต้น ว่า ‘เป็นผู้ว่าง่าย’ เพราะเมื่อเธอไม่ได้บัจจัย ก็จะไม่เป็นผู้ว่าง่าย ไม่ถึงความว่าง่าย, ส่วน ภิกษุใด เมื่อสักการะ เคารพ นับถือธรรม เป็นผู้ว่าง่าย ถึงความว่าง่าย เราตถาคตเรียก ภิกษุนั้นว่า “เป็นผู้ว่าง่าย” เพราะเหตุนี้ ท่านทั้งหลาย พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า “เรา ทั้งหลายจักสักการะเคารพนับถือธรรม เป็นผู้ว่าง่าย จักถึงความว่าง่าย.” ความว่าง่ายที่มุ่งหมายในบุคคลทั่วไป ก็เหมือนเช่นนั้น ผู้ที่รับทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งตามคำของผู้อื่น ด้วย เห็นแก่ลางเป็นต้น ชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่ายในทางที่ผิด ส่วนผู้ที่ดีธรรมเป็นใหญ่ ปฏิบัติให้เป็นไปตามธรรม ไม่โอนเอนไปตามอามิส จึงชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่าย เป็นโสวจิตตสาในทาง พระพุทธศาสนา.

แต่จะตั้งอยู่ในธรรมขั้นนี้ได้ ก็เพราะประกอบด้วยธรรมที่ทำให้ว่าง่าย, ธรรมเหล่านี้ท่านแสดงไว้ในอนุมานสูตร (๑๒/๑๕๑) มิใช่ปรารธนาทุจริต ไม่ถึงอำนาจของความปรารธนาทุจริตเป็นต้น เพราะเมื่อมีความปรารธนาทุจริต ย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในโสวจิตตสาได้ เพราะทวนความปรารธนาของตน ทั้งไม่ต้องการฟังคำแนะนำที่เตือน ซึ่งขัดกับความปรารธนาเช่นนั้น, เหตุฉะนั้น ในอนุมานสูตร พระมหาโมคคัลลานเถระ จึงสอนให้อนุমানตน คือเทียบเคียงตนกับผู้อื่น เป็นต้นว่า บุคคลที่มีความปรารธนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารธนาทุจริต ไม่เป็นที่รักชอบใจของตนฉันใด ตนที่มีความปรารธนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารธนาทุจริต ก็ไม่เป็นที่รักชอบใจของผู้อื่น ฉะนั้น จึงควรปลุกจิตขึ้นว่า

“เราจักไม่ปรารถนาทุจริต ไม่ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต” ทั้งนี้ และท่านสอนให้ บัณฑิตบางคนให้รู้ตนตามเป็นจริง, ถ้ารู้ตนว่าเป็นผู้มีความปรารถนาทุจริต ถึงอำนาจของความปรารถนาทุจริต ก็ให้พยายามเพื่อละอกุศลบาปกรรมเหล่านั้นเสีย นี่เป็นธรรมที่ทำให้ว่าง่าย ผู้ที่ประกอบด้วยกรรมเหล่านี้ จึงตั้งอยู่ในไสวัสสตาได้.

ไสวัสสทานี้ เป็นธรรมคู่กับปวารณา เพราะเมื่ออนุญาตให้ผู้อื่นว่ากล่าวตักเตือนได้ ก็ต้องรับฟังตามสมควร ผู้ที่ประกอบด้วยกรรมชั่วนั้น แม้ไม่ได้ปวารณาอนุญาตให้ท่านว่ากล่าวตักเตือน ก็เป็นผู้ที่มีพรหมจรรย์ หรือผู้มุ่งดีทั้งหลายสำคัญเห็นว่า ควรว่ากล่าวอนุสาสน์ ควรถึงความคุ้นเคยสนิทสนมได้.

ธรรมข้อที่ ๒ คือ สันติ แปลว่า ความสงบ โดยตรง มุ่งถึงความสงบกิเลส คือ เครื่องเศร้าหมองจิต ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ หรือสงบความตรึกนึกคิดที่เป็นอกุศลกิเลส ภายในจิตของบุคคล เป็นต้น ให้เกิดความไม่สงบภายในจิตก่อน แล้วก็เป็นที่เกิดความไม่สงบทางกาย ทางวาจา ทางใจ เฉพาะตนบ้าง เนื่องถึงผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ร้อน กระวนกระวายต่าง ๆ ความไม่สงบที่เกิดขึ้นแก่บุคคลเฉพาะคนก็ดี ที่เกิดขึ้นในประชุมชน ตั้งแต่ส่วนน้อยจนถึงส่วนใหญ่ก็ดี เมื่อสาวเข้าไปหาต้นเหตุ ก็จักพบว่ากิเลสภายในจิตนั่นเองเป็นต้นเหตุ ความไม่สงบทั้งปวงย่อมตั้งเกิดขึ้นในจิตของบุคคลแต่ละคนก่อน เพราะฉะนั้น ทางที่จะให้เกิดความสงบโดยตรง จึงได้แก่ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย วิธีชำระจิตนั้น เบื้องต้นต้องรู้จักอารมณ์ คือเรื่องที่จะคิด, เพราะอารมณ์เป็นเครื่องทำให้จิตเศร้าหมองก็ได้ ผ่องแผ้วก็ได้, เมื่อมุ่งชำระจิตจึงจำต้องทำให้จิตได้รับอารมณ์ที่ทำให้ผ่องแผ้ว สลัดอารมณ์ที่ทำให้จิตเศร้าหมองออกเสีย, วิธีนี้คนทั่วไปก็ใช้กันอยู่โดยปกติ เช่นผู้ที่มีจิตหดหู่หรือตกไปเพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง จึงไปเที่ยวในที่ใดที่หนึ่ง เพื่อให้จิตได้รับอารมณ์ใหม่เป็นเครื่องแก้ความหดหู่ นี่เป็นวิธีชำระจิตอย่างหนึ่ง แต่อาจเป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ไม่ดีอย่างหนึ่ง ไปหาอารมณ์ที่ไม่ดีอีกอย่างหนึ่งก็ได้ เช่นผู้ที่เปลี่ยนอารมณ์ไปในทางอบายมุขต่าง ๆ ส่วนการชำระจิตในที่นี้ ต้องเปลี่ยนไปสู่อารมณ์ที่ดีอัน จะทำจิตให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ อย่างสามัญก็ได้แก่ การรับอารมณ์ที่ไม่มีโทษ แม้ไม่มีคุณ อย่าง

สูงขึ้นมา ด้รับอารมณ์ที่มีคุณ จนถึงทั้งจิตไว้ในอารมณ์อันเดียว อันเรียกว่า สมาธิ. แม้การฟังธรรม ก็เป็นการชำระจิตอย่างหนึ่ง เพราะทำให้จิตต้องสลัดจากอารมณ์อื่น มาตั้งอยู่ในเรื่องธรรม การจัดให้จิตด้รับอารมณ์ที่ด้อยู่เสมอ เป็นเหตุให้จิตผ่องแผ้วอยู่เสมอส่วนหนึ่ง เป็นเหตุให้เกิดเป็นอุปนิสัยที่ดีขึ้น แก่อุปนิสัยส่วนที่ไม่ดีให้ลดน้อยลงไปด้อีกส่วนหนึ่ง วิธีชำระจิตอีกชั้นหนึ่งก็คือ การทำความเห็นให้ตรง ความเห็นเรียกว่า ทิฏฐิหรือทัสสนะ เป็นเครื่องนำสัทธาสมาทาน คือความเชื่อถือ ถ้าเห็นผิดไม่ตรงต่อความจริง ก็เป็นเหตุให้เชื่อผิดถือผิด ถ้าเห็นถูก ตรงต่อความจริง ก็เป็นเหตุให้เชื่อถูก ถือถูก เพราะฉะนั้น การทำความเห็นให้ถูกตรงจึงเป็นข้อสำคัญ การทำความเห็นให้ตรงนี้ ต้องอาศัยปัญญาพิจารณาให้รู้ตระหนักเหตุผลตามเป็นจริง เมื่อเกิดรู้จริงขึ้นเพียงใด ก็เห็นถูกตรงขึ้นเพียงนั้น ในทางศาสนา มุ่งให้ทำความเห็นให้ตรงต่อคลองธรรม และสัจธรรม เช่นให้เห็นว่าดีเป็นดี เห็นว่าชั่วเป็นชั่ว และเห็นความเกิดดับของสังขารทั้งหลาย ไม่ถือโลกเป็นจริงจนเกินไป มีความเคารพหนักอยู่ในธรรม ตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การยังจิตให้ด้รับอารมณ์ที่ดี จนถึงทั้งจิตไว้ในอารมณ์อันเดียว และการทำความเห็นให้ตรงนี้ รวมลงในชื่อว่า ชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว เป็นทางแห่งสันติ.

สันตินี้เป็นธรรมคู่กับปฏิกรรม เพราะเมื่อรู้ตัวว่าผิด และตั้งใจว่าไม่ทำผิดอีก ก็จำต้องมี สันติ ความสงบอยู่ภายใน ไม่เช่นนั้น ก็ไม่อาจรักษาสังวรอยู่ได้ และเมื่อปลุกสันติให้เกิดขึ้นได้ ก็จะมี ความสงบภายใน วาจา ใจ ไม่ต้องใช้ปฏิกรรมเป็นเครื่องแก้กลับความประพฤติบ่อย ๆ

ปวารณา และปฏิกรรม อันเป็นธรรมนิยมทางพระวินัย และโสวจัสตถายันเป็นธรรมคู่กับปวารณา และสันติ อันเป็นธรรมคู่กับปฏิกรรม รวมเป็น ๔ ประการนี้ เป็นเหตุเจริญในอริยวินัย เป็นวิสุทธิกถธรรม ธรรมเป็นเครื่องทำวิสุทธิ คือความหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุดับทุกข์ทั้งปวง ทั้งพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

วิสุทธิ สพพะกุลเสหิ โหติ ทุกฺขเหหิ นิพฺพุติ ความหมดจดจากเครื่องเศร้าหมอง

ทั้งปวง เป็นความคับจากทุกข์ทั้งหลาย ค้ำยประการฉะนี้.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบค้ำยพระคุณทางพระวินัยและทางธรรมเหล่านี้ จึงทรงสามารถยกย่องพระพุทธศาสนา และทรงปกครองประเทศชาติให้ถาวรวัฒนา สมเป็นพระมหากษัตริย์ ธรรมิกธิราชเจ้า ทุกประการ.

ขออำนาจพระราชากุศลบุญราศีทักษิณานุประทานที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เพื่อพระราชสุข แก่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมพระราชปณิธานประสงค์ทุกประการ.

รับพระราชทานถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนาในวิสุทธิกรณธรรมกถา พอสสมควรแก่เวลา เอวัง ก็มีค้ำยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อุโกอ์ตถกถา

ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวันปืยมหาราช

สมเด็จพระญาณสังวร (สวทุฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันที่ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๑๑ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อปฺปมตฺโต อุโก อตฺถเถ อธิกฺกณฺหาติ ปณฺชิตฺโต

ทิฏฺเฐ ฐมฺเม จ โย อตฺถโถ โย จตฺถโถ สมฺปฺรายโก

อตฺถาภิสฺมยา ธีโร ปณฺชิตฺโตติ ปวฺจจฺจตี.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัยนาพระธรรมเทศนา ในอุโกอ์ตถกถา ฉลอง
พระเดชพระคุณ ประคัมพระบัญญัติบารมี อนุรูปพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณ
านุปัตาน ในวัน “ปืยมหาราช” ซึ่งเป็นอภิสิทธิ์กษัตริย์คล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระ
พระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อทรงอุทิศส่วนพระราชกุศล
ถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์นั้น พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีพัชริน
ทราบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี ตามวิธีทักษิณานุปัตาน
ในพระพุทธศาสนา และตามหลักธรรมสาธูปฏิบัติ กังพระพุทธานุภาพที่ควรไว้ว่า “ภูมิ เว
สาธูปานํ กตญญุกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวที เป็นภูมิแห่งสาธุน” ดังนี้

วันปืยมหาราช เป็นวันสำคัญวันหนึ่งแห่งชาติ ที่กำหนดขึ้นเพื่อถวายความเคารพ
แก่สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์แก่ประเทศชาติ ศาสนา
และประชาราษฎร์ทั้งปวง อย่างเด่นชัดเป็นอันมากในอดีต อันโยงมาถึงอย่างเด่นชัดใน
ปัจจุบัน คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปืยมหาราช พระองค์ได้ทรง

เป็นพระบรมราชโอรส ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบพระราชสันตติวงศ์ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ. ศ. ๒๔๑๑ ขณะมีพระชนมายุ ๑๖ พรรษา ได้เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ. ศ. ๒๔๕๓ รวมเวลาแห่งรัชกาลได้ ๔๓ โดยปี มีพระชนมายุ ๕๘ พรรษา และนับเวลาแต่วาระเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบต่อพระราชสันตติวงศ์ถึงปัจจุบันได้ ๑๐๐ ปี นับแต่วาระเสด็จสวรรคตถึงปัจจุบันนับกัน ๕๘ ปีบริบูรณ์ เท่าปีพระชนมพรรษา สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสด็จสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครบ ๑๐๐ ปี เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ. ศ. ๒๕๑๑ เป็นพระราชกุศลกาลานุกาล เป็นพิเศษนั้นแล้ว คณะรัฐมนตรีและองค์การต่าง ๆ ก็ได้จัดบำเพ็ญกุศลน้อมเกล้า ฯ ถวาย และจัดงานแสดงเป็นอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น ในช่วงระยะเดือนนี้ และในวันนั้น สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายในวันปืยมหาราช เหมือนดังที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นการพระราชกุศลประจำปี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปืยมหาราช ได้ทรงเป็นที่เคารพรักร้อย่างยิ่งของประชาชนชาวไทยทั้งปวง แม้ได้เสด็จสวรรคตล่วงมาถึง ๕๘ ปีแล้ว บุคคลในปัจจุบันนี้ ส่วนใหญ่เกิดในภายหลัง แม้เช่นนั้น ก็ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงเป็นที่เคารพรักร้อย่างไม่จิตจาง กล่าวได้ว่า ปรากฏพระองค์อยู่ในจิตใจของคนทั้งปวง เหมือนอย่างเป็นบุคคลปัจจุบัน ไม่เก่า ไม่ล่วงสมัย ไม่เจียบหายไป พระองค์ทรงเป็นที่ตั้งเด่นชัดแห่งอนุสสติของคนทุกรุ่นที่สืบต่อกันมา ที่ตั้งแห่งอนุสสติอันเด่นชัดนี้ คือคุณประโยชน์ต่าง ๆ ที่มีสืบมาถึงปัจจุบัน อันทุก ๆ คนได้รับอยู่ มองเห็นกันอยู่ ได้ยินได้ฟังกันอยู่ เมื่อระลึกย้อนกลับไปทางการศึกษา ย่อมจะได้ทราบว่า พระองค์ได้ทรงทำไว้ริเริ่มไว้ เป็นเหตุให้ทุก ๆ คนได้พบกับปัจจุบันที่เจริญ และความเจริญความสุขของแต่ละคน เช่นความเจริญทางการศึกษาที่ทุก ๆ คนได้รับ เมื่อระลึกดูแล้วก็จะทำให้รู้สึกว่ เท่ากับได้รับพระราชทานจากพระองค์ เมื่อคราวเสด็จ ฯ กลับจากยุโรป ใน พ. ศ. ๒๔๕๐ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

ได้อ่านคำถวายชัยมงคลมีความตอนหนึ่งว่า “อิฐวิบุลผลข้อใหญ่ ซึ่งเกิดมีแก่ประชาชน คือ ความเป็นไทยด้วยตนเอง ความอยู่เย็นเป็นสุข ความมีปรีชาสามารถ ความบริบูรณ์ด้วย โภคสมบัติ ความเกษมสำราญ เหล่านี้ล้วนสำเร็จด้วยอำนาจพระมหากษัตริย์” แล้วได้กราบ ทูลจำแนกกล่าวถึงส่วนต่าง ๆ คือ ส่วนการพระศาสนา การพระราชอาณาจักร การปกครอง การศึกษาวิทยา การค้าขาย การสุขภาพ การตรวจตรา ความสนิทสนมกับประชาชน และการเปิดเผยเชิดชูเกียรติยศของชาติ กับการชักนำเชื่อมพระราชสัมพันธ์ไมตรีกับพระเจ้าแผ่นดิน และประธานาธิบดีในนานาประเทศให้สนิทยิ่งขึ้น ซึ่งผลแห่งสัมพันธ์ไมตรีอันนี้ ย่อม ชักนำความเจริญรุ่งเรืองของพระราชอาณาจักร คำถวายชัยมงคลนี้และคำถวายสกุติทั้งปวง ในเวลานั้น ตลอดมาถึงในเวลาปัจจุบันได้มีเป็นอันมาก และจะมีต่อไปอีก เพราะได้ทรง ประกอบพระราชกรณียกิจเป็นประโยชน์เกื้อกูลไว้โดยอเนกประการ ซึ่งอำนวยผลเกื้อกูลทั้งแก่ เวลานั้นตลอดมาถึงปัจจุบัน กล่าวได้ว่า ได้ทรงเป็นบัณฑิต ผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วย บัญญาโดยแท้ ตามกระแสพระพุทธานุภาพทุกเทศว่า “อุปปมฺตุโต อุกโ อตุเถ” เป็นอาทิ แปลความว่า “บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือเอาประโยชน์ทั้ง ๒ คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ผู้ทรงปัญญาเรียกว่าบัณฑิต เพราะบรรลुประโยชน์” ดังนี้

บัณฑิตตามรูปศัพท์ คือ ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญา ตามอรรถ คือ ความหมายตามพระ พุทธานุภาพนี้ ได้แก่ผู้บรรลุประโยชน์ คือ ผลที่ต้องการ ทั้งในปัจจุบันทั้งในภายหน้า ด้วยอาศัยความไม่ประมาทและปัญญา บัณฑิตจึงย่อมเป็นผู้รู้จักประโยชน์และทางดำเนินไปสู่ ประโยชน์ ทั้งเป็นผู้ไม่ประมาทสามารถดำเนินไปถึงประโยชน์นั้นได้

ผลที่ต้องการอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า ประโยชน์ปัจจุบัน เช่น ทรัพย์ ยศ ไมตรี ผาสุก และสิ่งที่จะต้องอื่น ๆ เพื่อบรรลุดังประโยชน์ปัจจุบัน พระบรมศาสดาตรัสสอน ให้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุ เช่น อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร แสวงหาวิชาและทรัพย์เป็นต้น อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความรักหาสิ่งที่แสวงหามาได้ กัลยาณมิตตตา ความมีเพื่อนมิตรที่ดีงาม สมชีวิตา ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ ที่หามาได้ มิให้ฟุ่มเฟือยนัก มิให้เบียดรอนัก

อนึ่ง นอกจากปัจจุบัน ยังมีอนาคต และจำต้องการผลที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขในอนาคต และนอกจากเฉพาะตน ยังมีผู้อื่นที่จะต้องเกื้อกูลตามความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันด้วยสิ่งที่ต้องการต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ผลที่ต้องการสำหรับอนาคต และสำหรับเกื้อกูลผู้อื่น เรียกว่าประโยชน์ภายนอก มีระยะเวลาและขอบเขตยาวและกว้างขวางออกไปกว่าปัจจุบัน เฉพาะตนอีกมาก เพื่อบรรลุถึงประโยชน์นี้ พระบรมศาสดาทรงสอนให้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุ คือ สัทธาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ สีลสัมปทา ถึงพร้อมด้วยศีล ความประพฤติดี เว้นจากประพฤติกิเลส จากสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการสละบริจาคนับญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญาความรู้ชอบ

อันกาลเวลาย่อมมีต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย เวลาที่ล่วงไปแล้วเรียกว่าอดีต เวลาที่กำลังถึงเข้า เรียกว่าปัจจุบัน เวลาที่ยังไม่มาถึง เรียกว่าอนาคต จะนับเป็นส่วนเป็นตอนเร็วหรือช้าเท่าไร ก็สุดแต่ความกำหนดที่เกี่ยวข้องแก่เหตุต่าง ๆ แต่เมื่อแสดงโดยปริยายสามัญความรู้ความเห็นของบุคคลโดยทั่วไปย่อมเป็นไปอยู่ในวงแคบ คือมีกัณฑ์เห็นประโยชน์ปัจจุบันที่คับแคบ คือเฉพาะหน้าและเฉพาะตน เว้นไว้แต่จะมีความไม่ประมาทและมีปัญญา จึงจะมองเห็นประโยชน์ยาวและกว้างขวางในกาลทั้ง ๓

ประโยชน์ทั้งสองนี้ แม้จะแบ่งเรียกเป็นปัจจุบันและภายนอก แต่เป็นข้อที่พึงต้องการเป็นคู่กัน เพราะทุก ๆ คนจำต้องเผชิญอยู่กับปัจจุบัน และจะต้องพบอนาคต จึงต้องการปัจจุบัน และอนาคตที่ดีมีความสุขความเจริญ ความต้องการนี้ มิได้สำเร็จด้วยเพียงความปรารถนา แต่สำเร็จได้ด้วยการทำ คือปฏิบัติให้ถึงพร้อมในธรรมที่เป็นส่วนเหตุแห่งผลที่ประสงค์ เพราะมีผู้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุนั้น เช่น มีความหมั่นขยันทำงานทางกสิกรรม เกษตรกรรม จึงเกิดมีพืชผลสำหรับบริโภคเป็นต้น อาจมีผู้เห็นว่า มีธรรมเพื่อผลที่ต้องการปัจจุบันก็น่าจะเพียงพอ ไม่จำเป็นต้องมีธรรมเพื่อผลภายนอกมีศรัทธาศีลเป็นต้น ซึ่งน่าจะทำความเจริญก้าวหน้าเข้าไป เพราะเป็นเหตุให้ทำอะไรไม่สะดวกร ต้องมีขอบเขตจำกัด แต่ความเจริญปฏิบัติธรรมเพื่อผลภายนอกเป็นหลักของจิตใจที่สำคัญทุกข้อ ศรัทธา เป็นหลักของจิต เพราะเป็นเหตุให้เกิดการถือปฏิบัติ ฉะนั้น จึงมีการชวนให้เชื่อในทางต่าง ๆ เมื่อทำให้เชื่อได้

แล้วก็ชักนำให้ทำการต่าง ๆ ต่อไปได้ ความเชื่อจึงเป็นสิ่งสำคัญข้อแรกที่จำต้องการที่จะให้ถึงพร้อม คือ อบรมให้เป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ หรือให้เป็นความเชื่อที่มีเหตุผลด้วยความหยั่งรู้ เช่นเชื่อในกรรมและผลของกรรม ศีล เป็นหลักของจิต เพราะเป็นความประพฤติที่งกเว้นได้จากความประพฤตินิต กรรมทั้งปวงย่อมเกิดจากจิตเจตนา ถ้าปราศจากศีลเป็นหลัก ก็จะทำไปตามอำนาจจิต ต่อเมื่อมีศีลเป็นหลัก จึงจะเว้นได้ไม่ทำไปตามอำนาจฝ่ายต่ำ จากะ เป็นหลักของจิต เพราะทำให้สละออกไปได้เพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ถ้าปราศจากจากะ ก็กลายเป็นคัมภีร์ ไม่มีที่จะเกื้อกูลใคร บัญญา เป็นหลักของจิต เพราะทำให้มีความรู้เหตุผลตามเป็นจริง ทำให้มองเห็นทางดำเนินโดยถูกต้อง ถ้าปราศจากปัญญา ก็เหมือนเดินอยู่ในความมืด มองไม่เห็นทาง ฉะนั้น ผลดีต่าง ๆ ที่ได้รับอยู่ในปัจจุบัน จึงเนื่องมาจากศรัทธาศีลเป็นต้นในอดีต และศรัทธาศีลเป็นต้นในปัจจุบันก็เป็นเหตุให้ประสบผลดีต่อไปในอนาคต ซึ่งอนาคตก็จะเลื่อนมาเป็นปัจจุบันเข้าโดยลำดับ และเมื่อปฏิบัติในธรรมที่เป็นเหตุแห่งผลดีปัจจุบันโดยตรง มีความถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรเข้าอีกด้วย ก็ยังเป็นเหตุให้เจริญผลที่ดี เกื้อกูลให้เกิดความสุขความเจริญมากขึ้น เข้าในมงคล ๒ ข้อว่า ปุพฺเพ กตปุญฺญตา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้แล้วในกาลก่อน อุตฺตสมฺมาปณฺธิ ความตั้งตนไว้ชอบในปัจจุบัน แต่ทั้งนี้ต้องอาศัยความไม่ประมาท คือ ความไม่มัวเมาเลินเล่อเปลอเฟลิน เพราะปราศจากสติได้แก่ มีสติคุ้มครองรักษาใจรักษาตนอยู่เสมอ สตินี้จะช่วยอุปการะให้เกิดปัญญา คือ ความรู้จักประโยชน์ มิใช่ประโยชน์โดยแท้จริง ทั้งจะช่วยอุปการะให้เกิดความเพียรดำเนินไปจนบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสอง

ความไม่ประมาทเป็นธรรมที่พึงอบรมให้มีขึ้นได้ ด้วยความปลุกสติ ความระลึกได้พร้อมทั้งสัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการที่ทำ ในคำที่พูดทั้งปวง เพื่อให้มีโอกาสใช้ปัญญาและความเพียรเป็นต้นได้โดยถูกต้อง ด้ายังขาดปัญญาในการใด ก็จักแสวงหาปัญญาในการนั้นให้เพียงพอ ขาดความเพียร ก็จักได้เริ่มหรือเพิ่มความเพียรให้เพียงพอความต้องการ ขาดสติจะทำให้ผลบุญกลายเป็นความหลง เครื่องทำให้ขาดสติย่อมมีอยู่มาก และไม่ใช่ว่าเป็นสิ่งอื่นที่อยู่ไกล คือ สิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็นประโยชน์นั้นแหละ เช่น ลาภ ยศ สรรเสริญ สุขต่าง ๆ

เมื่อเกิดความมัวเมาขึ้น เพราะขาดสติที่จะให้ระลึกได้ว่าผิดชอบ จึงทำให้ทำผิด พุคผิด กิดผิด เพราะเหตุแห่งลาภ ยศ เป็นต้น เพราะเหตุแห่งคนบ้าง ผู้อื่นบ้าง สิ่งที่น่าจะเป็นประโยชน์นั้นก็กลับกลายเป็นโทษไป นี่คือความประมาท ต่อเมื่อไม่เกิดความมัวเมาเพราะมีสติระลึกได้ถึงผิดชอบ จึงทำให้ทำดี พุคดี กิดดีที่ตรงกันข้าม สิ่งเหล่านั้นจึงเป็นประโยชน์ขึ้น นี่คือความไม่ประมาท บัณฑิตผู้ไม่ประมาทจึงถือเอาประโยชน์ได้ทั้งสอง คือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า และเพราะบรรลุถึงประโยชน์ จึงเรียกผู้ทรงปัญญาทั้งสติว่า บัณฑิต ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเป็นบัณฑิต ทรงไม่ประมาท ทรงนำประเทศชาติให้บรรลุถึงประโยชน์ คือ ผลที่ต้องการในปัจจุบันและภายหน้า เป็นต้นว่า ความสมบูรณ์เพิ่มพูนแห่งโภคทรัพย์ ความมียศ คือ อีสริยยศ ได้แก่อิสริยาภของประเทศไทย ความมีมิตรไมตรีกับประชาชนทุกชั้นในประเทศและกับต่างประเทศ ความผาสุกอันเกิดจากการสุขาภิบาลอนามัย ทั้งนี้เพราะทรงชักนำให้ประชาชนมีความขยันหมั่นเพียรประกอบอาชีพ ทรงแนะนำส่งเสริมการอาชีพต่าง ๆ พระราชทานอาวักขาในชีวิต ทรัพย์สินเป็นต้น ของประชาชนในทางต่าง ๆ ทรงทำความสนิทสนมกับประชาชน ทำให้เกิดความเคารพรักอย่างจริงใจ ทรงแนะนำให้รู้จักการใช้จ่ายทรัพย์ป้องกันทางอบายมุขต่าง ๆ ทรงทำบุคคลผู้ทำหน้าที่ปกครอง และผู้อยู่ในปกครอง ให้ต่างมีความเชื่อไว้วางใจในกันและกัน ทรงอุปถัมภ์พระศาสนาให้เป็นที่ยึดแห่งศรัทธาปสาทยึดเหนี่ยวใจของคน ทำให้คนมีที่พึ่งทางใจด้วยดี ทรงตราพระราชบัญญัติต่าง ๆ และทรงส่งเสริมเผยแพร่คำสอนในพระศาสนา เพื่อให้ประชาชนอยู่ด้วยกันด้วยความสงบสุข เรียบร้อยและมีศีลธรรมตามควรแก่ภาวะ ได้ทรงสละความสุขส่วนพระองค์เพื่อความสุขของประชาชน ด้วยทรงสำเหนียกสอดส่องปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ พระราชทานสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลและกิจการทั้งปวง และได้พระราชทานปัญญาแก่ประชาชน ด้วยทรงตั้งโรงเรียนตั้งแต่ชั้นต้น ทรงวางโครงการจนถึงชั้นมหาวิทยาลัย รวมความว่า สิ่งใดที่จำต้องการในปัจจุบันและอนาคต ทรงทำให้ประชาชนและประเทศชาติได้รับสิ่งนั้น ๆ อนาคตคือ ภายหน้าในเวลานั้นได้มาเป็นปัจจุบันในเวลาทีล่วงมาจนถึงบัดนี้แล้ว ซึ่งนับได้ ๑๐๐ ปีจากวาระเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ๕๘ ปีจากวาระเสด็จสวรรคต ประโยชน์

อนาคตที่พระองค์ได้ทรงสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ ได้มาเป็นประโยชน์ปัจจุบันแก่บุคคล
ในรุ่นปัจจุบันนี้ ดังที่ได้ปรากฏอยู่โดยเด่นชัดแล้ว

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนด
พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายเช่นนี้ ชื่อว่าได้ทรงระลึกถึงสมเด็จพระบรมราชบูรพ
การีผู้ได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ใหญ่แก่ประเทศชาติ และได้ทรงปฏิบัติคอบแทนตามควรแก่
สมัย เป็นการทรงบูชาท่านผู้ควรบูชา เป็นมงคลส่วนเหตุ อันพึงให้เกิดมงคลส่วนผล คือ
ความเจริญสวัสดิ์โดยทั่วไป

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรง
บำเพ็ญอุทิศถวายทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชกัลยาณเกียรติกะและวิบากสุขสมบัติ แก่พระ
บาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระปรมหาราช
พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง และสมเด็จพระศรีสวริน
ทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า สมตามพระราชปณิธานทรงอุทิศถวายโดยฐานนิยม
ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเศวตพระคุณ ประคับพระปัญญาบารมี ยุกติ
ค้ำยเวลา เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อัตตโงทนกถา

ในการพระกุศลอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร
๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๐๐

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
อตุตฺตา โงทฺยตุตฺตานํ ปฏฺมิมเสตมตฺตนาติ.

บัดนี้ จักถวายวิชันนาพระธรรมเทศนา จลองค์พระเศษพระคุณ ประทับพระบัญญัติ บารมี ในการพระกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระภคินีบพิตร เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี และพระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี ได้ทรงบำเพ็ญน้อมอุทิศถวาย แก่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ในวันคล้ายวันเสด็จสวรรคต ซึ่งเวียนมาถึงเข้า ณ สกนนี้ ตามประเพณี ทักษิณานุปทานในพระพุทธศาสนา การทรงบำเพ็ญพระกุศลนี้ เป็นการแสดงพระกตัญญู กตเวทิตาคุณ และเป็นการทรงบูชาด้วยพระคารวะอย่างยิ่ง ในสมเด็จพระบรมชนกนาถ

อนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท เสวกามาตย์ราชบริพาร ผู้จงรักภักดี ก็ได้โดยเสด็จในการพระกุศลนี้โดยสมานฉันท์ และต่างทรงมีและมีความชื่นบาน และเอิบอ้อมในการที่สมเด็จพระภคินีบพิตร ได้เสด็จมาทรงเป็นประธานในโอกาสเหมือนเช่นนี้ นับแต่ทรงพระเจริญมา

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ ปรากฏว่า ได้ทรงมีพระราชหฤทัยประกอบด้วยพระเมตตากรุณาเป็นอย่างยิ่ง ในสมเด็จพระภคินีบพิตร แต่ก็ต้องเสด็จสวรรคตละโลกนี้ไปตามธรรมชาติของสังขาร ในขณะที่ยังมีทันได้ทรงประกอบอุปการิก ให้สมกับพระเมตตากรุณาที่เบี่ยมอยู่ในพระราชหฤทัย ยังมีทันได้ทอศพระเนตรเห็นความเจริญแห่งสมเด็จพระภคินีบพิตรที่จะเป็นเหตุยังพระราชหฤทัยให้ทรงโสมนัสยินดียิ่งขึ้น ถึงเช่น

นั้น ก็ปรากฏว่า ได้ทรงมีพระโสมนัสยินดีอย่างยิ่ง ในการที่ทรงได้สมเด็จพระภคินีบพิตร เพราะทรงได้ประสบความสำเร็จแห่งความเป็นพระพรหม ก็ความเป็นสมเด็จพระชนกนาถ ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาทรงว่าเป็นพรหมของบุตรีศา เพราะเป็นผู้อนุเคราะห์บุตรเกิดด้วย พรหมวิหารธรรม คือเมตตา ความรักสนิท กิจปรารภนาให้เป็นสุข กรุณา ความสงสาร กอวยช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความพลอยยินดีปราโมทย์ปราศจากริษยา อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง ปราศจากราคาทิกิเลส และอคติลำเอียง สมตามพระพุทธภาษิตว่า

พรหฺมาติ มาตาปีโตร ปุพฺพหาจริยาติ วุจฺจเร

อาหุณฺยยา จ ปุตุตานิ ปชาย อนุภุมฺปกา

แปลความว่า มารดาบิดาผู้อนุเคราะห์บุตรเกิด ท่านเรียกว่าเป็นพรหม เป็นบุรพอาจารย์คือ อาจารย์ต้น เป็นผู้ควรบูชา ของบุตรทั้งหลาย ดังนี้ ฉะนั้น แม้เสด็จสวรรคตแล้ว ก็ชื่อว่า ยังทรงสถิตอยู่ในความเป็นพระพรหม และยังทรงอภิบาลรักษาสมเด็จพระภคินีบพิตร ด้วยพระบารมีธรรมทั้งหลายที่ยังดำรงอยู่ เมื่อสมเด็จพระภคินีบพิตร ได้ทรงอนุสรณ์ถึง ก็จักได้ทรงเห็นประจักษ์ในพระหฤทัยสำเร็จเป็นกตัญญูกตเวทิตาธรรม เป็นเหตุนำความเจริญสวัสดิ์ทั้งปวงให้เกิดขึ้น แก่สมเด็จพระภคินีบพิตร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่า ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ประกอบด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงมีความรอบรู้ในศาสตร์ต่าง ๆ และทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจให้สำเร็จเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติโดยเอนกประการ ทั้งนี้ เพราะได้ทรงอบรมศึกษาสำเร็จเป็นอย่างดี และเมื่อได้ทรงสำเร็จการศึกษาในต่างประเทศ เสด็จนิวัตสู่ประเทศไทย ก็ได้ทรงผนวชและประทับศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยอยู่ในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดพรรษากาล เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์ ก็ได้ทรงตั้งอยู่ในราชธรรมจรรยา ได้ทรงทำสืบต่อพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกาธิราชเจ้า ได้ทรงเริ่มไว้ หรือได้มีพระราชปณิธานไว้แต่ยังไม่ทันได้ทรงทำให้สำเร็จ เช่น ทรงทำการเสริมคือ การคมนาคม การประปา การโทรเลข โทรศัพท์ ทรงทะนุบำรุงการศึกษา

ทรงสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สนองพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า ทั้งนี้เป็นต้น พระราชกรณียกิจใด ๆ ที่ควรเริ่มขึ้นใหม่ เพื่อทะนุบำรุงประเทศชาติให้เจริญ ก็ได้ทรงเริ่มขึ้น ทรงดำเนินพระราชกุศลโอบายปลุกใจประชาชนให้รักชาติ ให้มีศีลธรรมจรรยาในพระศาสนาตามควรแก่ภาวะ ให้ใฝ่ใจศึกษาแสวงหาความรู้ในทางต่าง ๆ หักให้เป็นคนเข้มแข็งทั้งแก่เด็ก และทรงเลือกวางบุคคลผู้มีความรู้ความสามารถให้เหมาะแก่กิจการนั้น ๆ หรือทรงมอบหน้าที่ให้เหมาะแก่บุคคล ทรงใฝ่พระราชหฤทัยศึกษาอยู่เสมอ ทรงสอคล้องทราบเหตุการณ์ทั้งภายในทั้งภายนอกโดยถูกต้อง ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๑ เมื่อประเทศชาติจำต้องเข้าไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ก็ทรงมีพระราชวินิจฉัยโดยเที่ยงตรง นำประเทศชาติให้ผ่านไปโดยสวัสดิ์ ทั้งนี้ เพราะทรงมีพระวิจรรณญาณหยั่งถึงผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ได้โดยถูกต้อง แม้ภายในประเทศ ก็ทรงปฏิบัติเตรียมการเพื่อผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เช่น ทรงทดลองทำเป็นการเล่นต่าง ๆ เช่น กุสิดิธานีเป็นต้น การทำเล่นในสมัยนั้น กลายมาเป็นการทำจริงในปัจจุบันหลายอย่าง เหมือนอย่างการเล่นในสมัยเป็นเด็ก กลายมาเป็นจริงในสมัยเป็นผู้ใหญ่ นอกจากนี้ยังเป็นโอกาสให้ทรงคุ้จกับบุคคลผู้มักเผลอในการเล่นสนุก จึงมักแสดงลักษณะนิสัยจิตใจออกมาในเวลานั้น พระองค์ทรงปฏิบัติพระองค์สมตามพระราชนิพนธ์ซึ่งทรงไว้เป็นเครื่องเตือนใจผู้อื่นเสมอ ๆ ว่า

เฟื่องฟูประโยชน์หมุ่มมาก
 ทั่วยอมลำบากทุกสิ่งสรรพ
 ปราณีประนอมพร้อมกัน
 ทุกวันมุ่งรักสามัคคี.

ในทางพระพุทธศาสนา ทรงมอบถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบริหารการคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ ทรงถวายพระบรมราชาูปถัมภ์โดยใกล้ชิด จึงสัมฤทธิ์ผลทั้งแก่ประเทศชาติ ทั้งแก่พระศาสนาพร้อมกันไป

อนึ่ง ได้ทรงมีพระราชอัธยาศัยใหญ่ เพราะพระมหากรุณา สมกับพระมหาสมณนิพนธ์ภาษิตว่า

มหาปฐิสภาวสุส ลกขณั กฤษณาสโ

แปลความว่า อธิษาศัยที่ทนอยู่มิได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษคั้งนี้ ทอดพระเนตรเห็นกาลไกล ค้ำเนินพระราชกุสโลบายสุขุม ทรงมีพระปรีชาสามารถพิเศษในการประพันธ์ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรองไว้เป็นอันมาก ถึงกับทรงได้รับยกย่องว่าเป็น พระมหาธีรราชเจ้า

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติประวัติ มีนิตศันนัยคังถวายวิสัยณา เพราะทรงตั้งอยู่ในอัมปาทรธรรม คือความไม่ประมาท ทรงประกอบด้วยพระสติและวิจารณ์ัญญา ทรงเตือนพระองค์ ทรงพิจารณาสอบสวนพระองค์ด้วยพระองค์เอง ตามพระพุทธานิเทศที่ตรัสเตือนไว้ว่า อตุตนา โจทยตุตนา จงเตือนตนด้วยตน ปฏิณิเสตมตุตนา จงพิจารณาสอบสวนตนด้วยตน คั้งนี้

ภาวะเป็นเรา ที่ทุก ๆ คนมีประกอบกันอยู่ในร่างกายและจิตใจทั้งสัน ซึ่งเป็นตัวการผู้กระทำกรรม และรับผิดชอบในการกระทำ ก็เป็นผู้รับผลของกรรมที่กระทำ เรียกโดยสมมติว่า อักตา คือ ตน คนโดยมากมักเป็นผู้ประมาท คือ ยังเดินเลื้อยผลอเพลัน มัวเมาอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ เพราะขาดสติความระลึกได้ และบัญญัติความพินิจพิจารณา จึงทำการต่าง ๆ ผิดบ้างถูกบ้าง ถ้ามีความประมาทขาดสติมาก ก็มักทำผิดมาก เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้บุคคลเตือนตนด้วยตน คือให้ตั้งตนเป็นโจทก์ คอยโจทก์ตนเองว่าตนเองทำเช่นนั้น ๆ และให้พิจารณาสอบสวนตนเองด้วยตน เหมือนอย่างเป็นผู้พิพากษาตัดสินตนเองว่าผิดหรือชอบอย่างไร

พระพุทธานิเทศมิได้ทรงห้ามฟังคำตักเตือนของผู้อื่น แต่เพราะผู้อื่นไม่อาจอยู่ใกล้จิตใจเสมอและตลอดไป และไม่อาจรู้ตนได้เหมือนอย่างตน และแม้จะฟังคำตักเตือนของผู้อื่น ตนก็ต้องรับคำตักเตือนนั้นมาเตือนตน การเตือนจึงจะสำเร็จผล และการบางอย่าง ผู้อื่นไม่ควรจะเตือน การบางอย่าง ผู้อื่นไม่สามารถจะเตือนได้ ตนเองนั้นแหละเตือนตน ควบคุมตนเองได้ จึงจะดี การอบรมให้บุคคลเตือนตนควบคุมรักษาตนได้เอง จึงเป็นการสมควร ฉะนั้น จึงตรัสสอนให้เตือนตนด้วยตน และการเตือนตนนั้น ในทางปฏิบัติ ก็คือการเตือนจิต

ใจด้วยใจนั่นเอง ท้ายอาศัยมีสติความระลึกได้ และปัญญาความพินิจพิจารณาคุ้มครองรักษาตนเองอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะเป็นอัครัตถุญ ผู้รู้ตน เมื่อรู้ตนก็สามารถแก้ไขตน คือ ละส่วนที่ผิดที่ไม่ควร ปฏิบัติในส่วนที่ชอบที่ควร ให้อย่าง ๑ ขึ้นไปได้โดยลำดับ ผู้มีสติเตือนตนเตือนใจอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นผู้ตั้งตนไว้ชอบ ประกอบด้วยคุณธรรม มีขันติ ความอดทน ไสร้จจะ ความเสงี่ยม สันติ ความสงบ ไม่ฟุ้งซ่านเดือดร้อนเป็นต้น จึงมีความสุขสวัสดิ์ในที่ทั้งปวง สมตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสถึงผลไว้ว่า โส อตุคตุคโต สติมา ท่านนั้นเป็นผู้มีสติครองตน สุขิ ภิกขุ วิหาหสิ จักเป็นผู้เห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อย อยู่เป็นสุข ด้วยประการฉะนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปฏิบัติในพระพุทธศาสนาโดยพระราชกุศลโลบายในพระราชกรณียกิจนั้น ๆ จึงทรงนำประเทศชาติให้ผ่านพ้นภัยพิบัติบรรลุถึงความสวัสดิ์และให้วัฒนธรรมสถาพร โดยควรแก่สมัย

ขออำนาจพระกุศลทักษิณานุประทาน ที่สมเด็จพระภคินีบพิตร พร้อมทั้งพระนางเจ้าพระวรราชเทวี และผู้โดยเสด็จทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นพระราชหิตสมบัติ พิพัฒน์ผล แก่พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมตามพระหฤทัยประสงค์ โดยฐานะนิยม

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอัครัตถุญทนต์ ฉลองพระเดชพระคุณ ประทับพระบัญชาบารมียุติด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

กรรมกถา

ในการพระราชกุศลถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระราชวังไกลกังวล

วันที่ ๒๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ยาทิสํ วปะเต พิชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ
กถยานการี กถยานํ ปาปการี จ ปาปนคติ.

บัดนี้ จะรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระสังฆกรรมเทศนา จลองค์พระเดชพระคุณ
ประทับพระบัญชาบารมี อนุรูปแต่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย แต่พระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าสยาม ทั้งที่ได้เคยทรงบำเพ็ญเป็นการ
ประจำปี เป็นการทรงแสดงพระราชกัลยาณวัตร ด้วยความกตัญญูกตเวทีเครื่องหมายของคนดี
อันสถิตมั่นอยู่ในพระราชหฤทัย

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าสยามพระองค์นั้น ทรง
ประกอบด้วยพระศัพทราชธรรมความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรถูกขึ้นตำหนิโดยธรรม นำให้
เกิดความซาบซึ้งตรึงใจ ความเคารพรักในพระราชกัลยาณวัตร คือในความดีของพระองค์ท่าน
แต่มฤตยูราชผู้มีอำนาจอันยิ่งใหญ่ก็ได้แสดงให้เห็นแจ้งชัดในคติธรรมคา ตามพระพุทธานุภาพ
ที่ตรัสไว้ แปลความว่า

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผู้ต้องตายในโลกนี้ ไม่มีนิमितเครื่องหมาย ไกร ๆ ไม่รู้กำหนด
ทั้งกับแคบเล็กน้อย และประกอบด้วยทุกข์ ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่ ทั้งผู้โง่ผู้ฉลาด ย่อมไปสู่อำนาจ

แต่ก็จะคิดกันว่า การทำดีหรือทำชั่วก็ตาม จะเป็นเหตุให้ผู้ทำเป็นคนดีหรือคนชั่ว เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ ก็ต่อเมื่อเป็นการกระทำอย่างเปิดเผย ในที่แจ้ง มีผู้อื่นรู้เห็นเท่านั้น มักจะคิดกันเสียว่า แม้ทำชั่ว แต่ไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำก็จักไม่เป็นคนชั่ว เพราะเขาที่รู้เห็นเป็นประจักษ์พยานว่าชั่ว จักไม่เป็นทุกข์ เพราะไม่มีโทษจากผู้อื่น เป็นต้นว่า ไม่เป็นที่รังเกียจ ไม่ถูกตำหนิโทษ ไม่ถูกลงทัณฑ์ ฯลฯ ในทำนองเดียวกัน มักจะคิดกันเสียว่า แม้ทำดี แต่ไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำก็จักไม่เป็นคนดี เพราะเขาที่รู้เห็นเป็นประจักษ์พยานว่าดี จักไม่เป็นสุข เพราะไม่มีการสนองตอบด้วยดีจากผู้อื่น เป็นต้นว่า ไม่เป็นที่นิยมชมชอบ ไม่ได้รับการยกย่องสรรเสริญ ไม่ได้รับบำเหน็จรางวัล ฯลฯ

ความคิดดังกล่าว เป็นความคิดผิด ไม่ถูก ไม่ตรง ไม่เป็นประโยชน์ ตามความจริงแท้ เป็นความคิดที่ตันและมีคมัว ไม่ลึกและไม่สว่างไสวด้วยปัญญา จักไม่เป็นคุณ ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใดเลย ทั้งแก่ผู้อื่น ทั้งแก่ผู้คิดเอง แต่จักเป็นโทษ เป็นการเสื่อมจากประโยชน์อย่างยิ่ง

ควรยกขึ้นพิจารณาคำนี้

ผู้มีความเห็นผิด ไม่ถูก ไม่ตรง ไม่เป็นไปตามความจริงแท้ ดังกล่าว จักเป็นผู้ประมาท หลงทำกรรมไม่ดีคือบาปกรรมโดยง่าย โดยเฉพาะในโอกาสที่คิดว่า ไม่มีผู้รู้เห็นการกระทำนั้น ๆ แต่ชื่อว่าที่ลับของผู้ทำบาปกรรมไม่มีในโลก ไม่เชื่อความจริงนี้ด้วยเหตุผลใดก็ตาม ชื่อว่าไม่เชื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะทรงกล่าวเป็นพระพุทธานุญาตไว้ว่า

นตฺถิ โลเก รโห นาม ปาปกมฺมํ ปกฺกพฺพโต

ชื่อว่าที่ลับของผู้ทำบาปกรรม ไม่มีในโลก.

สมฺมุขฯ ยาทิสฺส จินฺณํ ปรมฺมุขานํ ปิตาทิสฺส

ท่อน้ำประพุดกิเช่นใด ถึงลับหลังก็ให้ประพุดกิเช่นนั้น.

ที่ทรงมีพระราชนิยมให้ปิดทองหลังพระ ก็เท่ากับทรงมีพระมหากษัตริย์พระพุทธานุภาพนี้มาพระราชทานไว้เป็นเครื่องเตือนสตินั่นเอง

ไม่ว่าจะทำบาปกรรมคือความชั่ว หรือกุศลกรรมคือความดี เมื่อใดก็ตาม ในที่ใด

ก็ตาม แม้จะไม่มีผู้อื่นรู้เห็น ผู้ทำย่อมรู้เห็นเอง ย่อมเศร้าหมองหรือผ่องใสอยู่ในจิตใจเอง เพราะความสำคัญของตนว่า ใ้ทำชั่วแล้ว ใ้ทำดีแล้ว ความเศร้าหมองผ่องใสของจิตใจนี้แหละ สำคัญนัก อาจจักเปรียบไ้กับถึงนรกถึงสวรรค์นั้นทีเดียว ที่มีคำกล่าวว่สวรรค์ในอกนรกในใจ ก็ที่ตรงนั้นนั่นเอง เป็นผลโดยตรงของการทำความดีความชั่ว ไม่ว่าจะในที่ลับหรือที่แจ้งนั่นเอง ผู้มีความเห็นผิด ประมาท หลงทำกรรมไม่ดีโดยง่าย จิตใจก็จะถึงนรกในปัจจุบันโดยง่าย เพราะมีความเศร้าหมองเป็นเหตุ เมื่อละโลกนี้แล้ว ก็จะถึงทุกขเพราะมีจิตใจที่เศร้าหมองนำไป

ตรงกันข้ามกับผู้มีความเห็นถูก เห็นชอบ เห็นตรง เป็นไปตามความจริงแท้ คือเห็นว่ที่ลับของผู้ทำกรรมไม่มีในโลก จะมีผู้อื่นรู้เห็นหรือไม่ก็ตาม ผู้ทำย่อมรู้เห็นเอง ย่อมเศร้าหมองหรือผ่องใสเอง คือเห็นชอบว่ ผู้ทำกรรมใด จักได้รับผลของกรรมนั้น ทำดีจักได้รับผลดี ทำชั่วจักได้รับผลชั่ว โดยไม่ต้องมีผู้อื่นเห็นเป็นประจักษ์พยาน

ความเห็นถูก เห็นชอบ ดังกล่าว จักเป็นคุณ เป็นประโยชน์ ทั้งแก่ผู้อื่น และแก่ผู้เป็นเจ้าของความเห็นเอง เพราะจักเป็นเหตุใ้ไม่ประมาท ไม่หลงทำกรรมไม่ดีคือบาปกรรมโดยง่าย ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง เป็นการไม่ก่อความเดือดร้อน ใ้แก่ผู้อื่นและตนเอง ทั้งจักเป็นเหตุใ้ไม่ประมาท พิจารณาทำกรรมดีคือกุศลกรรมอยู่เสมอ เป็นการให้ความสุขแก่ผู้อื่นและตนเอง

กรรมนั้น ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว เมื่อทำแล้ว ทั้งในที่ลับและที่แจ้ง ทั้งมีผู้อื่นรู้เห็น และไม่มี ผลต้องเกิด และต้องเกิดตรงตามเหตุ คือทำกรรมดี ผลดีต้องเกิด ทำกรรมชั่ว ผลชั่วต้องเกิด ทำกรรมดี ผลชั่วจักไม่เกิด ทำกรรมชั่ว ผลดีจักไม่เกิด และต้องผู้ทำกรรมนั้น ๆ เท่านั้นที่จักเป็นผู้ได้รับผล ผู้ไม่ทำ จะได้รับผลหาไม่ และผู้ทำแล้ว จะไม่ได้รับผลก็ไม่มีเลย

แต่การใ้ผลของกรรมนั้นสลบซับซ้อนยิ่งนัก จนทำให้คิดเข้าใจผิดกันไปว่ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว ทำดีกลับไปไ้ชั่ว ทำชั่วกลับมาไ้ดี ผู้ที่เข้าใจเรื่องการใ้ผลของกรรมผิดเช่นนี้ ย่อมเกิดความท้อแท้ถึงเลที่จะทำความดี จึงควรทำความเข้าใจเสียใหม่ใ้ถูกต้อง เรื่องนี้เป็นเรื่องสำคัญ ไม่ควรปล่อยให้เข้าใจผิดต่อไป เพราะความเข้าใจผิดในเรื่องการใ้ผลของ

กรรมนี้ จะเป็นเหตุให้เลิกทำความดีไปตาม ๆ กัน หรือจะทำบ้างก็เพียงเท่าที่ยินดีจะทำเท่านั้น ความเดือดร้อนวุ่นวายก็จะทวีขึ้นเป็นเงาตามตัว

การให้ผลของกรรมสลับซับซ้อน เพราะกรรมที่แต่ละคนทำไว้เป็นกรรมที่สลับซับซ้อน เหตุคล้ายทำกันมามากมายในอดีตทั้งใกล้ไกล และในปัจจุบัน ทั้งกรรมดีและกรรมชั่ว กรรมใดแรง ให้ผลหนัก ผลของกรรมนั้นก็ตกลงถึงที่ก่อน กรรมใดอ่อน ให้ผลเบา ผลของกรรมนั้นก็ย่อมตกลงถึงที่ทีหลัง เป็นไปตามลำดับเช่นนี้ จึงยากจะเข้าใจว่าผลที่ได้รับอยู่นั้นเป็นผลของกรรมใดแน่ อาจเข้าใจได้เพียงว่า ที่ดีเป็นความสุขความร่มเย็น เป็นผลของกรรมดี ที่ชั่วเป็นความทุกข์ความเดือดร้อน เป็นผลของกรรมชั่ว ที่ตนได้กระทำไว้แล้วทั้งสิ้น มิใช่ใครอื่น ทำให้เลย

พระบาลีบทอุทเทสยิกไว้เบื้องต้น ว่า

ยาหิสํ วปเต พิชัง ตาหิสํ ลภเต ผลัง
 กลุยาณการี กลุยาณัง ปาปการี จ ปาปัง

แปลความว่า บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดี ย่อมได้ผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้ผลชั่ว

ชีวิตของสัตว์เหมือนภาชนะดิน ซึ่งล้วนมีความสลายเป็นที่สุด ปราชญ์กล่าวว่า ชีวิตนี้ น้อยนัก ความผัดเพี้ยนกับมฤตยูอันมีกองทัพใหญ่นั้น ไม่ได้เลย สัตว์ที่ปวงจักทอดทิ้งร่างไว้ในโลก ทั้งคนมีคณจนล้วนมีความตายเป็นเบื้องหน้า บุญเท่านั้นเป็นที่พึ่งของสัตว์ในโลกหน้า บุญเท่านั้นนำสุขมาให้ในเวลาสิ้นชีวิต จึงควรทำบุญคือความดีอันจักนำสุขมาให้ ทั้งเมื่อยังมีชีวิตอยู่และทั้งเวลาสิ้นชีวิตแล้ว

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอบรมพระราชหฤทัยมาเป็นอันดีในทางพระธรรมในพระพุทธศาสนา จึงทรงดำรงพระองค์อยู่ด้วยดีในราชธรรมจริยา และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลโดยน่านับการ

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถได้

ทรงประกอบพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายครั้งนี้ ชื่อว่าได้ทรงถวายพระราชการวะ
บูชาในสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้าผู้ควรบูชา อันจักเป็นเหตุให้เกิดพระราชสิริสวัสดิ-
พิพัฒน์ผลอีกส่วนหนึ่ง

ขออำนาจพระราชกุศลที่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญถวายทั้ง
ปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เพื่อพระราชหิตุศุขวิบากสมบัติ แก่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร
มหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว สมตามพระบรมราชูทิศ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเศษพระคุณ ประคัมพระบัญญาบารมี ยุติด้วย
เวลา เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

กิตติกา

ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
วันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
พหุสฺสฺสํ สิวคฺคูปนํ
ชมฺเม จิตฺตํ น วิชหติ กิตฺติ.

บัดนี้ จะรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระสังฆธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ
ประทับพระบัญชาบรมมี อนุรูปแก่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ในสภนี้ ถวายสมเด็จพระบรมพิตรพระราช-
สมภารเจ้า ได้ทรงมีพระราชปรารภ วันที่ ๘ มิถุนายนนี้ ซึ่งคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ
พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กำหนดการ
พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ตามพระราชประเพณีและตามทางพระพุทธศาสนา
กึ่งที่ได้ทรงเคยบำเพ็ญมา เป็นการทรงรักษาพระราชประเพณีอันเนื่องในพระพุทธศาสนาหรือ
เป็นการทรงปฏิบัติพระพุทธศาสนาอันเนื่องอยู่ในพระราชประเพณี ทั้งเป็นการทรงถวายพระ
ราชาคารวะ พร้อมทั้งพระราชกตัญญูกตเวทีการธรรมในสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้า

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น ได้ทรงเป็นที่เคารพรัก
แห่งประชาชน เพราะได้ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มีพระราชหฤทัยมุ่งทรงศึกษาและ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

ปฏิบัติพระราชกรณียกิจทุกอย่าง เพื่อความสุขความเจริญแห่งประชาชนและประเทศชาติ มิได้ทรงย่อท้อหวั่นไหวต่อความขัดแย้งและอุปสรรคอันตราย กับทั้งมีพระราชหฤทัยเปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา อันจะพึงเห็นได้จากพระราชจริยาวัตร ในคราวเสด็จเยี่ยมราษฎรในที่ต่าง ๆ เป็นต้น ได้พระราชทานความเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป ไม่ทอดพระเนตรเห็นและยึดถือว่าใครเป็นศัตรู เพราะไม่มีช่องเหลืออยู่ในพระราชหฤทัยที่จะเก็บความรู้สึกเช่นนั้นไว้ ด้วยมีพระเมตตาพระกรุณาเปี่ยมอยู่แล้ว ทำให้เห็นว่าทุกคนเป็นมิตร จึงกล่าวได้ว่าได้ทรงมีความสุขสงบ และทรงประกอบด้วยความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรยกขึ้นตำหนิโดยธรรม พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวงจึงล้วนเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจ ให้เกิดความเคารพรักแผ่ออกไปอย่างลึกซึ้งกว้างขวางโดยรวดเร็ว

ความเคารพกันอย่างจริงใจอันเกิดจากความดีนี้ คือ เกียรติที่เกิดขึ้นตามกระแสพระพุทธานุภาพ ณ เบื้องต้นว่า พุทธสัจจะ สิวคตูปปณัน เป็นต้น แปลความว่า เกียรติย่อมไม่ละบุคคลผู้สดับมาก เข้าถึงศีลและวัตร ตั้งอยู่ในธรรม ดังนี้

คำว่า เกียรติ แปลตามศัพท์ว่า แพร่ไป ฟุ้งซ่านไป หมายถึงเสียงที่ทุกคนแพร่หลายออกไป ถ้าเป็นเสียงคำหึงเคียด เรียกว่า ปาปเกียรติ ถ้าเป็นเสียงสรรเสริญ เรียกว่า กัลยาณเกียรติ แต่โดยปกติเมื่อกล่าวถึงเกียรติเพียงคำเดียว ก็หมายถึงเฉพาะกัลยาณเกียรติ คือเสียงสรรเสริญ อันเสียงสรรเสริญที่เป็นตัวเกียรตินี้ โดยตรงพึงประกอบด้วยลักษณะ ๒ อย่าง คือ ตนเองก็ติดทนเองโดยความประพฤติกไม่ได้ และคนอื่นที่เป็นผู้รู้ ไกร่กรวดแล้วก็ติดไม่ได้ เมื่อทั้งตนและผู้อื่นไกร่กรวดแล้วก็ติดไม่ได้เช่นนั้น จึงจะเป็นตัวเกียรติที่แท้ การกระทำทุกอย่างคนอื่นอาจจะไม่รู้ แต่ตนเองย่อมรู้อยู่เสมอ มีคำกล่าวไว้ว่า คนไม่รู้แต่เทวดารู้ หรือคนไม่ติดไม่ชมแต่เทวดาติชม เทวดานั้นก็อาจหมายถึงเทวธรรม คือ หิริและโอศติปะปะในจิตใจ ซึ่งจะรู้และติชมได้ในจิตใจของตนเอง ตามพระพุทธานุภาพนี้แสดงว่า เกียรติเกิดจากธรรมที่เป็นเหตุ คือ ความได้สดับมาก ๑ ความเข้าถึงศีลและวัตร ๑ ความตั้งอยู่ในธรรม ๑

ความได้สดับมาก คือ เวียนศึกษามากในศิลปวิทยานั้น ๆ กล่าวเฉพาะในพระพุทธศาสนาท่านแสดงว่า ธรรมเหล่าใดงามในเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุก กล่าวพรหมจรรย์

คือ ศาสนา คำสั่งสอนพร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะบริบูรณ์ บริสุทธิ์สิ้นเชิง ธรรมเหล่านี้บุคคลศรัทธามาก จำทรง กล้องปาก ฟุ้งด้วยใจ ขบเจาะด้วยทิวฐิ คือ ความเห็น ความได้ศรัทธามากก็เพื่อปฏิบัติ เพราะเมื่อเรียนรู้แล้ว ก็ควรจะทำให้เหมาะแก่ความรู้ มีพระพุทธรูปว่า

ยถาปี รุจิรี ปุပ္ผิ	วณฺณวนฺตํ อคฺนุชกั
เอวํ สุภาสิตา วาจา	อผลา โหติ อกุพฺพโต
ยถาปี รุจิรี ปุပ္ผิ	วณฺณวนฺตํ สคฺนุชกั
เอวํ สุภาสิตา วาจา	สผลา โหติ สกุพฺพโต

ดอกไม่มีทรวงทรงงาม มีสี แต่หากกลิ่นมิได้ (ย่อมไม่หอมแก่ผู้ทักทรง) แม้ฉันใด วาจาสุภาษิต ย่อมเป็นของไม่มีผลแก่ผู้ไม่กระทำ ฉะนั้น. ดอกไม่มีทรวงทรงงาม มีสี มีกลิ่น (ย่อมหอมแก่ผู้ทักทรง) แม้ฉันใด วาจาสุภาษิต ย่อมเป็นของมีผลแก่ผู้ที่กระทำโดยเคารพ ฉะนั้น.

และตรัสไว้ว่า สุตวา จ โข ภิกฺขเว อริยสาวโก อกุสลํ ปชฺหติ กุสลํ ภาเวติ สาวชฺชํ ปชฺหติ อนวชฺชํ ภาเวติ สุตฺตมตฺตานิ ปริหฺรติ แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้ศรัทธาแล้ว ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละกรรมอันมีโทษ เจริญกรรมอันไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์ ดังนี้ (สุตตนิบาต นคโรปมสูตร) ฉะนั้น เมื่อตรัสบทพหุสสุคะแล้ว จึงตรัสบทให้ปฏิบัติต่อไป

ความเข้าถึงศีลและวัตร ศีล คือ ความประพฤติเป็นปกติเรียบร้อยดีงาม เพราะมีวิริยเจตนา ความตั้งใจคว้งจากโทษทางกายวาจาอัน ๆ ศีลในพระพุทธศาสนา ที่เป็นสามัญทั่วไป คือ ศีล ๕ ซึ่งเป็นกรงดเว้นจากภัยเวร ๕ ประการ ตั้งใจคว้งจากภัยเวรข้อใดเมื่อใด ก็เป็นศีลข้อนั้นขึ้นเมื่อนั้น กล่าวสั้นว่า ศีลคือความเว้นจากการที่ควรเว้น ส่วนวัตร คือ ความประพฤติปฏิบัติ หมายถึงประพฤติกการที่ควรประพฤติทั้งปวง อีกนัยหนึ่ง การที่ควรเว้น ได้แก่ อกุศลบาป ทุจริตต่าง ๆ ตรัสสอนให้งดเว้นไม่ทำ เมื่องดเว้นได้เป็นปกติก็เรียกว่า ศีล ส่วนการที่ควรประพฤติได้แก่ บุญกุศลสุจริตต่าง ๆ ตรัสสอนให้ทำ ให้อบรมเมื่อทำได้เป็นวัตร คือเป็นนิตย์ ก็เรียกว่า วัตร เมื่อทั้งศีล คือ เว้นการที่ควรเว้น ทั้งวัตร คือประพฤติกการที่ควรประพฤติได้เป็นกิจวัตร จึงจะชื่อว่า เข้าถึงศีลและวัตร ตามบทนี้

ความตั้งอยู่ในธรรม หมายถึงมีจิตใจตั้งอยู่ในคุณธรรมตามฐานะ เช่น สัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ หิริ ความละอายแก่ใจในบาปทุจริต โอตตัมปะ ความเกรงกลัวต่อบาปทุจริต วิริยะ ความพากเพียร สติ ความระลึกได้ สมาธิ ความตั้งใจมั่น ปัญญา ความรู้กับบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ คุณธรรมนี้เป็นเครื่องกำจุนสนับสนุนศีล และวัตรให้มีอยู่ได้โดยเหมาะสม แต่ก็ต้องอบรมให้มีประจำอยู่ในจิตใจ เป็นพื้นเพหรือเป็นนิสัยในทางที่ดี ให้เป็นกำลังของจิตใจอันเพียงพอที่จะป้องกันยับยั้งใจที่คั่นรณปรารณาไปในทางที่ผิด ถ้ากำลังของคุณธรรมอ่อนกว่ากำลังของความคั่นรณปรารณาในทางที่ผิดก็จะป้องกันยับยั้งใจไว้ไม่ได้ ต้องประพฤติดุศีลและวัตรอันควรแก่ฐานะของตน ไปตามอำนาจของความคั่นรณปรารณานั้น แม้จะเป็นผู้คงแก่เรียนมากเท่าไร รู้ว่าอะไรดี อะไรไม่ดีทั้งหมด ก็ป้องกันยับยั้งไม่ได้ ทั้งอาจจะนำความรู้นั้นไปใช้อำนวยความปรารณา ต่อเมื่อกำลังของคุณธรรมมีเสมอกัน หรือมากกว่ากำลังของความปรารณา จึงจะป้องกันยับยั้งไม่ให้ลุอำนาจความปรารณาในทางที่ผิดได้

ความไต่สัคัมมาก ๑ ความเข้าถึงศีลและวัตร ๑ ความตั้งอยู่ในธรรม ๑ เป็นบ่อเกิดแห่งเกียรติ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรมส่วนเหตุเหล่านี้ ย่อมติดตนเองโดยความประพฤติไม่ได้ ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ใคร่ครวญแล้วก็คิดเทียบไม่ได้ นี่เป็นเกียรติคือเสียงสรรเสริญโดยแท้จริง ซึ่งเกิดจากคุณงามความดีโดยส่วนเดียว แม้พระพุทธภาษิตก็มีแสดงต่อไปว่า

ธมฺมฉุฉิ สีสสมฺปนฺนํ

สจฺจวาที หิริมนํ

เนกขัม ฆมฺโพเนทสฺสเสว

โก ตํ นินฺนิตุมฺรหติ

เทวาปี นํ ปัสสณฺติ

พฺรหฺมุนาปี ปัสสโติ

แปลความว่า บุคคลผู้ดำรงธรรม ถึงพร้อมด้วยศีล มีปกติกล่าวคำสัตย์จริง มีใจประกอบด้วยหิริ คุงแห่งทองชมพูนุท ฉะนั้น ใครเล่าควรจะทำหนิ แม้เทพก็สรรเสริญ แม้พรหมก็สรรเสริญ ทั้งนี้

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติอันเป็นบ่อเกิดแห่งพระราชกัลยาณเกียรติ ตามบทพระพุทธภาษิตกึ่งที่ได้รับพระราชทานถวาย

วิสัยนามา จึงทรงเป็นที่เคารพรักเทอคทูน เป็นอนุสสติที่ลึกซึ้งกว้างขวางแห่งประชาชน พระราชกัลยาณเกียรตินี้มีอำนาจเหนืออำนาจอื่น ๆ ตลอดถึงแม่อำนาจแห่งมัจจุ ซึ่งมาตักรอนให้ต้องสวรรคต เพราะอำนาจแห่งมัจจุ แม้ทำชีวิตันตรายได้ ก็ไม่อาจทำอันตรายแก่พระราชกัลยาณเกียรติได้ พระราชกัลยาณเกียรติยิ่งปรากฏเด่นชัด จารึกอยู่ในจิตใจของประชาชน และในประวัติศาสตร์ของชาติ

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงประกอบพระราชพิธี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายครั้งนี้ ชื่อว่าได้ทรงถวายพระราชการบูชาในสมเด็จพะบรมเชษฐาธิราชเจ้า พระองค์ผู้ควรบูชา อันจักเป็นเหตุให้เกิดพระราชสิริสวัสดิ์พัฒนาผลอีกส่วนหนึ่ง

ขออำนาจพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญถวายทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เพื่อพระราชหิตสุขวิบากสมบัติ แก่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมตามพระบรมราชูทิศ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิชันาพระธรรมเทศนา จลองค์พระเดชพระคุณ ประคัมพระบัญญัติบาบารมี ยุติค้ำยเวลา เอวัง ก็มีค้ำยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

ทูลลภปุกคลกดา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระอัฐมเด็จพระราชบิดา

และการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระ

พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันอังคารที่ ๙ มิถุนายน ๒๕๑๓ เวลา ๑๖.๓๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

เทวม ภิภูเว ปุคฺคลา ทูลลภา โลกสุมี กตเม เทว โย จ ปุพฺพการี โย จ
กตญฺญกตเวที อิม โข ภิภูเว เทว ปุคฺคลา ทูลลภา โลกสุมินฺดี.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในทูลลภปุกคลกดา ฉลอง
พระเดชพระคุณ ประคับพระบิณฑบาตมี อนุรูปพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณ
านุปทานพระอัฐมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิตลลอคฤศ กกรมหลวงสงขลานครินทร์ และ
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
ตามวิธีทักษิณานุปทานในพระพุทธานุศาสน์

อนึ่ง คณะรัฐมนตรี ซึ่งมีจอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ได้กราบ
บังคมทูลขอพระราชทานพระมหากรุณาสถาปนาพระอิสริยยศ และเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระ
พระบรมราชบุรพการี เพื่อเป็นสิริสวัสดิทิพพัฒน์มงคลแก่ประเทศชาติ ตามโบราณชกัตยราช
ประเพณีที่มีมาแต่กาลก่อน อาศัยพระกตัญญูกตเวทิตาธรรมอันตั้งมั่นอยู่ในพระราชหฤทัย
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีเฉลิมพระนามาภิไธย สมเด็จพระบรม
ชนกนาถ สมเด็จพระบรมราชชนนี ในโอกาสต่อจากพระราชพิธีทักษิณานุปทานเป็นพิเศษ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระศาสนโสภณ.

อีกส่วนหนึ่ง

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ พระองค์นี้ ทรงประกอบด้วยพระชาติวุฒิ พระคุณวุฒิ เพราะได้ทรงมีพระประสูติในทึ่ที่ ทรงได้รับการอบรมที่ดี ทรงศึกษาเล่าเรียนมาได้เป็นอย่างดี และได้ทรงทำความดีอย่างเต็มที่ แม้จะเป็นเวลาอันไม่ยาวนาน ก็ได้ทรงทำคุณประโยชน์แก่ประชาชนและประเทศชาติเป็นอันมาก เป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังปฏิบัติตามได้เป็นอย่างดียิ่ง ในเรื่องสงเคราะห์ประชาชนโดยทั่วหน้า การอบรมอันดีที่ทรงได้รับ พึงสาธกเป็นตัวอย่างด้วยพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า “ จงอุทิศหะเล่าเรียนด้วยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองของตัว และโลกที่ตัวได้เกิดมา ” เหตุนี้ จึงได้ทรงศึกษาในชั้นต้นในประเทศอย่างเต็มความสามารถ อนึ่ง ยังมีโอกาสทรงผนวชเณรเป็นเวลาถึงเดือน ได้ทรงศึกษาพระวินัย พระธรรม คิทธิปฏิบัติ พุทธประวัติ และทรงปฏิบัติกิจวัตรอย่างเคร่งครัด กล่าวได้ว่า ทรงเข้าพระทัยในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงค้นคว้าหาความจริงจนได้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าทรงมีความดีครบ ๓ ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ฉะนั้น เมื่อทรงศึกษาจบในต่างประเทศแล้ว จึงเสด็จกลับเข้ามาทรงอุทิศสละทั้งพระวรกายพระหฤทัย ตลอดจนทรัพย์สินส่วนพระองค์ ทูลเกล้าไปเพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร โดยไม่ทรงคำนึงถึงความหมกเป็ลืองแห่งทรัพย์ ไม่ทรงคำนึงถึงพระสุขภาพแห่งพระวรกาย ทรงประกอบพระกรณียกิจโดยมิได้ทรงหวังผลตอบแทนเพื่อพระองค์ สิ่งที่ทรงปรารถนา คือความสุขของคนไทย การแพทย์ที่ดี การสาธารณสุขที่ดี ที่เจริญเป็นปึกแผ่นทุกวันนี้ ก็เพราะพระกรุณาธิคุณของพระองค์ จนบรรดาแพทย์ทั้งปวงพร้อมใจกันถวายนามสมญาว่า “ พระบิดาแห่งการแพทย์ไทย ” เป็นพระเกียรติยศปรากฏอยู่ พระเกียรติคุณของพระองค์ได้แผ่ไพศาลปรากฏตลอดไปในนานาประเทศ เป็นเหตุให้ประเทศไทยได้รับความช่วยทางการแพทย์ และการสาธารณสุข จากต่างประเทศสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล แม้จะทรงมีเวลาในรัชกาล

น้อย แต่ก็ทรงได้รับความรักเคารพจากอาณาประชาราษฎรทั้งปวงอย่างรวดเร็ว เพราะ ทรงเพียบพร้อมด้วยพระคุณสมบัติพิเศษ อันพึงสรรปลงได้ในคาถาพระพุทธภาษิตว่า

ลีลลสฺสนสมฺปนฺนํ ฌมฺมญฺชํ สจฺจวาทีนํ

อคฺคตโน กมฺมกฺุพฺพานํ ตณฺขโน กุรุโศ ปิยํ

แปลความว่า ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยความประพฤติกดี มีความเห็นชอบ ตั้งอยู่ในธรรม มีสัจจวาจา ทำการงานของตนโดยสุจริต ประชาชนย่อมรักเคารพ ทั้งนี้ ในขณะที่ประชาชนกำลัง ถวายความเคารพรัก และความหวังอย่างกว้างขวาง ก็พลันล่วงรัชกาลนั้น เหมือน ด้วงประทีปแห่งความหวังและความสุข ได้ดับลงโดยพลันโดยมิได้คาดคิด ยังให้เกิด วิปโยคทุกข์อย่างใหญ่ในหมู่ประชาราษฎรผู้จงรักภักดีทั่วไป แต่ก็ได้มีประทีปดวงใหม่เกิดขึ้นแทนสืบต่อทันที เป็นเหตุให้อาณาประชาราษฎรไม่ว่าเหวสิ้นหวัง ยังมีขวัญใจที่ยึดเหนี่ยวใจและที่พึ่งอันประเสริฐตั้งที่ปรากฏเด่นชัดอยู่ในปัจจุบัน

การพรรณนาพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระราชาธิบดี พร้อมทั้งพระราชกัลยาณเกียรติ แห่งสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองรัชกาล ย่อมยากที่สมบูรณ์ ถ้าเว้นไม่พรรณนา พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระราชชนนี ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เพราะพระกรณียกิจทั้งปวง ที่สมเด็จพระราชาธิบดีได้ทรงบำเพ็ญให้เกิดประโยชน์สุขแก่ประเทศชาติและประชาชน ย่อม มีส่วนอาศัยสมเด็จพระราชชนนีผู้เป็นเป็นคู่พระหฤทัย และทั้งสองพระองค์ได้ทรงประทาน พระมหากรุณาธิคุณผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐแก่ประเทศชาติ และอาณาประชาราษฎรทั้งปวง ถึงสองพระองค์ จึงทรงเป็นสมเด็จพระราชบุรพการี ที่ประเทศชาติและประชาราษฎรพึง ถวายความเคารพเทอญอย่างสูง อนึ่งเล่า สมเด็จพระราชชนนีบพิตรได้ทรงประกอบพระ กรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาราษฎรอย่างยิ่ง ทั้งที่ปรากฏอยู่แล้ว ชื่อว่าได้ทรงเป็นองค์พระบุพพการีแห่งอาณาประชาราษฎร เช่นเดียวกับสมเด็จพระราชา บิดอีกโสดหนึ่งด้วยโดยแท้

อันประชาชนชาวไทยกล่าวได้ว่า ส่วนใหญ่นับถือบุคคล ๒ จำพวก คือ บุพพการี และกษัตริย์กษัตริย์ ด้วยอำนาจแห่งพระพุทธศาสนาที่ได้รับนับถือมาตลอดเวลาช้านาน อัน

บุคคล ๒ จำพวกนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่า เป็นทูลลภบุคคล คือ บุคคลที่หาได้ยาก
 กิ่งพระพุทธานิคมทอพุทธศว่า เทวเม ภิกขุขว ปุคฺคลา ทูลลภา โลกสมฺมि เป็นตัน แปล
 ความว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกนี้หาได้ยากในโลก คือ บุพพการี ๑ กตัญญู
 กตเวที ๑ บุคคล ๒ จำพวกนี้แลหาได้ยากในโลก ดังนี้

บุพพการี คือ บุคคลผู้ทำอุปกัระก่อน ส่วนกตัญญู คือ บุคคลผู้รู้อุปกัระที่ท่าน
 ได้ทำแล้ว กตเวที คือ ประกาศอุปกัระที่ท่านทำแล้วให้รู้ หมายความว่าปฏิบัติตอบแทน กตัญญู
 และกตเวทีเป็นคำที่ใช้ร่วมกัน หมายถึงบุคคลประเภทที่ ๒ บุคคลใดบุคคลหนึ่งก็ตามเมื่อทำ
 อุปกัระก่อน โดยมิใช่เป็นการตอบแทน แต่เป็นผู้ให้ก่อนทีเดียว ชื่อว่าบุพพการี ส่วน
 บุคคลผู้ที่ได้รับอุปกัระของท่านแล้วรู้คุณของท่าน และไม่ลบหลู่คุณของท่าน ประกาศให้
 ปรากฏในโอกาสอันควรประกาศ ตอบแทนคุณท่านด้วยการให้การทำสิ่งที่เป็นไปเพื่อสุข
 ประโยชน์แก่ท่านเป็นการปฏิการ ชื่อว่ากตัญญูกตเวที สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าหาได้
 ยาก ท่านอธิบายว่า บุคคลเป็นอันมากควรจะปฏิบัติตนเป็นบุพพการีแต่ไม่ปฏิบัติ เพราะถูก
 คัดหาคือความคั่นรณะยานอยากแต่ที่จะได้ ไม่ปรารถนาจะเป็นผู้ให้ กรอบงำจิตใจ ส่วน
 บุคคลที่ควรจะเป็นกตัญญูกตเวทีแต่ไม่เป็น เพราะถูกวิชาคือความไม่รู้ โดยตรงคือไม่รู้คุณ
 ท่านลบหลู่คุณท่าน กรอบงำจิตใจ อีกอย่างหนึ่ง เพราะบุคคล ๒ จำพวกนี้ที่เกี่ยวข้องกันโดย
 ฐานะเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง มีจำนวนจำกัด เช่น มารคาบิคา กับ บุตรธิดา มารคาบิคาเป็น
 บุพพการีของบุตรธิดาก็มีเพียง ๒ ท่านเท่านั้น หรือจะกล่าวว่ มารคาก็มีเพียงหนึ่งท่าน บิคา
 เพียงหนึ่งท่านก็ได้ ส่วนบุตรธิดาก็มีจำนวนเท่าที่มี จึงหาได้ยาก เพราะจะหามารคาบิคาให้
 มากกว่าท่านละหนึ่งหาได้ไม่

โดยฐานะที่เกี่ยวข้องกันดังนี้ พึงจำแนกแสดงบุคคลทั้งสองจำพวกนี้ได้ ๔ คู่ คือ
 มารคาบิคา กับ บุตรธิดา คู่ ๑ ครูอาจารย์กับศิษย์ คู่ ๑ พระมหากษัตริย์กับพสกนิกร คู่ ๑
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพุทธศาสนิกชน คู่ ๑ มารคาบิคาเป็นผู้ทำอุปกัระก่อนแก่บุตรธิดา
 เพราะเป็นผู้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูอุปถัมภ์ต่าง ๆ จึงชื่อว่าเป็นบุพพการีของบุตรธิดา ฝ่ายบุตร
 ธิดาเมื่อระลึกถึงคุณของมารคาบิคา ไม่ลบหลู่ แต่แสดงคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติสนองคุณมารคา

บิคา ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในมารดาบิคา ครูอาจารย์เป็นผู้ทำอุปการะก่อนแก่ศิษย์ เพราะได้
 ประสานวิทยาให้และอบรมด้วยคุณต่าง ๆ จึงชื่อว่าเป็นบุพพการีของศิษย์ ฝ่ายศิษย์เมื่อ
 ระลึกบุญคุณไม่ลบลู่อแต่แสดงคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติสนองคุณครูอาจารย์ ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวที
 ในครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ทรงทำอุปการะก่อนแก่พสกนิกร เพราะทรงบำเพ็ญพระราช
 กรณียกิจโดยธรรม ยังให้เกิดความสุขความเจริญแก่พสกนิกร ชื่อว่าทรงเป็นบุพพการีของ
 พสกนิกร แม้รัฐบาลและบุคคลผู้มีอำนาจหน้าที่ปกครองทุกระดับ ก็ชื่อว่าเป็นผู้ทำอุปการะก่อน
 แห่งพสกนิกรตามระดับ ฝ่ายพสกนิกร เมื่อระลึกบุญพระมหากษัตริย์ ไม่ลบลู่อประกาศให้ปรากฏ
 ปฏิบัติตอบแทนพระมหากษัตริย์ตามฐานะ ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีในพระมหากษัตริย์ พระ
 สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงทำอุปการะก่อนแก่เวไนยนิกร เพราะได้ทรงมีพระมหากษัตริย์แสดง
 ธรรมสั่งสอนโปรดให้พ้นความทุกข์ให้ได้รับสุขประโยชน์ตามภูมิชั้น ชื่อว่าทรงเป็นบุพพการี
 แห่งเวไนยนิกรพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฝ่ายพุทธศาสนิกชนเมื่อระลึกบุญพระคุณ ไม่ลบลู่อ
 ประกาศพระคุณให้ปรากฏ ปฏิบัติตอบแทนด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ดำรงสืบ
 ต่อพระพุทธศาสนา อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาตามควรแก่กรณี ชื่อว่าเป็นกตัญญูกตเวทีใน
 พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

แสดงโดยสรุป บุคคลผู้ที่ให้ก่อนด้วยเมตตาภรณ์ ชื่อว่าบุพพการี ฝ่ายบุคคลผู้ที่
 รับแล้วให้ตอบแทนในภายหลัง ชื่อว่ากตัญญูกตเวที ผู้ที่ล่ออำนาจแห่งกตัญญูคือความอยากแต่ที่จะ
 ได้หรืออยากแต่จะเป็นผู้แบมือรับ ไม่อาจจะปล่อยให้ ย่อมเป็นบุพพการีไม่ได้ ถึงจะอยู่ใน
 ฐานะที่พึงเป็นบุพพการี ก็ปฏิบัติหน้าที่ของบุพพการีไม่ได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้
 อบรมพรหมวิหารธรรม มีเมตตา ภรณ์เป็นต้น และสังกหวัตถุ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง
 ความสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวจิตใจ ได้แก่การให้ การเจรจาจาเป็นที่รัก ความประพฤติ
 ประโยชน์ และความวางตนสม่ำเสมอ ฝ่ายผู้ที่มีวิชาหนาแน่น รับอุปการะของท่านแล้ว
 ก็ไม่รู้คุณท่าน แทนที่จะสำนึกตนว่ากลายเป็นลูกหนี้ท่าน กลับคิดว่าเหมือนเป็นเจ้าของหนี้ท่าน ต้อง
 การที่จะทวงให้ได้อย่างขึ้น ครั้นไม่ได้ตามปรารถนา ก็กลับโกรธ ลบลู่อคุณของท่าน ดังนั้นก็เป็น
 กตัญญูกตเวทีไม่ได้ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้อบรมสติปัญญาให้สำนึกบุญจริงในคุณของ

ท่านผู้มีคุณ และปฏิบัติตอบแทนตามหลักสังกตคุณนั้นแหละ เมื่อเป็นเช่นนี้ สังคมหมู่ชน จึงดำเนินไปได้ด้วยดีมีความสุขความเจริญ เหมือนกัณฑ์รถที่มีเพลาย่อมหมุนนำรถไปได้ฉะนั้น ด้วยอนุภาพแห่งพระพุทธศาสนาและความรับปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอน บุคคล ๒ จำพวกนี้จึงยังหาได้อยู่ในประชาชนชาวไทย อันอาจหาได้ยากในที่อื่น ธรรมนี้จึงรักษาชนผู้ประพฤติ ธรรมให้มีความสุข ทั้งที่ปรากฏเห็นได้ชัด

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ได้ทรงเป็นบุคคล ๒ จำพวกที่หาได้ยากนี้ ตามพระพุทธศาสนาวาทเช่นที่ได้ถวายวิสัชนามา และตามพระบรมราโชวาทที่ว่า “จงอุตสาหะเล่าเรียนด้วยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองของตัว และโลกที่ตัวได้เกิดมา” จึงทรงเป็นทั้งกตัญญูกตเวที เพราะได้ทรงทราบซึ่งและทรงปฏิบัติตอบสนองพระบรมพุทโธวาท และพระบรมราโชวาท ทรงเป็นบุพพการี เพราะได้ทรงประกอบพระกรณียกิจและพระราชกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและประชาราษฎร์ทั่วไป

อนึ่ง สมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงดำรงอยู่ในพระกตัญญูกตเวทีตาธรรม ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายในโอกาสนี้แล้ว จะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมราชชนนี ในโอกาสสืบไป ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัติในภูมิแห่งสาธุชน สมดังพระพุทธนิพนธ์ภาษิตว่า

ภูมิ เว สาธุป้านิ กตัญญูกตเวทีตา

ความกตัญญูกตเวทีเป็นภูมิแห่งสาธุชน ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ด้วยดีแล้วในพระสงฆ์ ทรงพระราชอุทิศถวายทั้งนี้ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ผลิตวิบากสุขสมบัติ แก่สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ และแก่ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล สมดังพระราชปณิธานอุทิศโดยฐานะ

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา จลองค์พระเศษพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สัทธาภณา

ในการพระราชกุศลคล้ายวันสวรรคต
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระอุโบสถ วัดราชาธิวาส
วันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
สทฺธา ทุติยา ปุริสสฺส โหติ สทฺธา พนฺธุติ ปาณฺดฺยํ
สทฺธา ย ตฺรติ โอนํ สทฺธา สาธุ ปติญฺจิตาติ.

บัดนี้ จักถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญา
บารมี อนุรูปแก่พระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภาร
พระองค์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้ทรงบำเพ็ญ อุทิศถวายส่วน
พระราชกุศล แก่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ในวัน
คล้ายวันสวรรคต ซึ่งเวียนมาถึงเข้า ณ วันนี้ พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในโอกาสเดียวกันนี้ ก็ได้ทรงอุทิศถวายพระบุพพการีพระบุพพการี
ประยูรญาติในพระองค์พร้อมกันด้วย ทั้งนี้ เพราะทรงรำลึกถึงพระราชานุปลักร์ของสมเด็จพระ
บรมราชินีนาถพระองค์นั้น และสมเด็จพระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า
(พร้อมทั้งพระอุปถัมภ์ของพระบุพพการี พระบุพพการีทั้งปวง) เป็นส่วนกตัญญูตา,
จึงทรงปฏิบัติปฏิการตามควรแก่สมัญเป็นกตเวทิตา ตามภูมิชั้นของสาธุชน ดังพระพุทธภาษิต
ว่า

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์

ภูมิ เว สารูปานํ กตัญญูกตเวทิตา

ความกตัญญูกตเวทิตาเป็นภูมิของคนดี ทั้งนี้ และพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญนั้น ก็
 เป็นไปตามพระพุทธศาสนา สงเคราะห์เป็นทานมัย สีสมัย ภาวนามัย ซึ่งเป็นอธิการพิเศษ
 อันจะพึงให้บังเกิดผลตามควรแก่ฐานะ

สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระองค์นั้น ได้ทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณเกียรติ
 อันยิ่งใหญ่ แม้จะเสด็จสวรรคตล่วงไปนานปีแล้ว ก็ยังเป็นที่ยอนุสรณ์ถึงอยู่ ทั้งนี้เพราะ
 ทรงประกอบด้วยพระราชกัลยาณคุณ ทั้งที่เป็นอรรถกถาและปรัตถะ กล่าวโดยย่อ ในส่วน
 อรรถกถานั้น ทรงประกอบด้วยพระพุทฺเพทกตัญญูทาส่ง และทรงประกอบด้วยอรรถกถาสัมมาปณิ
 ในทางต่าง ๆ เสริม จึงทรงบริบูรณ์ด้วยพระรูปสมบัติ อิศริยสมบัติ เป็นนารีรัตน์สูงสุด
 ในสมัย ในส่วนปรัตถะนั้น ได้ทรงปฏิบัติเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นสมแก่ฐานะทั้งปวง เป็นอันว่า
 โดยฐานะเป็นพระชนนี ก็ทรงบำรุงเลี้ยงพระบรมราชปิโยรส พระราชธิดาคำยดี ในฐานะ
 เป็นนารี ก็ได้ทรงทำสาธารณประโยชน์แก่สตรีทั้งหลาย ได้ทรงสร้างและอุปถัมภ์โรงเรียนสตรี
 และโรงพยาบาลแพทย์ผดุงครรภ์ โดยฐานะเป็นพระนาถาของคนทั่วไป ได้ทรงสร้างและ
 อุปถัมภ์โรงพยาบาล ได้ทรงเป็นสภานายิกา ทั้งและบำรุงสภากาชาด ได้ทรงเกื้อกูลโรงเรียน
 และโรงพยาบาลทั่วไปโดยกาลสมัย หรือในคราวที่ต้องการ โดยฐานะเป็นพุทธศาสนิก
 ได้ทรงบำรุงพระอารามหลายแห่ง ได้ทรงอุปถัมภ์เกื้อกูลพระสงฆ์และพุทธศาสนาในทางต่าง ๆ
 โดยฐานะเป็นพระราชินี ได้ร่วมปฏิบัติพระราชภารกิจแห่งพระบรมราชสวามี เป็นผู้สำเร็จ
 ราชการแผ่นดิน ครั้งเสด็จพระราชดำเนินสู่ยุโรปในวาระแรก แม้เมื่อสมเด็จพระบรมราช
 สวามีได้เสด็จสวรรคตแล้ว สมเด็จพระบรมราชปิโยรสได้เสด็จสืบราชสันตติวงศ์ ก็ได้ทรงช่วย
 พระบรมราชปิโยรสบัญชาการฝ่ายใน ทั้งยังได้ทรงช่วยพระราชธูระ ทรงเป็นที่ปรึกษาส่วน
 ราชการแผ่นดินอื่น ๆ อีก ในรัชกาลทั้งสองนั้น เพราะทรงประกอบด้วยอรรถกถาและปรัตถะ
 มีนิตินัยดังถวายวิสัชนามา จึงยังความยินดีปรีดาให้เกิดแก่ชนทั้งหลายทุกชั้นไป กล่าว
 โดยสรุป พระองค์ดำรงพระชนม์เพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ชุมชนชนทุกเหล่า สมด้วยพระพุทฺ-
 ภาชิตว่า

สปรุโธ โภทฺทเว กุเล ชยมาโน

พหุโน ชนสฺส อตุถาย หิตาย สุขาย โหติ

เป็นอาทิ ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตบุรุษเกิดในสกุล ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์ เกื้อกูลเพื่อสุขแห่งชนเป็นอันมาก ย่อมยังประโยชน์เกื้อกูลและสุขให้สำเร็จ แก่มารคาบิดาและ บุตรภรรยา แก่หมู่คนผู้เป็นทาส เป็นกรรมกร แก่มิตรวมาตย์ แก่สมณพราหมณ์ เปรียบ เหมือนมหาเมฆย้งน้ำให้ตก ทำข้าวกล้าให้สำเร็จ ย่อมยังประโยชน์เกื้อกูลและสุข ให้เกิดแก่ มหาชน ฉะนั้น ”

กล่าวโดยธรรมปริยาย สมเด็จพระบรมราชินีนาถพระองค์นั้น ทรงประกอบด้วย พระคุณธรรมอันเป็นกำลังอุปถัมภ์ภายในพระองค์มากประการ จะยกขึ้นถวายวิสัยนาเพียง ประการเดียว คือ พระคุณธรรมที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ ได้แก่ศรัทธาที่งมั้นในทางที่ชอบ บุคคลทุกคนจะทำอะไรทุกอย่าง ต้องมีเครื่องชักจูงใจให้ทำ โดยมีให้เคลือบแกลง ลังเล เครื่องชักจูงใจนั้นมีอยู่ในใจเอง คือศรัทธาที่แปลว่า ความเชื่อ หมายถึงความวางใจ ลงไปหรือปลงใจลงไปว่า ข้อนั้นพึงเป็นอย่างนั้น สมกับคำที่กล่าวว่า ศรัทธามืออริโมกข์ เป็นลักษณะ อริโมกข์คือความปล่อยใจจากความสงสัย หรือความที่ใจพ้นจากความสงสัย เพราะสันนิษฐานปักใจลงว่าอย่างนั้นแน่นอนแล้ว จึงไม่หวั่นไหวเหมือนเสาเชื่อนศิลา ไม่มี เเจลยวระแวงที่จะทำให้ลังเล ศรัทธาคงกล่าวนี้เป็นศรัทธาทั่วไป อาจเป็นโทษศัตรูอนในเมื่อ เป็นศรัทธาในทางที่ผิด อาจเป็นคุณเกื้อกูลในเมื่อเป็นศรัทธาในทางที่ถูกต้อง ศรัทธาเป็นไป ในทางผิด เพราะเป็นญาณวิปยุต ปราศจากญาณ คือความรู้จริง มีลักษณะคังแสดงไว้ ในกาลามสูตร ๑๐ ประการ คือ เชื่อหรือดีอ ๑. โดยได้ฟังตามกันมา ๒. โดยลำดับสืบ ๆ กันมา ๓. โดยความตื่นว่าได้ยินว่าอย่างนี้ ๆ ๔. โดยอ้างตำรา ๕. โดยเหตุนึกเถาเอา ๖. โดยนัยคืออคคคะเน ๗. โดยความตริกตามอาการ ๘. โดยชอบใจว่า ต้องกันกับลัทธิ ของตน ๙. โดยเชื่อว่าผู้พูดสมควรจะเชื่อได้ ๑๐. โดยความนับถือว่าสมณะผู้นี้เป็นครูของเรา รวมความว่า ศรัทธาเช่นนี้เป็นสุต้ามัย เกิดจากการได้ยินได้ฟังเท่านั้นบ้าง เป็นจินต้ามัย เกิดจากการคิดไปเองบ้าง รวมเป็นศรัทธาคือเชื่อก่อนรู้, ถ้าสิ่งที่เชื่อถูกต้อง เพราะข้อที่ฟัง

มาถูกต้องเป็นต้น ก็เป็นคุณเกือกุลได้ ถ้าสิ่งที่เชื่อผิดพลาด ก็เป็นโทษศักรอน แต่ก็ตกอยู่ในลักษณะที่ถูกผู้อื่นชักจูง จึงเรียกว่า ปรบัจจยัสัทธา ศรัทธาที่มีผู้อื่นเป็นบัจจย

ส่วนศรัทธาเป็นไปในทางถูก เพราะเป็นญาณสัมปยุต ประกอบด้วยญาณ คือความรู้จริง มีลักษณะตรงกันข้ามกับศรัทธาดังกล่าวแล้ว เป็นภวานามย คือเกิดจากการปฏิบัติจนรู้เห็นจริง จึงเป็นศรัทธาที่รู้จักก่อนเชื่อ หรือเชื่อเพราะรู้เห็นจริงแล้ว ไม่ต้องมีผู้อื่นชักจูง เรียกว่า อปรบัจจยัสัทธา ศรัทธาที่ไม่มีผู้อื่นเป็นบัจจย

แต่ก่อนที่จะได้ศรัทธาที่เป็นอปรบัจจย ไม่มีผู้อื่นชักจูง ก็จำต้องอาศัยศรัทธาที่มีผู้อื่นชักจูงไปก่อน แต่ต้องเลือกเฉพาะผู้ที่สมควรเท่านั้น ฉะนั้น ศรัทธาในพระพุทธศาสนา ท่านจึงสอนให้มีในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าก่อน เรียกว่า ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตพุทธเจ้า เพราะเมื่อมีศรัทธาอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นเหตุให้มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา. แต่เมื่อกล่าวว่าศรัทธาในพระพุทธศาสนา ความก็ยิ่งกว้าง ฉะนั้น เพื่อจำกัดความโดยเอกเทศ เพื่อเอากลแก่สัมมาปฏิบัติ พระอาจารย์จึงเลือกสรรประเภทของศรัทธาขึ้นแสดง ๔ ประการ คือ

๑. กัมมสัทธา เชื่อกรรม คือเชื่อว่าเมื่อทำอะไรด้วยมีเจตนาทำ หรือทำทั้งที่รู้อยู่ ก็เป็นความดีหรือความชั่ว ที่ติดค้างอยู่ มิใช่ทำแล้วก็แล้วไป

๒. วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม คือเชื่อว่า ผลดีหรือชั่วที่ได้รับต่าง ๆ เป็นผลของกรรมที่ติดค้างอยู่นั้น ๆ

๓. กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อความที่ผู้ทำมีกรรมเป็นของ ๆ ตน คือผู้ใดทำกรรมใดไว้ ก็หรือชั่ว ผู้นั้นก็เป็นเจ้าของกรรมนั้น ทั้งต้องเป็นทายาทผู้รับผลของกรรมนั้น ก็ต้องเป็นผู้รับผิดชอบเต็มที่ต่อกรรมของตน

๔. ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า
เมื่อมีศรัทธาใน ๔ ข้อนี้นี้ ชื่อว่า ได้มีศรัทธา คือเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อในพระพุทธศาสนา แต่เมื่อยังไม่มีปัญญาหรือญาณ รู้เห็นในธรรมตามเหตุผล ก็เป็นศรัทธาอย่างมีศรัทธา หรือยังมีสงสัยลังเลใจ ชื่อว่ายังไม่ตั้งมั่น เพราะยังกวัดแกว่งเปลี่ยนแปลงได้. ต่อเมื่อใด

อบรมปัญญาให้รู้เห็นธรรมตามเหตุผล เมื่อนั้น ก็เป็นศรัทธาอย่างสว่างด้วยปัญญา ปราศจากสงสัยลังเลใจ เชื่อว่าศรัทธาตั้งมั่นในทางที่ชอบ และเมื่อรู้เห็นธรรมเพียงใด ศรัทธาก็ตั้งมั่นเพียงนั้น ทั้งยังเกิดปสาทะขึ้นคู่กันด้วย ปสาทะคือความเลื่อมใส ท่านเปรียบเทียบอย่างแก้วมณี ที่ทำน้ำให้ใส เพราะเป็นเครื่องยังจิตให้ผ่องใสบานนิมิตต์ขึ้น เมื่อเกิดศรัทธาปสาทะในธรรม ก็โยงไปถึงในพระพุทธเจ้าผู้บอกผู้แสดงธรรม และในพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติธรรม สมดังพระบาลีที่แสดงองค์ของพระโสดาบัน ผู้ได้เห็นธรรมชั้นแรกไว้ว่า

พุทฺธ อเวจฺจปฺลาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า

ธมฺเม อเวจฺจปฺลาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรม

สงฺฆเ อเวจฺจปฺลาโท ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์

ประมวลศรัทธาตามที่พระอาจารย์แสดงไว้เป็น ๔ คือ :-

๑. อากมสัทธา ศรัทธาที่เกิดแก่พระโพธิสัตว์ ตั้งแต่ต้น คือตั้งแต่อกนิหาร (ความตกลงใจที่จะเป็นพระพุทธเจ้า) เป็นศรัทธาในพุทธภูมิ.

๒. อธิคมสัทธา ศรัทธาที่เกิดจากการบรรลุธรรม ด้วยความรู้แจ้งแทงตลอดของพระอริยสาวกทั้งหลาย

๓. โอดัปปนสัทธา ศรัทธาที่เกิดจากความกำหนดลง โดยไม่หวั่นไหวในเมื่อกล่าว ว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

๔. ปสาทสัทธา ศรัทธาที่ประกอบด้วยความเลื่อมใส

ศรัทธาตามที่รวบรวมมา รวมความโดยย่อว่า ศรัทธาในพระพุทธศาสนา มุ่งเฉพาะที่ประกอบด้วยความรู้ และที่ตั้งมั่นในทางที่ชอบมีลักษณะเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่อโดยรู้เหตุผล มิใช่โดยไม่รู้. ในเบื้องต้นแม้ต้องอาศัยผู้อื่น ก็อาศัยเฉพาะผู้ที่สมควร และก็ต้องอาศัยตนเองไตร่ตรองพิจารณาจนรู้เห็นจริงด้วยตน เพื่อให้เป็นศรัทธาโดยอิสระ ไม่ต้องอาศัยผู้อื่น

ศรัทธาเป็นเพื่อนประจำตนของบุคคลทุกคน เป็นเพื่อนผู้ชักจูงให้เชื่อในเรื่องที่เชื่อ ทั้งปวง ผู้ชักจูงให้เชื่อในภายนอก ย่อมชักจูงไม่สำเร็จ ถ้าศรัทธาไม่เกิดรับรองในใจ สมดัง

พระพุทธภาษิตว่า “สทุธา หุตฺติยา ปุริสสฺส โหติ ศรัทธาเป็นเพื่อนคู่ใจของคน” ศรัทธาในทางที่ถูกต้อง ย่อมชักจูงให้ปฏิบัติดีในทางที่ถูกต้อง ให้ประพฤติแต่การที่ชอบ ปราศจากโทษ เป็นบุญกรรม หรือกุศลกรรม คือกรรมที่ดี ซึ่งเป็นเหมือนเสบียงเดินทางของผู้ทำดี ซึ่งชื่อว่า กำลังเดินทางอยู่ในทางชีวิต สมกับพระพุทธภาษิตว่า “สทุธา พนฺธติ ปาณณฺยํ ศรัทธา รวบรวมเสบียงคือกุศล” และย่อมข้ามห้วงทุกข์ต่าง ๆ ได้ด้วยศรัทธา ทั้งพระพุทธภาษิตว่า “สทุธาย ตรติ โอนํ ข้ามห้วงทุกข์ได้ด้วยศรัทธา” แต่ก็ต้องเป็นศรัทธาที่ตั้งมั่นในทางที่ชอบ จึงจักให้สำเร็จประโยชน์ทุกประการ สมกับพระพุทธภาษิตว่า “สทุธา สาธฺ ปณฺณิจฺจา ศรัทธาตั้งมั่นแล้ว ยังประโยชน์ให้สำเร็จ” ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง ได้ทรงประกอบด้วยพระศรัทธาที่ตั้งมั่น พระปสาทะที่เป็นไปในทางที่ชอบ ประกอบด้วยประโยชน์ด้วยพระวิจยารณปัญญา ซึ่งทรงสามารถยังประโยชน์กิจทั้งปวงให้สำเร็จ ด้วยประการฉะนี้.

ขออำนาจพระราชกุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายทั้งนี้ จงสัมฤทธิ์วิบูลสุขมนุญผล แก่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง พร้อมทั้งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า และแต่พระบุพพการี พระบุพพการินี ประยูรญาติทั้งหลาย สมตามพระราชปณิธานประสงค์ โดยฐานะทุกประการ

ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา พอสมควรแก่เวลา ยุติลงด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สันตฎฐิกัตถุญตาทกา

ในการพระกุศลถวายสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งกุศลิตมหาปราสาท
วันศุกร์ ที่ ๑๓ มกราคม ๒๕๕๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
สันตฎฐิ จ กตญฺญตาทิ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ถลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญา
บารมี อนุรูปแต่พระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้านายในราชตระกูล “บริพัตร” ทรง
บำเพ็ญถวาย สอนองพระมหากุณาริคุณ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสา
อัยยิกาเจ้า ในสัปดาห์ที่ ๔ จำเริญแต่เสด็จสวรรคต ตามวิธีปูพเพตพลี ในพระพุทธ
ศาสนา ถวายการระอปปายนาการพระบรมศพตามควรแก่สมัย ตามวิสัยของบัณฑิตชนผู้
ประกอบด้วยคารวะเคารพท่านผู้ควรเคารพ นีวาตะ อ่อนน้อม ท่านผู้ควรอ่อนน้อม พร้อมทั้ง
ความกตัญญูกตเวทิตะ.

สมเด็จพระ ฯ พระพันวัสสา ฯ พระองค์นั้น ทรงประกอบด้วยพระคุณนานัปการ
ทั้งที่ปรากฏโดยประจักษ์ แม้เสด็จสวรรคตไปแล้ว พระคุณนั้น ๆ ก็ยังดำรงอยู่เป็นที่
อนุสรณ์สรรเสริญของบุคคลทั่วไป และจักปรากฏเป็นจารึกในประวัติของประชาชาติไทยสืบไป
สมเด็จพระ ฯ พระพันวัสสา ฯ พระองค์นั้น ได้ทรงตั้งพระองค์ไว้ชอบ ประกอบด้วย
พระคุณเกื้อกูลพระองค์บ้าง เกื้อกูลผู้อื่นบ้าง เพราะทรงประพฤติธรรม ทั้งเมื่อทรงปรารภถึง
พระองค์ ทั้งเมื่อทรงปรารภถึงผู้อื่น ทั้งจักถวายวิสัชนาตามข้อธรรมที่ยกขึ้นไว้เป็นนบทอุเทศ
ณ เบื้องต้นสืบต่อไป

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ พระโศภนคณาภรณ์

โดยปกติ บุคคลทั่วไปย่อมปรารถนฝ่ายหนึ่ง ปรารถนุ่ยนฝ่ายหนึ่ง เป็นที่เริ่มประกอบกรงงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ความปรารภนั้น ถ้ามีธรรมชักนำ ย่อมเป็นไปในทางดี คือเป็นไปเพื่อคุณเกื้อกูลตนและผู้อื่นให้เป็นสุข ถ้ามีธรรมชักนำ ย่อมเป็นไปในทางชั่ว คือเป็นไปเพื่อโทษทำลายเบียดเบียนตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เพราะธรรมและอธรรมทั้ง ๒ มีวิบากไม่เสมอกัน อธิมโม นิริยํ เนติ อธรรมย่อมนำไปสู่คติเสื่อม ธิมโม ปาเปติ สุกคติ ธรรมย่อมนำไปสู่คติดี ฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงปฏิบัติเพื่อละอธรรม และอบรมธรรมให้เกิดขึ้น ธรรมนั้นมีปริยายเป็นอันมาก ในที่นี้จะยกขึ้นแสดง ๒ ประการ คือ สันตุฎฐี ๑ กตัญญูตา ๑ เพราะเป็นธรรมที่พึงมีประจำตน เมื่อปรารภตน พึงมีสันตุฎฐี เมื่อปรารภผู้อื่น พึงมีกตัญญูตา มีอธิบายดังต่อไปนี้

สันตุฎฐี คือสันโดษ ความเพียงพอ คือความเพียงพอและยินดีพอใจประกอบกัน, สันโดษจึงมีลักษณะอิมพอ และยินดีอยู่ในสิ่งอิมที่พอนั้น โดยพยัญชนะ ท่านแปลว่า ยินดีด้วยของตน ด้วยของมีอยู่หรือด้วยอาการสม่าเสมอ (ตุฎฐิ ยินดี, สํ ของตน, ของมีอยู่หรือสม่าเสมอ), โดยอรรถ มีความหมายดังกล่าวและหมายถึงสันโดษในวัตถุ คือ บั้จจัยเครื่องอาศัยและทรัพย์สินของต่าง ๆ ท่านจำแนกประเภทเป็น ๓ คือ ความสันโดษตามวัตถุที่พึงได้ ไม่ยินดีปรารถนายิ่งกว่าที่พึงได้ เรียก ยดลภสสันโดษ ความสันโดษตามกำลัง ไม่ยินดีปรารถนาเกินกำลัง เรียก ยดพลสันโดษ ความสันโดษตามความสมควร ไม่ยินดีปรารถนาโดยไม่สมควร เรียก ยดสารูปสันโดษ

สันโดษนี้เป็นเครื่องห้ามความปรารถนาเกินส่วนและความปรารถนาในทางผิด อันรวมเรียกว่า ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยาก ซึ่งเป็นมูลเหตุของกรรม คือการงานทางกายวาจาใจ อันเป็นอกุศลทุจริตทั้งปวง ความอยาก ความปรารถนา ที่เรียกว่าตัณหา เป็นความอยากที่ไม่จำกัดขอบเขตควรไม่ควร และทวีขึ้นเสมอไม่มีอิมไม่มีเต็ม สมกั้ภษิตของพระโพธิสัตว์ในกามชาคกว่า กามํ กามยฆานสฺส ตสฺส เจ ทํ สมิจฺฉติ เป็นตัน แปลว่า เมื่อบุคคลปรารถนาสิ่งที่ปรารถนา ถ้าสิ่งนั้นสำเร็จแก่เขา เขาได้สิ่งที่ผู้เกิดมาจะต้องตายปรารถนาแล้ว ย่อมมีใจชื่นชมยิ่งนัก ย่อมได้ความปรารถนาอื่น ๆ จากนั้นต่อไปอีก เหมือน

อย่างไ้ความกระหายในฤกษ์แล้ว เมื่อบุคคลผู้อ่อนปัญญา เวลาไม่รู้จัก เติบโตยิ่งขึ้น ความอยาก (ในสิ่งที่ยังไม่ถึง) และความกระหาย (ในสิ่งที่ถึงแล้ว) ก็เติบโตยิ่งขึ้น, เหมือนเมื่อโคเติบโตขึ้น เขา (บนศรีระ) ก็งอกโตตามขึ้น, แม้เพราะให้ข้าวสาลีข้าวเหนียว โคม่า ข้าทาส ผู้คน (บรรดาศาสนิกชนกษัตริย์อริยชนกษัตริย์) ทั่วทั้งแผ่นดินทั้งหมด ก็ไม่พอแก่บุคคลผู้หนึ่ง, บุคคลรู้อย่างนี้แล้ว ก็ไม่ควรอยู่ในอำนาจค้นหา ควรประพฤติธรรมให้สม่ำเสมอ ดังนี้

ภาษิตในชาดกตามที่ยกมานี้ เป็นข้อสาธกให้เห็นลักษณะของค้นหา ที่เติบโตขึ้น เหมือนเขาโคที่งอกขึ้นบนศรีระโค, ถ้าบุคคลไม่ห้ามบีบเคี้ยว ก็ยิ่งเติบโตขึ้นตามอายุ ฐานะและภาวะเป็นต้นของบุคคล และยังมีอำนาจรอบงำทำให้เป็นทาส, บุคคลผู้เป็นทาสของค้นหา ย่อมไม่อาจประพฤติธรรมให้เหมาะสมแก่ภาวะฐานะของตน ไม่อาจแม้จะประพฤตินุญชธรรม แต่อาจประพฤติธรรมต่าง ๆ ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้ห้ามให้บีบเคี้ยวค้นหา ค้ำยธรรม เช่น สติปัญญา และโดยเฉพาะคือความสันโดษ อันมีลักษณะตรงกันข้ามกับค้นหา สติและปัญญา เมื่ออบรมให้เป็นไปโดยชอบ ย่อมเป็นเครื่องห้ามบีบเคี้ยวค้นหา และปลุกความสันโดษให้เกิดขึ้นแทน เมื่อเกิดสันโดษขึ้น ก็เกิดความอิ่มความพอ นับว่าเป็นผู้มั่งมี ท่านจึงกล่าวสรรเสริญ สุนฺดุฎฐิ ปรมํ ธนํ ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง และกล่าวสรรเสริญปัญญาว่า เต เว ติตฺตา เย ปญฺญา ย ติตฺตา ชนเหล่าใดอิ่มด้วยปัญญา ชนเหล่านั้นแลเป็นคนอิม ดังนี้

อนึ่ง ในอริยวงศ์สิกสูตร พระบรมศาสดาทรงยกย่องสันโดษว่า เป็นอริยวงศ์ คือวงศ์ของอริยบุคคลหรืออารยชน ที่รู้จักว่าเลิศ ว่ามีมานาน ว่าเป็นวงศ์เป็นของเก่า ที่สมณฑพราหมณ์ผู้ทั้งหลายไม่รังเกียจแล้ว ไม่เคยรังเกียจ ไม่รังเกียจอยู่ จักไม่รังเกียจ ไม่กั๊กกัน และตรัสแสดงขยายความโดยความว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้สันโดษด้วยจิรวินิบาตและเสนาสนะอย่างใดอย่างหนึ่งตามมีตามไ้ มีปกติกล่าวคุณของสันโดษ ไม่ถึงการแสวงหาโดยไม่สมควร เพราะเหตุจิรวินิบาต ไม่ได้ก็ไม่กระสับกระส่าย ได้ก็ไม่คิดสยบหมกมุ่น เป็นผู้เห็นโทษ มีปัญญาครอบบริโภก และไม่ยกตนข่มผู้อื่นเพราะสันโดษ ดังนี้

สันโดษในพระสูตรนี้ แม้ตรัสแก่ภิกษุ แต่ชีวิตปฏิบัติสันโดษทั่วไปว่า สันโดษมิได้ห้าม การแสวงหา แต่ให้พอใจแสวงหาในทางที่สมควร มิได้ให้ห้ามรับ แต่ให้พอใจรับสิ่งที่ควร รับตามมีตามได้ มิได้ห้ามบริโภค แต่ให้พอใจบริโภคด้วยปัญญา จึงอาจน้อมไปปฏิบัติได้ในวัฏฏุนั้น ๆ ตามที่ได้ ตามกำลัง และตามความสมควรโดยทั่วไป

ถ้าไม่มีสันโดษ ก็หมายความว่ามัวค้นหา อยากรับมีอ้อมมีพอ ไม่มีขอบเขต ว่างใจไม่ไ้ ถ้ามีสันโดษ ก็หมายความว่า ไม่มีค้นหาหรือบรรเทาผ่อนคลายเป็นเสียได้ ทำให้มีอ้อมมีพอ มีขอบเขต ว่างใจไ้ ฉะนั้น สันโดษจึงเป็นคุณแก้กุกุสทน อันบุคคลผู้ปรารถนาถึงตนพึงอบรมให้มีประจำ

อนึ่ง สันโดษโดยตรงเป็นไปในปัจจุวัฏฏ และต้องอาศัยกุศลธรรมอื่น ๆ เช่น ปัญญา สุจริตธรรมเป็นต้นอุปถัมภ์ จึงจักเกิดขึ้นและเป็นไปไ้ ฉะนั้น จึงยังมีกุศลธรรมต่าง ๆ ที่พึงอบรม กับทั้งอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่พึงละ ฉะนั้น ในอริยวงศ์ พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนไว้เป็นข้อสุดท้ายให้อินทรีย์ในภาวณา คืออบรมกุศลธรรมให้เกิดขึ้น และให้อินทรีย์ในปหานะ คือละอกุศลธรรม และในทุกนิบาต ตรัสสอนให้มีอสังกุฎฐิ ไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลาย และไม่ทอดทิ้งในปธาน คือความเพียร ข้อนี้ หมายความว่า เมื่อยังไม่เสร็จกิจ ก็ไม่อ้อมไม่พอในความดี ทั้งความเพียร ทำความดีต่อไปไม่ทอดทิ้ง บรรดาอกุศลธรรมทั้งหลาย กตัญญูตาเป็นธรรมข้อหนึ่งที่บุคคลผู้ปรารถนาถึงผู้อื่นพึงอบรม

กตัญญูตา คือความกตัญญูรู้อุปการะที่ท่านทำแล้ว หมายถึงกตเวทิตา คือความกตเวทิตี ประกาศอุปการคุณที่ท่านทำแล้ว ไ้แก่ความทำตอบแทนด้วย เพราะเมื่อมีความกตัญญู ก็ย่อมมีความกตเวทิตี และจะปรากฏว่ามีความกตัญญู ก็ด้วยความกตเวทิตี ฉะนั้น จึงเรียกเต็มที่ว่า กตัญญูกตเวทิตา แต่เมื่อเรียกด้วยคำว่า กตัญญูตา คำเดียว ก็หมายถึงกันโดยตลอด ความกตัญญูย่อมมีเพราะมีท่านผู้ทำอุปการะก่อน ที่เรียกว่าบุพพการี บุคคลทุกคนย่อมมีบุพพการีของตน เริ่มตั้งแต่มารดาบิดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ ตลอดถึงพระบรมศาสดา กับทั้งท่านผู้ให้อุปการะอื่น ๆ ท่านเหล่านั้นเป็นผู้มีเมตตาอารีรักปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา สงสารมุ่งช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา พลอยชื่นบานยินดี อุเบกขา วางใจเป็นกลาง ปรารถนากรรม

ที่ทำเป็นประมาณว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว จึงไม่ลำเอียงจากหลักธรรม และท่านผู้มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นผู้อุปการะด้วยทานการให้บั้นบ้าง บิยวาจา เจรจาเป็นที่รักบ้าง อภัยจริยา ประพฤติประโยชน์บ้าง สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอบ้าง เป็นต้นโดยประการและทางต่าง ๆ ฝ่ายบุคคลผู้ได้รับอุปการะของท่านและรู้อุปการะที่ท่านทำนั้น ๆ ดังที่เรียกว่ารู้จักคุณท่านและทำตอบแทน นี่คือกตัญญูทกเวที หรือเรียกสั้นว่า บุคคลกตัญญู บุคคล ๒ ฝ่ายนี้ คือ บุพพการี ๑ กตัญญูทกเวที ๑ ท่านแสดงว่าหาได้ยาก เพราะบุคคลทั่วไปมักจะปรารภตนและปฏิบัติเกื้อกูลเฉพาะตน จะปรารภผู้อื่น ก็มักปรารภในทางเบียดเบียนและเฟื่องโหชนันเป็นเหตุก่อเวร จึงมักจะก่อเวรภัยแก่กันขึ้นก่อนฝ่าย ๑ ผูกเวร และทำเวรตอบแก่กันอีกฝ่าย ๑ จึงเป็นเวร และปฏิเวรต่อกัน, แม้มารคาภิคาถากับบุตรีคาเมื่อปฏิบัติผิดต่อกันแล้ว ก็พึงเป็นเวรและปฏิเวรต่อกันได้ ส่วนบุคคล ๒ ฝ่ายข้างต้นต่างปรารภผู้อื่นจากตน และปฏิบัติเกื้อกูลแก่ผู้อื่น แม้ยอมสละสุขของตน เช่น มารคาภิคาถาก็ปรารภบุตรีคา ปฏิบัติเกื้อกูลบุตรีคาด้วยเมตตาการุณา ทั้งพระพุทธานุภาพที่ตรัสยกความรักของมารคาขึ้นตรัสเป็นอุปมาว่า มาตา ยถา นิยํ ปุตุตํ อายุสา เอกปุตุตมณฺรฺกฺเข แปลว่า เหมือนอย่างมารคาตามรักษานบุตรของตนคนเดียวด้วยชีวิต ทั้งนี้และทั้งกาถาแสดงความหวังของพระสงฆ์ว่า

มาตา ปิตา จ อตุรขํ นิจฺจํ รกฺขนฺติ ปุตุตํ
 เอวํ ธมฺเมน ราชานो ปชํ รกฺขนฺตุ สพฺพทา

แปลว่า มารคาภิคาถาย่อมรักษานบุตรน้อยเกิดจากตนเป็นนิตย์ ฉันทิ ขอพระราชา หมายถึงท่านผู้ปกครองประชาชนทั้งหลาย จงรักษานประชาชนโดยธรรม ฉันทินั้นทุกเมื่อ ทั้งนี้ ผู้เป็นเช่นนี้จึงเป็นบุพพการี และบุตรีคาปรารภมารคาภิคาปฏิบัติเกื้อกูลท่านด้วยความกตัญญู เห็นท่านเป็นพระพรหมของตนเป็นต้น ดังพระพุทธานุภาพว่า

พฺรหฺมมาติ มาตาปิโร ปุพฺพหาจฺริยาติ วุจฺจเร
 อาหุเนยฺยา จ ปุตุตานิ ปชาย อนุกมฺปกา

แปลว่า มารคาภิคาผู้นุเคราะห์บุตรเกิด ท่านเรียกว่าเป็นพรหม เป็นบุพพอาจารย์ (อาจารย์คนแรก) เป็นอาหุไนย (ผู้ควรวัตถุที่พินนำมาบูชา) ของบุตร ทั้งนี้ ผู้เช่นนี้จึงเป็นกตัญญู

กตเวที แม้นบุคคลทั้ง ๒ ฝ่ายในฐานะอื่นก็พึงเทียบโดยนัยนี้

อนึ่ง เมื่อมองให้กว้าง บุคคลผู้เกิดมาในภายหลังที่เรียกรวมว่า บัณฑิตมาชนตา ย่อมต้องอาศัยสิ่งที่ท่านผู้เกิดมาก่อนได้ทำไว้ และยังมีเหลืออยู่อำนวยความสะดวกให้แก่ตน เช่น ต้องอาศัยประเทศดินที่ท่านได้บำรุงรักษามาด้วยดี ต้องอาศัยความรู้ที่ท่านได้สั่งสอนสืบ ๆ กันมา เช่น ศิลปวิทยาต่าง ๆ ตลอดจนพระพุทธรศาสนา ในวัตรและกิจอุปัฏฐากต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน ท่านผู้เกิดมาก่อนเมื่อนานไกล ได้ทำไว้ให้เป็นอันมาก รวมความว่า ผู้ที่เกิดมาในบัดนี้ชื่อว่า ได้รับอุปการจากท่านผู้เกิดมาก่อน ผู้เป็นต้นและผู้รับสืบ ๆ มาเป็นชั้น ๆ จึงอยู่ในฐานะที่พึงเป็นกตัญญูกตเวที รู้คุณท่าน ไม่ลบหลู่ เคารพนับถือท่าน และบำรุงรักษาส่งเสริมที่ท่านทำมาดีแล้ว เพื่อให้อำนวยความสะดวกสุขสืบต่อไป

กิจที่ผู้กตัญญูกตเวทีพึงปฏิบัติต่อบุพพการีแต่ละบุคคลนั้น ย่อมเป็นไปตามควรแก่บุคคลและฐานะ โดยนัยที่พระบรมศาสดาทรงสอนถึงกาลมาลพ ในสังคาโลวาทสูตร เมื่อแสดงโดยส่วนรวม ก็พึงปฏิบัติด้วยทาน การให้สนอง บิยวาจา เจริญการพรัก อุตถจริยา ประพฤติสนองประโยชน์ สمانัตตทา วางตนสม่าเสมอ แม้จะเคิบใหญ่ขึ้น ก็ไม่ลบหลู่ท่าน มีเมตตาไมตรีจิตเป็นต้น ทอบท่านโดยนัยที่แสดงแล้วในส่วนบุพพการี ทั้งนี้เป็นไปด้วยใจกตัญญูอีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงโดยความว่า การทำให้ท่านได้ประสบอริยทรัพย์ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ชื่อว่าเป็นการตอบแทนอย่างสูง

ความกตัญญู เป็นเครื่องขจัดความลบหลู่คุณท่านและปฏิบัติผิดในท่านผู้มีคุณ นำให้เกิดความปฏิบัติชอบในท่านผู้มีคุณ นอกจากนี้ ยังทำให้รู้จักมองค้นหาคุณความดีของผู้อื่น ไม่เพ่งแต่โทษเท่านั้น จึงเป็นเครื่องช่วยระงับแวงและปฏิเวธได้อีกด้วย เพราะความกตัญญูย่อมเกิดจากความมองเห็นคุณของผู้อื่น ซึ่งเป็นผู้มีคุณอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง ส่วนความออกตัญญูย่อมเป็นไปตรงกันข้าม ท่านจึงแสดงอ้างคำของบัณฑิตชนบางท่าน กล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า

กฏฐิ ปลลลวติ เสยโย น เตว วกจจิโย นโร
แปลว่า ไม้แห้งล่อนน้ำ (ช่วยเก็บขึ้น) ยังกี่กว่า (เพราะยังอาจใช้ทำพืนได้) ส่วนนรชน

บางพวก (ผู้เป็นนอกคตัญญู ประทุษร้ายมิตร ช่วยขึ้นมา) ไม่ดีเลย เหตุฉะนั้น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ได้ทรงประพาศธรรมแม่ที่ถวายวิชันมานั้นและธรรมอื่น ๆ จึงพึงหวังได้ตามประพาศภาษิตว่า อธิ ธมฺมํ จริตฺวาน เปจฺจ สกฺเข ปโมทติ แปลว่า ทรงประพาศธรรมในโลกนี้แล้ว ทรงละไป ทรงบันเทิงในสวรรค์ ค้ำยประการจะนี้

ขออำนาจพระกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้านายในราชตระกูลบริพัตร ได้ทรงบำเพ็ญถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณทั้งนี้ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นพระราชสิริสวัสดิศุภอรรมณฺญผล แต่สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าพระองค์นั้น ตามฐานะสมพระเหตุทัยประสงค์ เพื่อสนองพระมหากรุณาธิคุณทุกประการ

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จักได้สวดคาถาธรรมบรยาย โดยสรภัญญวิธี ฉลองพระปสาทการสืบต่อไป

ถวายวิชันนาพระธรรมเทศนา ยุติค้ำยประการจะนี้. ขอถวายพระพร.

สังคหวัตถุกถา

ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้ายวันสิ้นพระชนม์
สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

วันพฤหัสบดี ที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๐๗

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส.

ทานญจ เปยฺยวชฺชญจ

อตุถจริยา จ ยา อธิ

สมานตุตตา จ ธมฺเมสุ

ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในสังคหวัตถุกถา จลอง

พระเดชพระคุณ ประคัมพระปัญญาบารมี อนุรูปแก่พระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลคล้าย
วันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ ตามทักษิณาวีธี
ในพระพุทธศาสนา เหมือนอย่างที่ได้ทรงบำเพ็ญมาในปีอดีตเป็นลำดับ เมื่อวันคล้ายวัน
สิ้นพระชนม์เวียนมาถึงเข้า ณ วันนี้ สมเด็จพระราชชนนีบพิตร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
มีรับสั่งในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ว่าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งปวงเช่นเคย เจ้าพนักงานเชิญพระโกศ
พระอัฐิสมเด็จพระราชบิดา ประคิษฐานเหนือพระแท่นบัลลังก์ภายใต้้นพญาลเศวตฉัตร แวด
ล้อมด้วยเครื่องราชูปโภคและเครื่องราชสักการะโดยควรแก่พระอิสริยยศ สมเด็จพระราชชนนี
บพิตร ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้เสด็จมาทรงปฏิบัติพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราช
กุศลถวาย จลองพระเดชพระคุณสมเด็จพระราชบิดาตามทางพระพุทธศาสนา

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ.

สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลานครินทร์ แม้จะได้สิ้นพระชนม์มาแล้วตั้งแต่วันที่ ๒๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๒ เป็นเวลากว่า ๓๐ ปี แต่พระเกียรติประวัติยังคงปรากฏเด่นชัดอยู่ในวงการแพทย์และในวงการอื่น ๆ ตลอดถึงในประชาชนทั่วไป เมื่อปีที่สิ้นพระชนม์ห่างออกไป ความอนุสรณ์ถึงพระองค์ในวงการแพทย์เป็นต้นก็ยิ่งกระชั้นมากขึ้น ปรากฏว่า ได้มีการสร้างพระรูปประดิษฐานไว้เป็นที่สักการะเคารพในที่หลายแห่ง ได้มีการแสดงพระประวัติและพระเกียรติคุณในที่ประชุมต่าง ๆ ทำให้เห็นสมจริงตามพระพุทธรูปที่ว่า “รูปี ชีรติ มจฺจํ นาม โคตุํ น ชีรติ รูปของมัจจะ (ผู้จะตองตาย) ย่อยยับไป แต่ชื่อและวงศ์สกุลหายย่อยยับไปไม่” และว่า “ธมฺเม จิตฺ น วิชหาติ กิตฺติ เกียรติย่อมไม่ละผู้ตั้งอยู่ในธรรม”

สมเด็จพระราชบิดาทรงตั้งอยู่ในธรรมอย่างไร จึงปรากฏพระเกียรติรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่ง ได้มีแสดงในทางต่าง ๆ ในโอกาสต่าง ๆ ดังเช่นในประกาศพระบรมราชโองการเลื่อนพระนามกรมขึ้นเป็น เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวง ในพุทธศักราช ๒๔๗๒ ภายหลังแก่สิ้นพระชนม์แล้ว ความบางตอนมีว่า “สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิตลอลกุลเดช สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการในยุโรปและทรงศึกษาวิชาสามัญในประเทศอังกฤษสำเร็จแล้ว ได้ไปทรงศึกษาวิชาทหารเรือในประเทศเยอรมัน ครั้นสำเร็จการศึกษา เสด็จกลับเข้ามารับราชการทหารเรือเมื่อรัชกาลที่ ๖ แต่รับราชการอยู่ได้ไม่ช้า เกิดอาการประชวรเรื้อรัง แพทย์ปรึกษากันเห็นว่ายากที่จะรักษาโรคนั้นให้หายในที่อากาศร้อน ก็ต้องเสด็จกลับไปรักษาพระองค์ในยุโรปเป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ เริ่มทรงพระปรารภแต่ครั้งนั้นว่า จะไม่สามารถรับราชการหนักเช่นทหารเรือได้ แต่พระหฤทัยมั่นอยู่ในจรรยาของพระบรมราชจักรีวงศ์ ซึ่งจำงในกิจเกื้อกูลแก่บ้านเมืองและประชาชนชาวสยาม เป็นสำคัญยิ่งกว่าจะแสวงหาแต่ความสุขส่วนพระองค์ จึงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตทรงศึกษาวิชานามัยและวิชาแพทย์เพื่อจะได้มาสนองพระเดชพระคุณในการป้องกันโรคนั้นตราย และบำรุงความสุขของประชาชนเป็นพระกรณียกิจ เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว ก็ทรงพยายามศึกษา

วิชานั้นต่อมา ทั้งที่ในประเทศเยอรมัน ในสกอตแลนด์ และในประเทศสหพันธรัฐอเมริกา อาศัยด้วยทรงพระปรีชาญาณหลักแหลม ประกอบด้วยพระฉันทะวิริยะอันแรงกล้า สามารถทรงรอบรู้สอไปได้ประกาศนียบัตรวิชาอนามัย แล้วได้ปริญญาเอกเตอร์ออฟเมดิซินชั้นเกียรตินิยมในมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดแห่งสหพันธรัฐอเมริกา นอกจากนั้น วิชาใด ๆ หรือว่ากิจการใด ๆ ในประเทศอื่น ซึ่งสามารถจะนำประโยชน์มาสู่ประเทศสยามได้ ก็ทรงศึกษาและชวนชวายเป็นสำเร็จประโยชน์ด้วยพระปรีชาธิการปัญญา สมเด็จพระเจ้าฟ้า ฯ ทรงประกอบด้วยพระเมตตากรุณาในพระกมลสันดาน แผ่ไปเป็นสาธารณในนิกรชนทั่วหน้า เพื่อให้เจริญด้วยวิทยาและอนามัย มีอาทิ ทรงบริจาคทรัพย์ส่วนใหญ่สำหรับเป็นทุนให้กุลบุตรได้ศึกษาวิทยาการ ประทานทุนสร้างตึกศัลยกรรมสำหรับชาย ณ โรงพยาบาลศิริราช และลงทุนสร้างตึกอำนวยการ ทรงซื้อหมู่โรงเรือนของกุลสตรีวังหลังเดิม ให้คณะแพทยศาสตร์อาศัย และยังประทานค่าซ่อมแซมคัดแปลงและก่อสร้างเพิ่มเติมรวมทั้งค่าบำรุงสถานที่ประจำปี ผลเหล่านี้ ก็ตกเป็นความรุ่งเรืองวัฒนาการแก่บ้านเมืองและพสกปราชชาชาวสยามนั่นเอง นับว่าทรงประพุดติเป็นเยี่ยมอย่างอันดีของผู้เป็นมหาศาล ตั้งอยู่ในฐานคุณูปการที่น่าพอใจนิม”

พระกรณียกิจต่าง ๆ ดังที่ประกาศให้ปรากฏนี้ ส่งถึงพระอัครยาศัยดี อันเป็นธรรมสันดานที่ได้อบรมมาด้วยดีตั้งแต่เบื้องต้น เพราะทรงได้พระประสูติที่ดี ได้ทรงรับการอบรมที่ดี ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี ได้ทรงทำความดีเท่าที่สามารถจะทำได้ แม้จะเป็นเวลาอันสั้นก็ได้ทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่ประชาชนและประเทศชาติมากพอสมควร อันเป็นตัวอย่างให้คนรุ่นหลังปฏิบัติตามในเรื่องสงเคราะห์ประชาชนโดยทั่วหน้า เมื่อมีพระชันษาพอจำความดีก็ทรงได้พระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงว่า “จงอุทิศหาเล่าเรียนโดยความเพียรอย่างยิ่ง เพื่อจะได้มีโอกาสที่จะทำการให้เป็นคุณแก่ประเทศชาติบ้านเมืองของตัวและโลกที่ตัวได้เกิดมา” เหตุนี้จึงได้ทรงศึกษาในชั้นต้นในประเทศไทยอย่างเต็มความสามารถ แม้จะมีพระวรกายไม่แข็งแรงมาก แต่ก็มีกำลังพระหฤทัยเข้มแข็ง จึงทรงประกอบกรณียกิจให้เกิดประโยชน์ได้เป็นอันมาก แม้การอบรมในด้านพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงทอดทิ้ง ได้ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ ให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่องค์ทรงพระเยาว์ ก่อนแต่ที่จะทรงส่งไปให้ทรงศึกษาในต่างประเทศ จึงได้ทรงมีโอกาสทรงกาสาฬหสูตร ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนาในพรรษากาลเดียวกันกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเป็นพระภิกษุในสำนักของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงศึกษาพระวินัย พระธรรม คิทธิปฏิบัติ พุทธประวัติ การปฏิบัติสมณกิจอย่างเคร่งครัด ทรงทราบซึ่งในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงค้นคว้าหาความจริงจนได้ตรัสรู้ มีพระคุณครบ ๓ ประการคือ พระปัญญาคุณ ๑ พระวิสุทธิคุณ ๑ และพระกรุณาคุณ ๑ ในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชโอรสบรรพชาเป็นสามเณร ก่อนที่จะทรงส่งไปศึกษาในต่างประเทศ หลายพระองค์ เมื่อการบรรพชาเป็นสามเณรไม่สะดวก ก็โปรดให้เสด็จพระองค์เป็นพุทธมามกะก่อน เป็นมูลเหตุให้เจ้านายและข้าราชการจัดให้พระโอรสและบุตรหลานของตนเสด็จตนเป็นพุทธมามกะพุทธมามีกาตามชั้นสืบต่อมา ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ทราบซึ่งในพระพุทธศาสนา หรืออย่างน้อย ก็เพื่อให้สำนึกว่าเป็นผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา จะได้มีจิตใจมั่นคงไม่คลอนแคลนระลึกถึงชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นของตนอยู่เสมอ สมเด็จพระราชาธิบดีทรงได้รับการอบรมมาในพระพุทธศาสนาแต่เบื้องต้น และได้ทรงรับการอบรมในวิชาการทั้งปวงตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และตามที่ทรงเลือก และก็ไม่ใช่ว่าเมื่อทรงศึกษาให้มีความรู้ความสามารถแล้วก็ไม่ทรงทำอะไร เพราะทรงมุ่งว่าจะทำอะไรก่อนแล้ว จึงทรงศึกษาในเรื่องนั้น ครั้นทรงศึกษาสำเร็จแล้ว ก็ทรงจับทำการที่ทรงมุ่งไว้จริง ด้วยทรงอุทิศกำลังทั้งหมดแก่การที่ทรงทำนั้น แสดงว่า ได้ทรงมีธรรมอยู่ในพระองค์เพราะได้ทรงอบรมมาแล้วเป็นอันดี จนเข้าถึงพระหฤทัยปรากฏเป็นพระอริยาถัยอันงาม เมื่อพิจารณาคุณโดยประการทั้งปวงแล้ว ก็พึงประมวลเข้าได้ในสังคหวัตถุธรรม ๔ ประการ ตามพระบาลีบทอุทเทส ณ เบื้องต้นแปลความว่า การสละให้ ๑ วาจาเป็นที่รัก ๑ ความประพฤติกุศลประโยชน์ ๑ ความวางตนเสมอ ๑ ตามสมควรในบุคคลนั้น ๆ ในทางที่ชอบธรรมในโลกนี้ ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ตั้งแต่ในประการที่ ๑ ถึงที่ ๔ ตามควร ในบุคคล

นั้น ๆ ในทางที่ชอบ ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นสังคหวัตถุธรรม คือธรรมเบื้องต้นเป็นที่
 กิ่งแห่งความสงเคราะห์ยึดเหนี่ยวนำใจกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลลาของรถที่เล่นไปอยู่
 ฉะนั้น

ในชุมนุมชนบุคคลทั้งหลายในโลกนี้ ย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันตั้งแต่ในตระกูล
 โดยฐานเป็นมารดาบิดาและบุตรธิดาเป็นต้น ออกไปจนถึงเป็นประเทศชาติเป็นโลก และย่อม
 มีสุขทุกข์เกี่ยวเนื่องถึงกัน มีความสัมพันธ์อย่างอื่นเกี่ยวข้องเนื่องถึงกัน ทั้งทางกายและทาง
 จิตใจ และจำจะต้องมีเครื่องยึดเหนี่ยวกันไว้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวไม่แตกแยก เครื่องยึด
 เหนี่ยวข้อนี้ อาจมีได้หลายทาง เช่น ทางอำนาจหรือเดชานุภาพ ซึ่งทำให้เป็นที่หวาดกลัวของ
 บุคคลอื่นแล้วจำยอม แต่หากใช้อำนาจอย่างเดียว ก็ไม่ทำให้เป็นที่รักเคารพนับถือบูชา อาจ
 จะทำให้เกิดความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์ขึ้น อันตรงกันข้าม ฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนา จึงแสดง
 ธรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้เกิดความรักเคารพนับถือบูชาในกันและกัน ประการที่ ๑
 คือ การสละให้เพื่อสงเคราะห์กันในทางส่วนตนบ้าง ในทางส่วนรวมบ้าง ไม่คับแคบเห็นแต่
 ประโยชน์ตนเท่านั้น เมื่อควรจะสงเคราะห์ใดก็ทำการสงเคราะห์ ยินดีที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลให้
 มีความสุขทั่ว ๆ กันเท่าที่พึงทำได้ ประการที่ ๒ คือ วาจาเป็นที่รัก คือพูดวาจาที่สุภาพ
 เป็นที่จับใจของผู้ฟัง ถ้วยจิตใจที่มุ่งดี เว้นด้วยคำที่กระต้างเสียดแทงใจผู้อื่น ยับยั้งวาจาใน
 ขณะที่จิตใจไม่ดีเสีย ประการที่ ๓ ความประพฤติกิริยาประโยชน์ คือเมื่อรู้ว่าสิ่งใดจะเป็นประโยชน์
 ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นโทษ ก็ทำสิ่งนั้นด้วยจิตใจที่มุ่งประโยชน์ ไม่ริษยาว่าใครจะได้ดี
 ไปเสียทุก ๆ คน ย่อมต้องการประโยชน์ เมื่อช่วยกันรักษาเกื้อกูลส่งเสริมประโยชน์สุขของกัน
 และกันในทุก ๆ ทางที่รู้และที่สามารถจะทำได้ แม้เพียงแสดงมุทิตาจิตในประโยชน์ของผู้อื่น
 ไม่ก็ศิรัษยาตักรอน ก็ชื่อว่าประพฤติกิริยาเป็นประโยชน์ได้ ประการที่ ๔ ความวางตนเสมอ คือ
 มีสมภาพในตนของตนเองและในผู้อื่นตามควรแก่ฐานะ ไม่แสดงตนขึ้น ๆ ลง ๆ หรือแสดง
 ความกระต้างหมิ่นแคลน ความวางตนเสมอ ย่อมทำให้มีทั้งความภาคภูมิใจในตนเอง ทั้งความ
 สุภาพในผู้อื่น ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ มีคุณานุภาพทำให้ผู้ที่มีอยู่เป็นที่รักเคารพนับถือ
 บูชาของชุมชนที่สัมพันธ์กันอยู่ ชุมชนย่อมเคารพนับถือบูชาผู้มีธรรมเหล่านี้ว่าเป็นผู้ที่มีคุณ

เพราะเป็นผู้ให้ความสุขความเจริญแก่เขา ไม่ใช่เป็นผู้เบียดเบียนความสุขความเจริญของเขา จึงเรียกว่า สังคหัตถุธรรม ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดเหนี่ยวน้ำใจกันไว้ได้ ทางพระพุทธศาสนา แสดงให้ปฏิบัติตามสมควรในบุคคลนั้น ๆ ในทางที่ชอบธรรม และได้แสดงผลไว้ว่า ถ้าไม่มีสังคหัตถุธรรมเหล่านี้ มารดาบิดาก็ไม่พึงได้ความนับถือบูชา เพราะเหตุที่มีบุตร บัณฑิตจึงเห็นว่า ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจได้จริงแท้ จึงปฏิบัติธรรมเหล่านี้ให้มากและได้รับความสรรเสริญเคารพนับถือบูชา ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระราชาธิบดีได้ทรงใช้เวลาแห่งพระชนม์ชีพทั้งหมดบำเพ็ญพระกรณียกิจทั้งปวง อำนวยประโยชน์สุขแก่ประชชนอย่างยั่งยืน ทรงสร้างทั้งบุคคลทั้งกิจการและวัตถุประกอบ ด้วยสิ่งที่เป็นรากฐานที่ขยายเติบโตออกไปโดยทั่วกัน ดังที่ปรากฏในปัจจุบัน เพราะทรง ประกอบด้วยสังคหัตถุธรรมเบียดอยู่ในพระหฤทัยแสดงออกเป็นกรรมอันดีงาม ดังที่ปรากฏ ว่าได้ทรงบริจาคสละ ทรงมีพระวาจาสุภาพ ทรงบำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ ทรงวางพระองค์ อ่อนโยนสม่ำเสมอในบุคคลทั้งปวง ทั้งนี้มิใช่เกิดจากการประคิษฐ์ แต่เกิดจากพระอัธยาศัย อ่อนงามที่มีเป็นพื้นเพประจำ เป็นผลเกิดจากการที่ได้ทรงรับอบรมมาเป็นอันดี.

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระราชาธิบดี ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัติในมงคลชื่อว่า บำรุงมารดาบิดาตามควรแก่สมัย จึงทรงเป็นที่รักเคารพนับถือบูชาอย่างไม่มีจืดจางตลอดมา ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลที่สมเด็จพระราชชนนี ผู้สำเร็จราชการในพระองค์ ได้ทรง บำเพ็ญถวายในพระปรมาภิไธยสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นไปเพื่อผลที่น่าปรารถนาพอใจ แก่สมเด็จพระราชาธิบดี เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงสงขลา นครินทร์ โดยฐานนิยม

ถวายวิสาขบูชาพระธรรมเทศนาในสังคหัตถุคคา ยุติด้วยเวลา เอวิ ก็มีด้วยประการ ฉะนี้. ขอถวายพระพร.

พรหมวิหารกถา

ในการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานวันสวรรคต
สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม

และ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
๙ มิถุนายน ๒๕๑๕ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมี มานสมฺภวเย อปริมาณํ
อุทฺธํ อโธ จ ติริยญฺจ อสมฺพาริ อเวรี อสปรคฺคํ
คิณฺุชฌจรี นิสินฺุโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺุโร
เอตํ สตี อธิณฺุเจยฺย พฺรหฺมเมตํ วิหารํ อิธมาหุติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประคับพระบัพุญา
บารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน พระบรมอัฐิ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลย-
เดชวิกรม พระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ที่สมเด็จพระ
บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญในโอกาสคล้ายวันสวรรคต แห่งพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดลพระองค์นั้น ด้วยสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระ
อนุสรณ์คำนึงถึงสมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล
พระบรมเชษฐาธิราช จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้กำหนดการพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระ
ราชกุศลทักษิณานุปทาน ทรงพระราชอุทิศถวายตามทางพระพุทธศาสนา ด้วยมีพระราชมนัส
มั่นอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาธรรม อันเป็นภูมิชั้นของสาธุชน สมตามพระพุทธานิพนธ์ภาษิตที่ตรัส
ไว้ว่า “ ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตัญญูกตเวทิตา ความกตัญญูกตเวทิตี เป็นภูมิของสาธุชน ” ทั้งนี้

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศาสนโสภณ.

สมเด็จพระบรมราชชนก ปรากฏ (ในประกาศเฉลิมพระนามาภิไธย) ว่า ไท่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเป็นหินาคานุทิศประโยชน์แก่ประเทศชาติประชาชนอย่างไพศาล โดยเฉพาะในด้านการแพทย์และการสาธารณสุข ทรงอุทิศกำลังพระวรกาย และพระหฤทัยตลอดจนทรัพย์สินส่วนพระองค์ เพื่อการแพทย์ไทยอย่างมากมายเกินที่จะกล่าวได้ เป็นผลทำให้กิจการแพทย์ และการสาธารณสุขได้เจริญเป็นบึกแผ่นมาจนถึงกาลปัจจุบัน บรรดาผู้ที่สำนึกในพระกรุณาธิคุณได้พร้อมกันเฉลิมพระเกียรติเป็น “พระบิดาแห่งการแพทย์แผนปัจจุบัน ผู้ทรงสนับสนุนและสนพระทัยในการศึกษาและการวิจัยทางการแพทย์” พระเกียรติคุณนี้แผ่ไพศาลปรากฏตลอดไปในนานาประเทศ

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ปรากฏว่า ไท่ทรงเป็นที่เคารพรักแห่งประชาชนเป็นอย่างยิ่ง เพราะไท่ทรงดำรงอยู่ในพระราชธรรมจริยาทั้งปวงอย่างครบถ้วน ทรงมีพระราชหฤทัยมุ่งการศึกษาและทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจทุกอย่าง เพื่อความสุขความเจริญแห่งประเทศชาติและประชาชน มิได้ทรงย่อท้อหวั่นไหวต่อความขัดแย้งและอุปสรรคอันตราย กับทั้งมีพระราชหฤทัยเต็มเปี่ยมด้วยพระเมตตาพระกรุณา อันจะพึงเห็นได้จากพระราชจริยานุวัตรในคราวเสด็จเยี่ยมราษฎรในที่ต่าง ๆ เป็นต้น ได้พระราชทานความเป็นมิตรกับบุคคลทั่วไป ไม่ทอดพระเนตรเห็นและยึดถือว่ามีใครเป็นศัตรู เพราะไม่มีช่องเหลืออยู่ในพระราชหฤทัยที่จะเก็บความรู้สึกเช่นนั้นไว้ ด้วยมีพระเมตตาพระกรุณาเปี่ยมอยู่แล้ว ทำให้เห็นว่าทุก ๆ คนเป็นมิตร จึงกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงมีความสุขสงบ และทรงประกอบด้วยความดีทั้งปวง ไม่มีข้อที่จะควรถิ่นตำหนิโดยธรรม พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวงจึงล้วนเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจ ให้เกิดความเคารพรักแผ่ออกไปอย่างกว้างขวางลึกซึ้งโดยรวดเร็ว

สมเด็จพระบรมราชชนกและพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ทั้ง ๒ พระองค์ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณอันยิ่งใหญ่ เป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจของประชาชนทั่วไป ยากที่จะยกมาถวายเป็นศิษนาให้ครบถ้วนได้ เมื่อพิจารณาทางศีลธรรมก็จะพึงเห็นได้ว่า พระราชกัลยาณวัตรทั้งปวง ส่องถึงพระราชอัธยาศัยว่าประกอบไปด้วยพรหมวิหารธรรม มีเมตตา กรุณา เป็นต้น จึงมีพระราชหฤทัยแผ่ออกไปด้วยพรหมวิหารธรรมในประชาชนทั่วถ้วน อย่างไม่มี

ประมาณ ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู สมกั้พระพุทธานุศาสน์ในกรณีเมตตสูตร ทักไว้
เป็นบทอุเทศ ณ เบื้องต้นว่า

เมตตลฺย สหฺพโลกสฺมี มานสมฺภาวเย อปริมาณํ

อุทฺธํ อโร จ ติริยลฺย อสมฺพารํ อเวรํ อสฺปคฺคํ

อบรมใจ มีเมตตาไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสัน ทังเบื้องบน เบื้องล่างและท่ามกลาง
รอบข้าง ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู

คิฏฺฐณฺจรํ นิสินฺโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺโธ

เอตํ สตี อธิฏฺฐเจยฺย พุรฺหมเมตํ วิหารํ อิธมาหุ

ฟังตั้งสติหนีห่างวงตลอดเวลาที่อบรมเมตตาจิต โดยจะยืน เดิน นั่ง หรือนอน ก็ตาม
นี้เรียกในที่นี้ว่า “พรหมวิหาร”

วิหาร แปลว่า ที่อยู่ มีอยู่ ๒ อย่าง คือ ที่อยู่ของกาย กับที่อยู่ของจิตใจ เมื่อกาย
มีที่อยู่นี่ไม่เป็นสัปปายะคือสบาย ก็เป็นทุกข์ เมื่อมีที่อยู่นี่เป็นสัปปายะ จึงเป็นสุข จันใด จิตใจ
ก็จันนั้น เมื่อมีที่อยู่นี่ไม่เป็นสัปปายะ ก็เป็นทุกข์ เมื่อมีที่อยู่นี่เป็นสัปปายะ ก็เป็นสุข ที่อยู่นั้น
เป็นสัปปายะของจิตใจนั้น ก็คือเรื่องเป็นเครื่องร้อนใจทั้งหลาย อันเรียกในทางธรรมว่า
“อารมณ์และกิเลส” เช่น ความคิดโกรธแค้นขัดเคือง ความคิดเบียดเบียน ความคิดริษยา และ
ความคิดใจผูกพัน เมื่อจิตใจอยู่กับความคิดเช่นนี้ ก็มีความทุกข์และเป็นจิตใจที่ขัดข้อง เล็กน้อย
คับแคบ มีเวร มีความเบียดเบียน แฝ่ความเบียดเบียนความร้อนออกไปในบุคคลอื่นสัตว์อื่น
ตามลำพังใจด้วย ก่อเจตนาจงใจประกอบกรรมทางกายวาจาใจ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและ
ผู้อื่นให้เดือดร้อนอีกด้วย ส่วนที่อยู่นั้นเป็นสัปปายะของจิตใจนั้น ตรงกันข้าม คือ เรื่องเป็น
เครื่องเย็นใจสงบใจทั้งหลาย อันเรียกในทางธรรมว่า “คุณธรรม” เช่น ความคิดสงเคราะห์
อนุเคราะห์ทั้งปวง ซึ่งเป็นทางสงบความคิดที่เผาใจให้เดือดร้อน พระบรมศาสดาทรงแสดง
คุณธรรมสำหรับเป็นที่อยู่ของจิตใจไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า “พรหมวิหาร” แปลว่า “ธรรม
เป็นที่อยู่ของพรหม คือ ผู้ใหญ่ หรือ ผู้ประเสริฐ” คือ ธรรมเป็นที่อยู่ ซึ่งมีทั้งความดีและ
ความสุข มีอยู่ ๔ ประการ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา

เมตตา คือ ภาวะของจิตที่มีเยื่อใยไมตรีจิตมิตรใจ กิเลสก็ถูกด้วยสุขประโยชน์ ปราศจากอาฆาตพยาบาทซึ่งเคียดโกรธแค้น แสดงออกทางสีหน้าและสายตาที่สงบเข้มแข็ง มองด้วยสายตาอันแสดงถึงใจที่เอิบอาบด้วยความปรารถนาดีให้มีความสุข ปราศจากความมุ่งร้ายที่เป็นภัยเวรทั้งปวง เมตตาอัน เป็นพรหมวิหารธรรมข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิชาอบรมคือ ระวังใจมิให้โกรธแค้นขัดเคืองอาฆาตพยาบาท เมื่อภาวะของจิตเช่นนั้นเกิดขึ้น ก็พยายามสงบระงับเสีย หักคิดว่า ตนเองรักสุขต้องการความสุข ฉันทิ คนอื่นสัตว์อื่นทั้งปวง ก็ฉันทิ และตนเองปรารถนาสุขแก่คนซึ่งเป็นที่รักที่พอใจ ฉันทิ ก็ควรปรารถนาสุขแก่คนอื่น สัตว์อื่นด้วย ฉันทิ เมื่อทำความสงบอาฆาตพยาบาท และทำไมตรีจิตมิตรใจให้เกิดขึ้นได้ แล้ว ก็หักแผ่จิตเช่นนั้นออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่นโดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยใจที่ กิเลสปรารถนาสุขประโยชน์ ดังเช่นคิดว่า “จงอย่ามีเวร อย่ามีเบียดเบียน อย่ามีทุกข์ มีสุข รักษาตนให้สวัสดิ์เถิด”

อันที่จริง ภาวะของจิตที่มีความรักใคร่ปรารถนาให้เป็นสุข ย่อมมีอยู่ในตนและใน คนที่เป็นที่รักอยู่เป็นปกติ แต่ยังไม่เชื่อด้วยราคะสีเนहाบ้าง เชื่อด้วยอาฆาตพยาบาทในผู้อื่น สัตว์อื่นบ้าง นี่จึงนับว่าเป็นภาวะของจิตที่เป็นธรรมชาติธรรมดา พระบรมศาสดาทรงสั่งสอน ธรรม ก็คือทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมทานี้แหละ ให้เป็นธรรมคือเป็น คุณก็ถูกขึ้นมา คือให้ปรับปรุงความรักใคร่ปรารถนาสุขดังกล่าว ให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่ เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีกับแคบเฉพาะตนและคนซึ่งเป็นที่รัก ในวงแคบของตนหรือ จำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่กว้างออกไปตลอดจนถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ และให้ปราศจาก อาฆาตพยาบาท ทั้งให้บริสุทธิ์จากราคะสีเนहाด้วย เพราะว่าอาฆาตพยาบาท เป็นศัตรูที่ห่าง ของเมตตา ราคะสีเนहा เป็นศัตรูที่ใกล้ของเมตตา ความรักใคร่ที่เป็นธรรมชาติธรรมคาของ โลกย่อมเชื่อด้วยสิ่งทั้งสองนี้ ส่วนที่เป็นเมตตาอันบริสุทธิ์ ย่อมปราศจากสิ่งทั้งสองนั้น ทาง ปฏิบัติอบรมก็ต้องอบรมสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติโลกนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้นมา และก็ยังเป็น เครื่องคุ้มครองโลก ดังภาษิตที่ว่า “โลกิยปุณณมิกขา เมตตวา เมตตวาเป็นธรรมเครื่องคุ้มครอง โลก” ดังนี้ ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมา

แปลความว่า “ตนเองคิดค้นหาด้วยใจไปทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครว่าจะเป็นที่รักไปกว่าตนในที่ไหน ๆ ตนของคนอื่นทั้งหลายก็เป็นที่รักมากของเขาเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ ผู้ที่รักตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น” และให้ยกคนที่เป็นที่รักเป็นอุปมาว่า “พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยเมตตา เหมือนอย่างเห็นคนผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจแล้วเกิดไมตรีจิตมิตรใจรักใคร่ฉนั้น” พระอาจารย์จึงจับความมาสอนว่า ให้หัดแผ่เมตตาเข้ามาในตนเองก่อนแล้ว จึงแผ่ไปในคนอื่น ตั้งแต่คนที่เป็นที่รัก เพราะจะแผ่ไปง่าย แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นคนกลาง ๆ แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นคนศัตรูไม่ชอบใจกัน และให้เว้นคนที่ง้อให้เกิดระแคะสِنَّหากับคนที่ตายไปแล้ว การแผ่เข้ามาในตนเอง ท่านอธิบายว่า เพราะจะต้องมีเป็นตนเป็นพยานอ้างอิงดังกล่าวข้างต้น พิจารณาคุณก็จะเห็นได้ว่า ตนเองจะต้องมีสุขเพราะมีจิตใจสงบจากอาฆาตพยาบาทเสียก่อน อาฆาตพยาบาทนั้นเหมือนอย่างไฟที่เผาใจตนเอง ให้ร้อนและแผ่ความร้อนออกไปถึงคนอื่นด้วย ฉนั้น ตนเองจึงเป็นบุคคลที่ควรเมตตา และแผ่เมตตาเข้ามาดับไฟที่เผาใจนี้ลงเสียก่อน ประพรมลงไปด้วยน้ำคือเมตตา ซึ่งจะเปลี่ยนจิตใจจากภาวะที่ร้อนมาสู่ภาวะที่เย็นสนิท ด้วยมิตรภาพไมตรี เมตตาจึงเป็นธรรมเครื่องทำใจตนเองให้อยู่เย็นเป็นสุข และแผ่ความเย็นความสุขออกไปถึงผู้อื่นอีกด้วย

กรุณา คือ ภาวะของจิตที่หวั่นไหวไปเพราะความทุกข์ของผู้อื่น เหมือนอย่างถ้าซื้อได้ก็จะซื้อความทุกข์ของเขา คือ จะช่วยทำความทุกข์ของเขาให้หมดสิ้นไป จึงมีอาการที่ทนเฉยอยู่ไม่ได้ ต้องชวนช่วยช่วยเหลือเพื่อบำบัดทุกข์ ปราศจากความคิดเบียดเบียนซ้ำเติมเห็นใครตกอยู่ในความทุกข์ไม่มีที่พึ่ง ก็คอยผู้มิได้จะต้องคิดช่วย กรุณานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีในจิต วิธอบรม คือ ระวังใจมิให้คิดเบียดเบียนใคร และหัดใจให้คิดว่า เมื่อตนเองมีทุกข์ ก็ต้องการความช่วยเหลือ ฉนั้นใด ผู้คนอื่นสัตว์อื่นก็ฉนั้น ฉนั้นแล้วก็หัดใจให้ไม่นิ่งเฉย ให้ความช่วยเหลือแก่คนและสัตว์ทั้งหลาย โดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงทั่วไปด้วยความคิดว่า “จงพ้นจากความทุกข์เถิดเพื่อน”

อันที่จริง ภาวะของจิตที่ต้องการความช่วยเหลือในเมื่อมีทุกข์ ย่อมมีอยู่เป็นธรรมชาติ

ธรรมคา แต่ยังเจือด้วยวิหิงสา คือ ความคิดเบียดเบียนผู้อื่นสัตว์อื่น เพื่อให้ตนพ้นทุกข์ และยังมีความโสภโหมนัส ในเมื่อได้เห็นทุกข์ของคนผู้เป็นที่รัก เพราะเป็นภาวะของจิตที่คับแคบ ต้องการให้ตนเองและคนผู้เป็นที่รักของตนพ้นทุกข์เท่านั้น พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติอบรมปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนั้นและให้เป็นธรรมชั้น คือ ให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ ที่เกือกกลางกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนและผู้คนที่ตนรักหรือจำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่กว้างออกไปตลอดจนถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ และให้ปราศจากวิหิงสา ความคิดเบียดเบียน และให้สงบความโสภโหมนัสในเพราะความทุกข์ของคนเป็นที่รักด้วย เพราะว่าวิหิงสาเป็นศัตรูที่ห่างของกรุณา ส่วนความโสภโหมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของกรุณา จึงได้มีพระพุทธานุภาพตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมาเช่นเดียวกับในข้อเมตตา และให้ยกคนตกยากเป็นอุปมาว่า “พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยกรุณา เหมือนอย่างเห็นคนตกยาก มีความลำบาก ก็เกิดกรุณาขึ้น ฉะนั้น” ได้มีพระมหาสมณภาพิตแสดงไว้ว่า “มหาปฐิสาภาวสุลลภุณฺโณ กรุณาโสโห อธิยาชัยิที่ทนอยู่ไม่ได้เพราะกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษ” ข้อนี้พึงเห็นดังเช่นพระกรุณาที่แสดงเป็นพระคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์เจ้า

มุทิตา คือ ภาวะของจิตที่บันเทิงยินดีในเมื่อผู้อื่นได้รับความสุขความเจริญด้วยสมบัติต่าง ๆ ปราศจากความริษยา เห็นใครพร้อมด้วยสมบัติ ก็พลอยมีมุทิตา ตัดความยินร้าย ไมยินดีด้วยเหตุที่ริษยาเสียได้ มุทิตานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิธีอบรมคือระวังใจมิให้ริษยาในเมื่อได้เห็นได้ทราบสมบัติคือความพร้อมต่าง ๆ ของผู้อื่น เมื่อความริษยาเกิดขึ้นก็พยายามระวังเสีย หัดคิดว่า ตนเองมีความยินดีเมื่อตนได้สมบัติที่ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่ง โฉนเมื่อคนอื่นเขาได้จึงจะไปริษยาเขา ควรจะพลอยยินดีกับเขา พิจารณาให้เห็นโทษของความริษยาเช่นว่า “อติ โลกนาสิกา ความริษยาเป็นเหตุทำลายโลก” เมื่อทำมุทิตาจิตให้เกิดขึ้นได้ ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่นโดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยความคิดว่า “จงอย่าวิบัติจากสมบัติที่ได้แล้ว”

อันที่จริง ภาวะของจิตที่ยินดีในเวลาได้สมบัติต่าง ๆ ย่อมมีอยู่ ในเมื่อตนหรือคนเป็นที่รักได้สมบัติ เป็นธรรมชาติธรรมดา แต่ยังไม่เจือด้วยริษยาในเมื่อเห็นคนอื่นได้สมบัติ และแม้

ในสมบัติที่ตนได้ก็ยังมีโสมนัสที่เจือคัณหหา พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนั้นแหละให้เป็นธรรมชั้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกือกกลกว้างขวางออกไป มิให้หมักกับแคบเฉพาะตนและผู้คนที่ตนรักเท่านั้น แต่ให้กว้างออกไปตลอดถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ โดยให้ปราศจากริษยา ทั้งปราศจากโสมนัสที่เจือกิเลสคัณหาคัวย เพราะว่า ริษยาเป็นศัตรูที่ห่างของมุกิตา ส่วนความโสมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของมุกิตา ฉะนั้น ก็พึงยกตนขึ้นเป็นพยานหรือเป็นอุปมาเช่นเดียวกับในสองข้อข้างกัน และให้ยกบุคคลผู้เป็นที่รักขึ้นเป็นอุปมา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนไว้ว่า “พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยมุกิตา เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่พอใจ ก็บันเทิงยินดี ฉะนั้น”

อุเบกขา คือ ภาวะของจิตที่มีอาการเป็นกลาง เห็นเสมอกันในสัตว์บุคคลทั้งหลาย ในคราวทั้งสอง คือในคราวประสบสมบัติและในคราวประสบวิบัติ ไม่นิยมยินร้าย มองเห็นว่าทุก ๆ คนมีกรรมที่ทำไว้เป็นของ ๆ ตน จะมีสุข จะมีทุกข์ จะไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้ ก็เพราะกรรม จึงวางเฉยได้ คือ วางได้แก่ไม่มียึดถือไว้ วางลงได้เฉย คือ ไม่จัดแจงวุ่นวาย ปล่อยให้เป็นที่ไปตามกรรม หรือตามชอบใจของกรรม อุเบกขานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งเป็นข้อสุดท้าย ที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต วิธีอบรมคือระวังใจมิให้ขึ้นลงด้วยความยินดียินร้าย ทั้งในคราวประสบสมบัติทั้งในคราวประสบวิบัติ เมื่อภาวะของจิตเช่นนั้นเกิดขึ้น ก็พยายามระงับใจ หักคิดถึงกรรมและผลของกรรม หักคิดวางลงไปให้แก่กรรมเหมือนอย่างให้กรรมรับผิดชอบเอาไปเสีย เมื่อทำจิตให้อุเบกขาได้ ก็หักแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่น สัตว์อื่น โดยเจาะจงหรือไม่เจาะจงทั่วไปด้วยความคิดว่า “ทุกสัตว์บุคคลมีกรรมเป็นของ ๆ ตน เป็นทายาทรับผลของกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย ทำกรรมอันใดไว้ดีหรือชั่ว ก็ต้องรับผลของกรรมนั้น”

อันที่จริง ภาวะของจิตเป็นอุเบกขานี้ ย่อมมีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมดาในเวลาปรกติ ยังไม่มีอะไรมาทำให้เกิดความยินดียินร้าย แต่ยังมีเจือด้วยความไม่รู้ (อัญญาณ) และจะเปลี่ยนไปเป็นความยินดียินร้ายขึ้นได้โดยง่าย พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนั้นแหละให้เป็นธรรมชั้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกือกกลกว้างขวางออกไป มิใช่ในเวลา

ที่ไม่มีเรื่องอะไรมากระทบจิตเท่านั้น แม้มีเรื่องมากระทบจิตให้ยินดียินร้าย ก็ระงับได้ ทำใจให้สงบเป็นอุเบกขาได้ด้วยความรู้ (ญาณ) เพราะว่า ความยินดี (ราคะ) และความยินร้าย (ปฏิมะ) เป็นศัตรูที่ห่างของอุเบกขา ส่วนอุเบกขาด้วยความไม่รู้ (อัญญาอุเบกขา) เป็นศัตรูที่อยู่ใกล้ของอุเบกขา ฉะนั้น ก็พึงยกตนขึ้นเป็นพยานหรือเป็นอุปัมา ดังเช่นว่าตนไม่ชอบให้ใครอื่นเพิ่งเล็งชอบใจอยากได้อะไรของตน และไม่ชอบให้ใครอื่นมาหมายมั่นปองร้ายฉันใด ตนก็ไม่ควรจะไปคิดยินดียินร้ายทั้งนั้นแก่คนอื่น ควรจะมีใจมัธยัสต์ คือเป็นกลาง ฉะนั้น และให้ยกบุคคลที่เป็นกลาง ๆ ขึ้นเป็นอุปัมา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนไว้ว่า “พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยอุเบกขา เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้มีใจเป็นที่ชอบใจ มิใช่เป็นที่ไม่ชอบใจก็มีอุเบกขา ฉะนั้น”

พรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ ท่านสอนให้ผู้ปฏิบัติใช้ดังนี้ ที่แรกให้ปฏิบัติด้วยจิตกึกกือกลุ่แผ่ออกไปในสัตว์บุคคลทั้งหลาย นี้คือเมตตาซึ่งมีอาการเป็นความกึกกือกลุ่ ต่อจากนั้น เมื่อได้เห็นหรือได้ยินหรือได้คิดว่าเขามีทุกข์เดือดร้อน ก็ปฏิบัติช่วยบำบัดทุกข์ให้ นี้คือกรุณาซึ่งมีอาการช่วยบำบัดทุกข์ จากนั้น ครั้นได้เห็นเขามีสุขไม่มีทุกข์ ก็พลอยยินดีบันเทิงใจ นี้คือมุทิตาซึ่งมีอาการพลอยยินดี และเพราะไม่มีกิจที่ควรจะทำต่อไปจากนั้น ก็อุเบกขา คืออยู่เฉย ๆ นี้คืออุเบกขาซึ่งมีอาการมัธยัสต์เป็นกลาง มีอุปัมาเหมือนอย่างมารคามิบุตร ๔ คน คนหนึ่งที่ยังเป็นเด็กเล็ก มารคาก็มุ่งความเจริญคือให้เติบโตยิ่งขึ้น เทียบกับเมตตา คนหนึ่งเป็นไข้ มารคาก็พยาบาลให้หายไข้ เทียบกับกรุณา คนหนึ่งกำลังเจริญวัย มารคาก็ชื่นชมยินดี เทียบกับมุทิตา อีกคนหนึ่งทำงานถึงคนได้แล้ว มารคาก็ไม่ต้องชวนช่วยอะไรอีก เทียบกับอุเบกขา แม้ในเรื่องที่ช่วยไม่ได้แล้ว ก็พึงใช้อุเบกขาเช่นเดียวกัน แต่เมื่อยังช่วยได้ก็ต้องใช้กรุณา ฉะนั้น ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ เมื่อใช้ให้ถูกต้องด้วยกาลและกิจย่อมอำนวยประโยชน์โดยส่วนเดียว ส่วนความหัดคิดแผ่ใจไปทั้ง ๔ ข้อนี้ พึงทำได้เสมอ เป็นวิธีอบรมจิตให้มีพรหมวิหารธรรม ซึ่งจะให้เกิดอานิสงส์ผลถึงที่ตรัสไว้ในเมตตานิสังสสูตรว่า “หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันเห็นสัปดนที่ไม่ดี เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย เทพคารักรา ฟ้า ยาพิษ ศาสตร์รา ไม่กล้ากลาย จิตเป็นสมาธิเร็ว ผิวหน้าผ่องใส ไม่หลง

ทำกาลกิริยา เมื่อยังไม่บรรลุนิยามที่ยิ่งขึ้น ก็จะเข้าถึงพรหมโลก” เพราะฉะนั้น จึงตรัสสอนไว้ในกรณีเมตตสุทฺถว่า

เมตตญจ สพุพโลกสุมี มานสมภูวเย อปริมาณ

อุทฺธํ อโธ จ ติริยญจ อสมุพาทํ อเวรี อสปลตฺตํ

อบรมใจ มีเมตตาไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสี่ ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง และท่ามกลาง

รอบข้าง ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู

ติฏฺฐณฺจโร นิสินฺโน วา สยาโน วา ยาวตสฺส วิคตมิทฺโธ

เอตํ สตี อธิฏฺฐเชยฺย พุรฺหมเมตํ วิหารํ อิธ มาหุ

พึงตั้งสติไม่ให้ว่างตลอดเวลาที่อบรมเมตตาจิต โดยจะยืน เดิน นั่ง หรือนอน

ก็ตาม นี้เรียกในที่นี้ว่า “พรหมวิหาร”

สมเด็จพระบรมราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล

ปรากฏว่า ได้มีพื้นพระราชอัธยาศัยประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมมีเมตตา กรุณาเป็นต้น นับว่า

เป็นบุพเพกตบุญญา ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้แล้วประการหนึ่ง อันบุพเพกตบุญญานี้มัก

เข้าใจกันถึงผลดีต่าง ๆ ที่เป็นภายนอกที่มีเป็นพิเศษในปัจจุบัน ดังจะเรียกว่าสมบัติภายนอก

ส่วนสมบัติภายในทางจิตใจที่มีเป็นพื้นมา เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น ก็ชื่อว่าเป็นผลแห่ง

บุพเพกตบุญญาเหมือนกัน และนับว่าเป็นบุพเพกตบุญญาข้อสำคัญ สมเด็จพระบรมราชชนก

และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลทั้ง ๒ พระองค์ทรงสมบุรณ์ด้วยสมบัติอัน

เป็นส่วนบุพเพกตบุญญาทั้ง ๒ ประการ และทรงอบรมเพิ่มพูนพรหมวิหารธรรมและพระ

ราชกุศลทั้งปวงให้งอกงามไพศาลยิ่งขึ้น ทั้งที่ปรากฏออกมาเป็นพระราชกัลยาณวัตรและคุณ

ประโยชน์นานัปการ

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระอนุสรณ์ระลึกถึงสมเด็จพระบรม

ราชชนก และพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระบรมเชษฐาธิราช ทรง

บำเพ็ญพระราชกุศลถวายทั้งนี้ ชื่อว่า ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจเป็นการทรงบูชาท่านผู้

ควรบูชาแห่งประเทศชาติบ้านเมือง ย่อมจะเป็นเหตุให้เกิดกุศลผลสวัสดิ์แก่พระองค์ พร้อมทั้ง

พระราชวงศ์ประเทศชาติ และประชาชนทั่วไป

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรง
บำเพ็ญอุทิศถวายทั้งปวงนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์ ผลิตวิบากสมบัติอิฐวิบุลยผล แก่สมเด็จพระ
พระมหิตลธิเบศร อकुศลยเชษฐวิกรม พระบรมราชชนก และแก่พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร
มหาอานันทมหิตล สมตามพระราชปณิธานอุทิศโดยฐานนิยมทุกประการ

ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเกษพระคุณ ประดับพระปฎิญาบารมี ยุติ
ด้วยประการฉะนี้ เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สัปปริสกลา

ในงานทักษิณานุปทาน

อุทิศถวายสมเด็จพระเจ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
ชฺรณฺติ เว ราชรถา สฺจิตฺตา
อโถ สรฺรํभी ชฺรํ อฺเปติ
สตนฺจ ธฺมฺโม น ชฺรํ อฺเปติ
สนฺโต หเว สฺพฺภี ปเวทยนฺตฺติ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในศราทธพรตกลา อนุรูปแก่พระราชกุศล
ราชทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญเพื่ออุทิศพระ-
ราชกุศล แก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โดยศราทธพรต
วิธีทางพระพุทธศาสนา ตามพระพุทธานุภาพที่ตรัสว่า

เปตานํ ทกฺขินํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตฺมนุสฺสรํ เมื่อระลึกถึงอุปการะกิจที่ท่านทำ
แล้วในกาลก่อน พึงให้ทักษิณาเพื่อท่านผู้ละไปแล้ว, ทั้งนี้ด้วยอำนาจพระราชอภัยนการ
ในพระราชกุศลเขมฺมรูปกุศล และด้วยอำนาจพระราชาธรรมจริยาส่วนญาติสังคหกรรมที่พึงหวัง
ปฏิบัติตามควรแก่สมัย เป็นไปตามพระพุทธานุภาพที่ตรัสสรรเสริญว่า

โส ณาติธฺมฺโม จ อโย นิตฺสฺสิตฺโต
เปตานํ ปุชฺชา จ กตา อฺพารา
พลฺลจฺ ภิกฺขุณฺมนุปฺปทินันํ
คฺมุเหหิ ปุณฺณํ ปสฺสํ อนฺนปฺปกํ

ญาติธรรมนั้น อันท่านทั้งหลายแสดงแล้ว, การบูชาอันโอฬารเพื่อผู้ละไป อันท่านทั้งหลายทำแล้ว, กำลังของภิกษุทั้งหลาย อันท่านทั้งหลายเพิ่มให้แล้ว, บุญไม่น้อย อันท่านทั้งหลายชวนชวายเป็นแล้ว ดังนี้.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์พระองค์นั้น ได้ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติอันควรเคารพและยกย่องหลายประการ ทั้งตั้งแต่ได้ทรงอุปถัมภ์ในชาติขัตติยราชสกุลอันสูงศักดิ์, ทรงเป็นอนุโศกโศกชาติ มีพระมารดาพร้อมพระชนกด้วยกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี พันปีหลวงในรัชกาลที่ ๕ จึงทรงเป็นชาติวิบุลยคุณผู้เจริญด้วยพระชาติโดยแท้ เมื่อได้ทรงอุปถัมภ์ขึ้น แล้วก็ทรงได้รับการอบรมและศึกษาเล่าเรียนโดยควรแก่ความเป็นพระราชกุมาร, แต่ในครั้งนั้นยังไม่มีโรงเรียน ดังเช่นนั้นก็ทรงชวนชวาศึกษาศิลปวิทยาการนั้น ๆ ด้วยดี จนทรงมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดี, และปรากฏว่ามีพระอัจฉริยภาพอันมีนวลประกอบด้วยพระเมตตาการุณา มีพระปรีชาสุเมธซึ่ง พอพระทัยใช้พระปัญญาพิจารณาให้ยุติด้วยเหตุผล โปรดความเป็นอยู่อย่างสงบเสงี่ยมและสันโดษ ไม่โปรดการกำเริบฟุ้งเฟ้อ และความเขื่องเกี่ยวกับภารกิจที่ไม่ใช่หน้าที่ ทรงรับดำเนินปฏิบัติแต่ภารกิจที่มาถึงเฉพาะที่สมควร ถ้าไม่สมควร ก็ไม่ทรงรับด้วยทรงแสดงเหตุผลจนผู้อื่นเห็นด้วย ไม่ทรงเอื้อมเข้าไปในภารกิจที่ยังไม่มาถึง ต้องด้วยลักษณะของบัณฑิตตามที่พระบรมศาสตราตรัสไว้ว่า อากคิ ภาริ วหติ ดำเนินภารกิจที่มาถึง อนากคิ ภาริ น วหติ ไม่ดำเนินภารกิจที่ยังไม่มาถึง (อง. ท. ๒๐/๑๐๕), และทรงดำเนินภารกิจที่มาถึงนั้น ๆ ให้เป็นไปด้วยดี ด้วยทรงวางเนตติแบบอย่างให้เป็นบรรทัดฐานมั่นคง ดำเนินในทางที่ควรที่ชอบด้วยความซื่อสัตย์สุจริต ไม่ให้เป็นไปด้วยอคติและทุจริตต่าง ๆ จึงทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยในราชการ ในหน้าที่ที่สำคัญเป็นอันมาก ทั้งที่ได้ทรงเป็นเสนาบดีมาหลายกระทรวง, เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรปครั้งที่ ๒ ก็ได้ทรงเป็นที่ปรึกษาในที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครด้วยพระองค์ ๑ ทรงมีความสามารถชำนาญ ทั้งในการคิดทำแบบอย่างในงานช่างอันเป็นฝ่ายศิลปอย่างประณีต ทั้งในการเขียนรูป, ทรงเป็นต้นแบบการเขียนรูปที่นำเอาแบบฝรั่ง

จีนมาผสมกับแบบไทยโบราณ แต่ก็ยังเป็นรูปแบบไทย, จึงควรยกย่องว่า ทรงเป็นนักศิลปจิตรกรรมชั้นเยี่ยม ทั้งทรงสามารถในทางกวีนิพนธ์สนพระทัยคั่นคว่าในทางโบราณคดีและวรรณคดี, ทรงเป็นศึกษามากะ ผู้รักการศึกษาเพื่อให้ทรงเจริญด้วยความรู้อยู่เสมอ ในทางพระพุทธศาสนาก็ได้ทรงบรรพชาอุปสมบท และได้ทรงศึกษาจนทรงมีความรู้พอเพื่อกำเนินพระองค์ให้เป็นไปด้วยดีตามคลองธรรม ไม่ดำเนินในการที่เป็นภัยเป็นเวร ทรงบำเพ็ญแต่พระคุณและสิ่งนำความบันเทิงสุขทางศิลปจิตรกรรมเป็นต้น, ทรงเป็นที่เยินใจ เป็นแหล่งแห่งความบันเทิงสุขของบุคลทุกหมู่เหล่า ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความหวาดระแวงภัยของใคร ๆ จึงเสด็จอยู่สถิตสถาพรมาโดยเกษมสวัสดิ มีสันติสุขจนถึงที่สุด สมดังคำว่า เขมี อเวรี อภโย มีความเกษม ไม่มีเวร ไม่มีภัยทั้งนี้, มีผู้กล่าวสรรเสริญว่า พระองค์ทรงเป็นเจ้าทุก ๆ ประการคือทั้งโดยพระจริยาวัตร พระอภัยาศัยที่ประกอบด้วยคุณธรรม ทั้งโดยพระปรีชาสามารถ ทรงเป็นเหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ดำรงอยู่ได้ทุกสมัย เมื่อน้ำท่วมมา ก็เก็บโอชะอาหารจากน้ำไว้เลี้ยงบำรุงต้นได้ เมื่อลมพัดมา ก็ลู่ไปพอมไม่หักโค่น แล้วก็กลับตั้งทรงดำรงอยู่อย่างเดิม เพราะทรงประกอบด้วยพระคุณสารต่าง ๆ เช่นที่ถวายวิสขนามาจะนี้ จึงทรงเป็นคุณวาทมบุคล ผู้เจริญด้วยพระคุณ, เมื่อมีพระชนมายุเจริญยืนนาน ก็เป็นวยวาทมบุคลผู้เจริญด้วยพระวัย และยังเจริญพระคุณสารสมบัติกับทั้งรัตติคุณภาพ ความเป็นผู้รู้ราตรี คือรู้การณต่าง ๆ มากขึ้น เป็นเหตุเพิ่มความเคารพนับถือของบุคลทุกฝ่าย จนถึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๗ ต่อจากนั้น ก็ทรงพักจากราชการ แต่ก็ยังทรงสำราญในการช่างและโบราณคดี อันเป็นพระสัพปายะ คือของโปรดตามพระอภัยาศัย ดังที่ปรากฏในเรื่องสารสนสมเด็จ ฯ ในที่สุด เมื่อพระกายถึงความชราชำรุดทรุดโทรมจนไม่อาจกุมกันอยู่ได้ ก็แตกสลายไป ตามธรรมดาของสังขารทั้งปวง เหมือนอย่างราชรถหรือเกวียนเก่าชำรุดผุพังไป แต่พระคุณสารที่ทรงบำเพ็ญไว้หาได้ชำรุดไปไม่ ยังคงดำรงอยู่เป็นประโยชน์สืบไป สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า ชีรนติ เว ราชรถา สจฺจิตฺตา เป็นต้น แปลว่า ราชรถอันวิจิตรงาม ย่อมชำรุด, แม้สรีระร่างกายก็ต้องถึงชราคือชำรุด แต่ธรรมของสัตบุรุษหาถึงความชำรุดไม่, สัตบุรุษย่อมยังสัตบุรุษให้รู้เข้าใจได้ ทั้งนี้

พระพุทธภาษิตนี้ แสดงธรรมคาของสังขารทั้งหลายส่วน ๑ แสดงธรรมคาของธรรมของสัตว์บุรุษส่วน ๑ สังขารคือสิ่งที่ผสมด้วยส่วนหรือธาตุนี้ ๆ แบ่งเป็น ๒ คือ อุปาทินนสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง เช่น สรีระร่างกายของมนุษย์และสัตว์คิรัจฉานที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาตินนสังขาร สังขารที่ไม่มีผู้ครอง เช่น ต้นไม้ บ้านเรือนตลอดถึงสรีระร่างกายของมนุษย์หรือคิรัจฉานที่สิ้นชีวิตแล้ว ๑ สังขารเหล่านี้ถึงความชราคือชำรุดทรุดโทรมจนถึงแตกสลายเหมือนกันหมด จะต่างกันก็แต่เร็วและช้าเท่านั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสแสดงอนุปาตินนสังขารก่อน ด้วยยกราชรถขึ้นชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่างว่า ชีรณติ เว ราชรถา สุจิตฺตา ราชรถอันวิจิตรงาม ย่อมชำรุด ฉะนั้นแล้ว จึงตรัสน้อมเข้ามาถึงอนุปาตินนสังขารโดยตรง คือสรีระร่างกายนี้ว่า อโถ สรีรมฺปิ ชรี อูเปติ แม้สรีระร่างกายก็ต้องถึงชรา คือชำรุด ส่วนธรรมของสัตว์บุรุษคือคนดี หมายถึงธรรมที่เป็นส่วนที่ส่วนชอบ หากต้องชำรุดไม่ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ชำรุดโดยสภาพ และทำผู้ที่มียุให้ถึงความไม่ชำรุด ธรรมนั้นโดยนัยหนึ่ง ได้แก่ สัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ โดยตรงได้แก่ความเชื่อความศรัทธาของพระตถาคตพุทธเจ้าตลอดถึงเชื่อกรรม เชื่อผลของกรรม เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน, สีล ความประพฤติเรียบร้อยทางกายวาจา ด้วยความตั้งใจเว้นจากความชั่วทุจริตต่าง ๆ, สุตะ ความสดับฟังหรือการเรียนรู้, จาคะ ความสละ, ปัญญา ความรอบรู้ ธรรมเหล่านี้ บุคคลอาจอาศัยสังขารที่ต้องชำรุดปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นได้, ผู้ที่มีธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นสัตว์บุรุษ สัตว์บุรุษกับสัตว์บุรุษย่อมรู้เข้าใจกันได้ และรู้เข้าใจคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระบรมศาสดาจึงตรัสต่อไปว่า สตณฺจ ฐมฺโม น ชรี อูเปติ แต่ธรรมของสัตว์บุรุษหาถึงความชำรุดไม่ สนฺโต หว สพุทฺธิ ปเวทยนฺติ สัตว์บุรุษย่อมยังสัตว์บุรุษให้รู้เข้าใจได้ ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงคำเนนอยู่ในธรรมของสัตว์บุรุษตามสามารถ จึงทรงเป็นสัตว์บุรุษ และทรงถือเอาสาระจากพระกายไว้ได้ดังพระบาลีว่า

สทฺธาย สีสฺน จ โย ปวทฺตติ

ปญฺญา ยจฺจ กณฺ สุเตน จูภยฺ

โศ คาทิโศ สปุริโศ วิกฤษโณ

อาทิตติ สารมิธเว อตุตโน

แปลว่า ผู้ใดเจริญด้วยสัทธา สีล สุตะ จาคะ และปัญญา ผู้เช่นนั้นเป็นสัทบุรุษผู้มีปัญญาเห็นชัด ย่อมถือเอาสาระของตนไว้ได้.

ส่วนสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เมื่อได้ทรงเสด็จพระราชจริยาวัตรกุลเชฏฐา-
ปจายนธรรม ในการพระราชทานเพลิงพระศพทั้งนี้ ก็เป็นผู้ที่พึงยกย่องว่าเป็นสัทบุรุษ
ทั้งพระบาลีว่า

กุลเชฏฐาปจายินิ

ตัม เว ทเว ทาวตีสา อาห สปุริโศ อิติ

แปลว่า เทพชั้นดาวดึงส์กล่าวผู้ประพฤติก่อนน้อมผู้ใหญ่ ในสกุลนั้นแล้วเป็นสัทบุรุษด้วยประการฉะนี้.

ธรรมาธรรมกถา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง

ในวันรพี ณ เนติบัณฑิตยสภา

วันเสาร์ที่ ๗ สิงหาคม ๒๕๐๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมุพฺพุทฺสสฺส.

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุกฺโก สมวิปาโกโน

อธมฺโม นิริยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุกตินฺนติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาในธรรมาธรรมกถา ในการที่เนติบัณฑิตยสภาบำเพ็ญกุศล เพื่ออุทิศส่วนกุศลถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ในวันคล้ายวันสิ้นพระชนม์ ซึ่งเรียกว่าวันรพี ตามทางพระพุทธศาสนา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๕ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารคาลับ ณ วันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๓๖ ตรงกับวันที่ ๒๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๑๗

เมื่อทรงพระเยาว์ พระองค์ท่านได้ทรงเข้าศึกษาวิชาภาษาไทยเป็นครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) และทรงเข้าศึกษาต่อในสำนักพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น) เปริยญ และได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษขั้นต้นในสำนักครูรามสามิ ต่อมาเมื่อโรงเรียนสวนกุหลาบได้ก่อตั้งขึ้นเรียบร้อยแล้ว ก็ได้ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์หนึ่ง ในจำนวน ๔ พระองค์ ที่ทรงเรียนรวมกันเป็นพิเศษต่างหากจากนักเรียนอื่นในโรงเรียนแห่งนี้ โดยมีหมาบั้น สุขุม (เจ้าพระยายมราช) เป็นครูผู้สอน ได้ทรงศึกษาอยู่เป็นเวลา ๑ ปี

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ ที่ พระศาสนโศภณ.

เมื่อทรงมีพระชนมายุได้ ๑๐ พรรษา ได้ทรงเข้าพิธีโสกันต์พร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธออีก ๓ พระองค์ แล้วจึงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกัน โดยมีสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌายะ ทำพิธี ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วจึงเสด็จไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ในความกำกับอบรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเสด็จจากวัดมกุฏกษัตริยารามไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นการชั่วคราวเพื่อการนี้

ในปีรุ่งขึ้น พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้เสด็จไปกรุงลอนดอนพร้อมกับพระเจ้าลูกยาเธออีก ๓ พระองค์ เพื่อทรงศึกษาภาษาอังกฤษ เสด็จไปในความดูแลของกรมพระนเรศวรฤทธิ และได้เสด็จกลับเมืองไทยชั่วคราวในปี พ.ศ. ๒๔๓๐ เพื่อเสด็จเยี่ยมบ้านเมือง และประทับอยู่ในกรุงเทพฯ ๑๐ เดือน จึงเสด็จไปยุโรปครั้งที่ ๒ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมในกรุงลอนดอน ๓ ปี สำเร็จแล้วทรงเข้าศึกษาวิชากฎหมายในวิทยาลัยไครสต์เชิช มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด จบหลักสูตรชั้นปริญญาจนสอบไล่ได้ บี.เอ. ทางกฎหมาย แล้วจึงเสด็จกลับเมืองไทย

พระประวัติต่อจากนั้นไป ล้วนเป็นพระประวัติที่แสดงถึงการอุทิศพระองค์ให้แก่งานราชการ ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งนับเป็นงานในทางกฎหมายโดยตลอด น้อยนักที่จะมีบุคคลใดได้กระทำงานในตำแหน่งกฎหมาย ได้มากมายกว้างขวางและยาวนานเหมือนพระองค์ท่าน ได้ทรงปฏิบัติงานทั้งทางราชการ คือทรงเป็นสภานายกในกองข้าหลวงพิเศษจัดตั้งศาล เพื่อจัดการตั้งศาลยุติธรรมสำหรับพิจารณาคดีขึ้นในหัวเมืองให้คึกคักกว่ากาลก่อน และทำการสะสางคดีความที่ค้างชำระอยู่ในศาลหัวเมืองให้หมดไป ได้ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ มีพระชนมายุได้ ๒๒ พรรษา ซึ่งนับว่าน้อยมาก แต่ก็เพราะได้ปรากฏพระปรีชาสามารถเป็นที่นิยมยกย่องทั่วไปในหมู่ประชาชนมาก่อนแล้ว ในทางนิติบัญญัติก็ได้ทรงเป็นประธานกรรมการร่างกฎหมาย ตรวจพระราชกำหนดบทพระอัยการเก่าใหม่ต่อมา ได้ทรงเป็นกรรมการตรวจร่างกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ และตรวจร่าง

ประกาศการออกโฉนดที่ดิน และทรงยกร่างกฎหมายออกโฉนดที่ดินฉบับที่ ๓ ในทางตุลาการ ก็ได้ทรงเป็นกรรมการตรวจคัดสรรความฎีกาที่ขุนเกล้าฯ ถวายต่อพระมหากษัตริย์ ในทาง ด้านการศึกษาวิชากฎหมาย ก็ได้ทรงริเริ่มตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่อส่งสอนวิชากฎหมาย โดยพระองค์ท่านทรงเป็นพระอาจารย์ประทานคำสอนและจัดทำตำราโดยพระองค์เองทุกลักษณะวิชา จนพวกนักเรียนรุ่นแรกสอบได้เป็นเนติบัณฑิต และช่วยแบ่งเบาสอนรุ่นหลัง ๆ ต่อไป จนโรงเรียนกฎหมายได้ค่อยกลายมาเป็นมหาวิทยาลัยกฎหมาย เป็นปีกแผ่นในปัจจุบัน ทั้งยังได้ทรงจัดพิมพ์กฎหมายตรา ๓ ดวงขึ้นเป็นสองเล่ม โดย ทรงเขียนคำอธิบายเพิ่มเติม และได้จัดทำอุทธรณ์และคำอธิบายตัวบทกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ เป็นความสะดวกอย่างยิ่งแก่การศึกษาและการแปลกฎหมายลักษณะนี้ ซึ่งเป็น ประโยชน์อย่างมากมายแก่ผู้พิพากษา อัยการ ทนายความ และผู้เกี่ยวข้องกับการใช้กฎหมาย นอกจากนี้ พระองค์ท่านยังได้ทรงเป็นกรรมการตรวจตำแหน่งพนักงานในรัฐบาล กรรมการ จักรราชการฝ่ายการราชทัณฑ์ นวัตกรรมพิมพ์ลายนิ้วมือผู้ต้องโทษมาใช้ และยังได้ทรงร่วม จัดการในเรื่องทะเบียนกรรมสิทธิ์ที่ดิน การจดทะเบียนที่ดินและการออกโฉนด และได้ดำรง ตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ ได้ทรงมีส่วนร่วมจัดการการชลประทานใน ระยะแรก เพื่อประโยชน์ในการกสิกรรมด้วย

ได้ทรงเกี่ยวข้องกับกฎหมายมาโดยตลอด ทรงเป็นผู้แผ้วถางและวางรากฐานวิชา กฎหมายในประเทศไทย จึงเหมาะสมกับสมญานามที่พระองค์ท่านได้รับว่า ทรงเป็นพระบิดา และองค์ปฐมอาจารย์ของนักนิติศาสตร์แห่งประเทศไทย กล่าวโดยย่อ ได้ทรงปฏิบัติทุกอย่าง เพื่อให้การปกครองเป็นไปโดยธรรม ให้มีการชี้ขาดว่าถูกหรือผิด โดยยุติธรรม ในทาง พระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาก็ได้ทรงแสดงคำสั่งสอนซึ่งความดีความชั่ว พร้อมทั้งผลที่ต่าง กันโดยธรรม สมดังพระพุทธภาษิตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ เป็น อาที แปลความว่า ธรรมและอธรรม หากมีวิบากคือผลเสมอกันไม่ อธรรมย่อมนำไปสู่ นิริยะ ส่วนธรรมย่อมให้ถึงสุคติ กังนี้

พระพุทธภาษิตนี้แสดงถึงธรรมและอธรรมเป็นส่วนเหตุ และแสดงถึง นิริยะ กับ

สุคติ เป็นส่วนผล กล่าวคือ ธรรมเป็นเหตุให้ถึงสุคติ ส่วนอธรรมเป็นเหตุให้ถึงนिरยะ
 คังนี้ จึงควรทำความเข้าใจในพระพุทธานุชาตินี้ในทางที่จะเป็นประโยชน์แก่อุศลแก่สัมมาปฏิบัติ
 จะกล่าวถึงส่วนเหตุก่อนอันได้แก่ธรรม กับ อธรรม ในที่นี้ ธรรมได้แก่คุณ คือความ
 เกื้อกูลหรือความดี ส่วนอธรรม ก็หมายถึงโทษที่ไม่เกื้อกูล ที่ก่อให้เกิดทุกข์หรือความชั่ว
 การที่กล่าวมานี้ย่อมเป็นที่เข้าใจกันอยู่แล้ว แต่ข้อที่สมควรหยิบยกขึ้นพิจารณาก็คือ อะไร
 เป็นคุณหรือความดีที่เรียกว่า ธรรม อะไรเป็นโทษหรือความชั่วอันเรียกว่า อธรรม

ในข้อนี้ ก็พึงคำนึงถึงตัวคุณคือความดีหรือตัวโทษคือความชั่ว อันสิ่งๆที่เรียกว่าเป็น
 คุณหรือความดีนั้น ย่อมเป็นสิ่งๆที่เกื้อกูลให้เกิดความสุข ส่วนสิ่งๆที่เป็นโทษหรือความชั่ว
 นั้นย่อมเป็นสิ่งๆที่ก่อโทษทุกข์ให้บังเกิดขึ้น บุคคลทุก ๆ คนย่อมต้องการความสุข รังเกียจความ
 ทุกข์ ฉะนั้น เมื่อมีใครมาก่อความสุขให้ก็เข้าใจว่าผู้นั้นเป็นผู้มีคุณ เช่น มารดา บิดา
 ก่อความสุขให้แก่บุตรธิดา ผู้มีเมตตาการุณาก่อความสุขให้แก่บุคคลนั้น ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็
 เรียกผู้ก่อความสุขให้ผู้นั้นว่ามีคุณ การกระทำของผู้มีคุณนั้น ก็เรียกว่าเป็นคุณหรือความดี
 แต่ความชั่วนั้นตรงกันข้าม เมื่อมีใครมาก่อโทษทุกข์ให้ ก็เรียกผู้นั้นว่าเป็นผู้ก่อโทษสร้างทุกข์
 และทุก ๆ คนเมื่อได้โทษทุกข์จากผู้ใด ก็จะต้องเข้าใจว่าผู้นั้นเป็นผู้สร้างโทษทุกข์ และถ้า
 เรียกอย่างแรงก็ต้องเรียกว่าเป็นผู้ที่ไม่ดี และการกระทำของผู้ที่ก่อโทษทุกข์ให้ผู้นั้น ก็เรียกว่า
 อธรรม หรือความชั่ว ความเข้าใจกันว่าอะไรเป็นธรรม อะไรเป็นอธรรมย่อมมีอยู่โดยปรกติ
 คังนี้ แม้บุคคลทุก ๆ คนจะต้องการความสุขและเกลียดความทุกข์ดังกล่าวนี้ก็ตาม แต่ถึง
 เช่นนั้น ก็ยังมีไปก่อโทษทุกข์ให้แก่บุคคลอื่นโดยไม่ได้นึกเอาใจเขามาใส่ใจตน ไม่ได้นึก
 เทียบเคียงว่าตนต้องการสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด บุคคลอื่นสัตว์อื่นก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์ ฉันทนั้น
 เพราะฉะนั้น จึงมีการเบียดเบียนกันและกันบังเกิดอยู่ในโลก ผู้ที่ทำความเบียดเบียนเขานั้น
 ย่อมไม่ต้องการให้ใครมาเบียดเบียนตนเองเลย เพราะตนเองต้องการสุขเกลียดทุกข์ดังที่กล่าว
 มาแล้ว เพราะฉะนั้น ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาทรงแสดงให้บุคคลเว้นอธรรม
 และประพฤติธรรมก็ด้วยได้ทรงสั่งสอนให้มีความคิดเปรียบเทียบ ทั้งที่พระพุทธานุชาตินี้แสดงไว้
 เป็นทันทว่า บุคคลอื่น สัตว์อื่นมีความรักชีวิต ต้องการสุขไม่ต้องการทุกข์ ฉันทใด ตนเองก็รัก

ชีวิตของตน ต้องการสุขไม่ต้องการทุกข์ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น ก็ไม่พึงประทุษร้ายชีวิตของเขา ไม่พึงก่อทุกข์แก่เขา ฉะนั้น

ท้าวแสดงว่า อะไรเป็นธรรม อะไรเป็นอธรรม ในทางพระพุทธศาสนา พิจารณาคุณแล้ว ก็อาศัยหลักแห่งคุณและโทษ และอาศัยหลักการพิจารณาเปรียบเทียบดังที่กล่าวมาแล้ว และบุคคลผู้ที่ประพฤติกุศล อันเรียกว่า ธรรมจารี ทางพระพุทธศาสนานี้ ก็ย่อมมีความประพฤติเว้นจากการก่อโทษทุกข์ให้แก่เขา แต่สร้างคุณขึ้นแก่กุศลให้แก่เขา ดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า เป็น สมจารี แปลว่า ผู้ประพฤติสมควรหรือผู้ประพฤติสม่ำเสมอ อันหมายถึงว่า เสมอกันระหว่างตนและผู้อื่น ด้วยหลักการเปรียบเทียบดังที่กล่าวมาแล้วนั้น เช่นว่า เขาก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์เหมือนกับตน ตนก็ต้องการสุขเกลียดทุกข์เหมือนกับเขา ทกว่าทั้งตนและเขานั้น เป็นผู้เสมอกันในการต้องการสุขเกลียดทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ประพฤติแก่ตน ฉันทใด ก็สมควรประพฤติแก่เขา ฉันทนั้น เช่นว่า ประพฤติแก่ตนไม่ก่อโทษให้แก่ตน ก่อความสุขให้แก่ตน ก็พึงเว้นโทษ ก่อสุขให้แก่ผู้อื่นเช่นเดียวกัน ความประพฤติทั้งนี้ จึงเรียกว่า สมจารี ผู้สม่ำเสมอหรือผู้ประพฤติสมควร และสมจารีนี้แหละก็เรียก ธรรมจารี ผู้ประพฤติกุศล เพราะที่จะชื่อว่าผู้ประพฤติกุศลนั้น ก็ต้องมีความประพฤติเว้นโทษทำสิ่งที่เบียดเบียนตนและผู้อื่นดังที่กล่าวมาแล้ว

ฉะนั้น ความประพฤติกุศลในพระพุทธศาสนาจึงกล่าวได้ว่า เป็นความประพฤติที่เป็น ยุกติธรรม พระพุทธเจ้าทรงแสดงศีลก็อาศัยหลักธรรมดังที่กล่าวมาแล้ว เป็นต้นว่า เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติกิเลสประเพณีในทางกาม เว้นจากการพูดเท็จหลอกลวง ทุก ๆ คนนั้นย่อมมีความรักสงวนทรัพย์สินสมบัติเชื้อสายวงศ์ตระกูลและความจริง ไม่ต้องการให้ใครมาทำร้ายชีวิต ทำร้ายทรัพย์สินสมบัติ ทำร้ายเชื้อสายวงศ์ตระกูล และมาหลอกลวงเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็สมควรที่จะเว้นจากการประพฤติเช่นนั้นแก่บุคคลอื่นด้วย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงบัญญัติศีลลงไปว่า เว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เป็นต้น ฉะนั้น หลักแห่งการบัญญัติศีลของพระพุทธเจ้าจึงเป็นหลักที่เป็น สมธรรมจริยา หรือว่าเป็นหลักยุกติธรรมโดยแท้ ยังส่องถึงหน้าพระหฤทัยของพระพุทธเจ้าที่มีความยุติธรรมในสัตว์ทุกตัววันหน้า ดังเช่น ในข้อเว้นจาก

การฆ่า ก็แสดงถึงว่า สัตว์มีปราณ ก็มีชีวิตโดยทั่วไป ทั้งที่เป็นมนุษย์ และทั้งที่เป็นเครื่องจான ก็เป็นวัตถุที่ควรเว้นจากการฆ่าทั้งหมดจากศีลข้อหนึ่ง ทั้งนี้ ก็เพราะว่าสัตว์ทุกหมู่เหล่า แม้จะเป็นสัตว์เครื่องจான ก็ย่อมมีความรักชีวิต ไม่ต้องการจะตายอยู่ด้วยกันทั้งนั้น จึงเป็นสิ่งที่พึงเว้นจากการฆ่า การบัญญัติศีลของพระพุทธเจ้าจึงเป็นการบัญญัติอย่างยุติธรรม แก่สัตว์ทุกหมู่เหล่าถ้วนหน้า ไม่ได้เว้นไว้ให้แก่ความเห็นแก่ตัวของบุคคล เช่นเมื่อต้องการที่จะบริโภคน้ำ ก็แสดงผ่อนลงมาด้วยอ้างเหตุที่จะพึงยกเว้นในข้อผ่อนนั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่มนุษย์เป็นผู้บัญญัติเอา เป็นผู้ว่าเอา ซึ่งถ้าจะให้สัตว์ที่จะถูกฆ่านั้นเป็นผู้บัญญัติ ก็คงจะไม่บัญญัติอย่างนั้น

เพราะฉะนั้น การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาอันเรียกว่า สมจริยา หรือว่ากัมที่เรียกในบัดนี้ว่า ยุติธรรมนั้น ก็อาศัยหลักความจริงตามเหตุและผลตามทีทุก ๆ คนรู้สึกต้องการและไม่ต้องการอยู่หนึ่ง ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติฝืนธรรมชาติธรรมดา ฝืนเหตุฝืนผล แต่ว่าเป็นไปตามเหตุผลที่เหมาะสม แต่ในการที่บุคคลจะมองเห็นเหตุผลและรับปฏิบัติในเรื่องนั้นได้ ก็จะต้องพึงเป็นผู้ที่ปฏิบัติอบรมจิตใจให้ปราศจากอคติ อคตินี้ ได้แก่ ความลำเอียง ความลำเอียงนั้น ก็มีความซัดอยู่ในตัวแล้วก็คือความไม่เที่ยงธรรม หมายความว่าไม่ดำรงอยู่ตามหลักของธรรมทั้งที่กล่าวมาแล้ว แต่ว่าได้เอียงไปจากความเที่ยงธรรม ความลำเอียงด้วยอำนาจแห่งความชอบเรียกว่า จันตาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความชังเรียกว่า โทสาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความหลงเรียกว่า โมหาคติ ความลำเอียงด้วยอำนาจของความกลัวเรียก ภยากติ

ความลำเอียงทั้งกล่าวมานี้ ย่อมมีแก่บุคคลที่ยังมีความชอบความชัง เป็นต้น เพราะฉะนั้น บุคคลทั่วไปจึงยังไม่สามารถที่จะประพฤตินิธรรม รักษาความยุติธรรมตามหลักที่กล่าวมานั้นได้ ถึงจะพึงเห็นได้ว่า แม้แต่เพียงศีลห้าก็ยากที่จะรักษาได้เป็นนิจ เพราะยังมีความชอบความชังอันเป็นเหตุให้ลำเอียงอยู่ ความชอบนั้นก็เป็นความชอบในตน ในพวกของตน ในผู้ที่ทำให้ตนชอบใจด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง แต่ถ้าตรงกันข้ามก็เป็นความชัง ในผู้ที่ไม่ใช่ตน ไม่ใช่พวกของตน ไม่ทำให้ตนชอบใจ แต่ว่าทำให้เกิดความซัดใจขึ้น ความซัดใจนั้นก็ไม่ใช่ว่าจะไป

ชั้คะไรอื่น ก็ว่าชั้กับความสุขแห่งจิตใจของคนนั่นเอง เรียกว่าความชั้ใจ ความชอบแห่งใจของคนนั้นจึงเป็นพื้น เมื่อไปชั้กับความสุขเข้าก็เรียกว่าความชั้ใจ ก็ทำให้เกิดความลำเอียง

ความหลงนั้น ก็หมายถึงว่าความที่ถือเอาผิด บางทีเพราะไม่รู้ แต่เข้าใจว่ารู้ บางทีก็เพราะว่าเข้าใจไม่ถูกต้อง เข้าใจผิดพลาด ก็มักจะเกิดจากการที่ไม่สอบสวนให้ต้องแท้เสียก่อน เชื่องไปก่อนที่จะสอบสวนให้รู้ ทำความเข้าใจลงไปเสียก่อน ตัดสินใจลงไปเสียก่อนที่จะพิจารณาให้รอบคอบ เหล่านี้ก็เป็นทัวความหลงทั้งนั้น และเมื่อเป็นความหลงขึ้น ก็มักไม่รู้วาทนหลง ก็มักจะเข้าใจว่าตนรู้ ความจริงไม่รู้ อันนี้แหละเป็นข้อร้ายมาก เพราะฉะนั้น ถ้ามีสติที่รู้ตัวอยู่และใช้ปัญญาที่จะพิจารณาให้ต้องแท้ในสิ่งทั้งหลายแล้ว ความหลงที่จะบังเกิดขึ้นให้ลำเอียงนั้นก็ยากเข้า

ความกลัวนั้น ก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว เมื่อความกลัวบังเกิดขึ้นก็ทำให้ใจลำเอียงไปได้เพราะความกลัว

ความสุข ความชั้ ความหลง ดังกล่าวมานี้ เป็นเหตุให้เกิดความลำเอียง เมื่อเกิดความลำเอียงขึ้นแล้วก็รักษารวมไว้ไม่ได้ ฉะนั้น ในการที่จะประพฤติธรรมได้ ก็ต้องอบรมจิตใจให้พ้นจากความลำเอียง และอบรมให้พรหมวิหารธรรม คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา บังเกิดขึ้นแผ่ให้กว้างขวางออกไป เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะสามารถประพฤติธรรมให้เป็นธรรมจारी ให้เป็น สมจारी หรือว่าให้เป็นความยุติธรรมขึ้นได้ในบุคคลทั้งหลาย ในเรื่องทั้งหลาย ธรรมที่เป็นส่วนคุณดังที่กล่าวมานี้ เป็นเหตุให้บรรลุถึงสุคติ คือทางไปที่ดี อันจะพึงเห็นได้ในปัจจุบันนี้เอง ทางดำเนินไปของความประพฤติ ทางกาย ทางวาจา ทางใจของผู้ที่มีธรรมอยู่ ย่อมเป็นทางที่ชอบ จะทำอะไรทางกายก็เป็นสุจริต ทางวาจาก็เป็นสุจริต ทางใจก็เป็นสุจริต และเมื่อเป็นเช่นนั้น คติ คือทางไปที่เนื่องกันก็เป็นคติที่ดี เป็นคติที่มีความสุข มีความปลอดโปร่ง มีความพ้นภัย แม้นจะไม่รู้ ไม่เห็นในคติที่จะพึงไปดังกล่าว เพราะไม่รู้อนาคต แม้ในชาตินี้ แต่ก็พึงมั่นใจได้ว่า คติที่จะพึงได้พึงถึงแม้ในปัจจุบันนี้ก็เป็นคติที่ดี ไม่เป็นคติที่ชั่ว

ส่วนธรรมอันตรงกันข้ามก็ให้ผลเป็น นิรยะ คือที่ไร้ความเจริญ เพราะว่าจิตใจที่มีธรรมนั้นก็เป็นจิตใจที่ไม่เจริญอยู่แล้ว คติที่ไปของกาย วาจา ใจ ก็เป็นคติที่ไร้ความเจริญ และคติที่จะพึงไปสืบต่อไปแม้ในชาติหน้าก็เป็นคติที่ไร้ความเจริญ แม้นตนเองจะมองมุ่งถึงความเจริญ แต่ก็เป็นการมองที่เพี้ยน เพราะความจริงในอนาคตนั้นคนสามัญทุก ๆ คนย่อมไม่รู้ แต่ว่าเมื่อประพฤติธรรมแล้วก็จำต้องหวัง ทุกคติ คือคติที่ไม่ดีอันเป็น นิรยะ คือที่ไร้ความเจริญ

กัถกล่าวมานั้น บุคคลเมื่อมีศรัทธาคือความเชื่อในหลักธรรมของพระพุทธเจ้า อันประกอบด้วยเหตุผลดังเช่นที่กล่าวมานี้ ก็เป็นผู้ที่มีความยินดี สบายใจในปัจจุบัน ในอนาคต และคนสามัญทุก ๆ คนนั้นไม่รู้อนาคตในวันนี้อย่างไร ชั่วโมงหน้าจะเป็นอย่างไร วันพรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรหาไม่รู้ การที่คิดว่าจะทำนั้นทำนี้ จะไปนั้นจะไปนี้ต่าง ๆ นั้นเป็นความกำหนดคคคคเป็นความตั้งใจเอาไว้เท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูแล้วจะเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนนี้มีความประมาท เผลอ เพลินกันอยู่มาก ฉะนั้น หากได้ตั้งใจประพฤติธรรมให้เป็นธรรมจारी สมจारी รักษาความยุติธรรมตามหลักคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็ย่อมจะมีความสุขในปัจจุบันว่าได้ประพฤติดีแล้ว แม้จะไม่รู้อนาคต แต่เขาก็เท่ากับว่าได้รับค่าทำนายนจากพระพุทธเจ้าไว้แล้วว่า จะต้องไปดี เวลานี้ทำดี เวลาต่อไปก็ต้องไปดี วันนั้นทำดี พรุ่งนี้ก็ต้องไปดี เท่ากับว่าได้รับพุทธพยากรณ์ไว้แล้ว ซึ่งพุทธพยากรณ์ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นสัจจะ คือความจริงที่ยิ่งกว่าคำของหมอกุโตะ ๆ ทั้งสิ้น ยิ่งกว่าคำพิพากษาวินิจฉัยของใครทั้งสิ้น แต่บุคคลก็มักจะไม่คำนึงถึง เพราะฉะนั้น เมื่อมาคำนึงถึงกันแล้ว ไปปลุกศรัทธาปสาทะไว้ในพระพุทธศาสนา ตั้งใจประพฤติธรรมตามพระพุทธศาสนาแล้ว ก็จะมีสุขทั้งในปัจจุบันและทั้งในกาลต่อไป มีอรรถาธิบายคัมภีร์แสดงมาด้วยประการฉะนี้.

ศรทศพรตเตศนา
ในการพระราชกุศลและพระกุศลต่างงาน

ศราทธพระธรรมเทศนา

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ที่วังสวนผักกาด ถนนศรีอยุธยา

วันเสาร์ที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๑

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

หนุตทานิ ภิกฺขเว อามนฺตุยามิ โว

วชิรมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาคิ.

บัดนี้ จักถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาโดยศราทธพระธรรมบรยาย ฉลองพระเดชพระคุณ ประคับพระบิณฑบาตมี อนุรูปแก่พระกุศลทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศ์บริพัตรผู้ทรงเป็นพระนัคคา ได้พร้อมกันทรงบำเพ็ญถวายส่วนพระกุศลทั้งปวง แก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตน์กิริฎกุลินี พระอัยยิกา ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ซึ่งกำหนดวันพรุ่งนี้ พระกุศลทักษิณานี้ได้ทรงบำเพ็ญให้เป็นไปโดยศราทธพระวิธีในพระพุทธศาสนา ด้วยกำลังพระศรัทธาในกุศลวัตร ตามพระพุทธานุภาพว่า

อยณฺจ โข ทกฺขิณา ทินฺนา สงฺฆมฺหิ สฺปตฺติจฺฉิตฺตา

ทีฆเรตฺตํ หิตายสฺส จานโส อุกฺกปฺปติ

แปลความว่า ก็ทักษิณาที่บุคคลให้แล้ว ทั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์นี้แล ย่อมสำเร็จเพื่อเกื้อกูลแก่ผู้ละไปแล้วนั้นโดยฐานะ ทลอคกาลนาน

พระกุศลวัตรอันสัมปยุต (ประกอบ) ด้วยพระศรัทธาทั้งนี้ ย่อมเกิดจากพระกตัญญูกเวทิกภาพ พร้อมด้วยพระการะอย่างยิ่ง ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น เหมือนอย่างพฤษชาติเกิดจากพื้นพสุธา แม้พระบรมศาสดา เมื่อทรงปรารภธรรมที่เป็นพื้นฐานของ

ถวายเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

สาธุชน ได้ทราบดีว่า ภูมิ เว สาธุรูปานํ กตญญุกตเวทิตา แปลว่า ความกตัญญูกตเวทิตา เป็นภูมิของสาธุชน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ได้ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ เจริญพระชนมายุยืนยาว มีพระลักษณะการเป็นสง่าเรียบร้อย ประกอบด้วยพระกรุณาคุณ ยังให้เกิดความเคารพยำเกรงพร้อมทั้งความจงรักภักดี แก่ผู้ที่มีโอกาสได้เฝ้าเห็นฟังพระบารมี และทรงประกอบด้วยพระรศกัญญาภาพอย่างยิ่ง เพราะได้ทรงประสบทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ มา ตลอดกาลนาน ทั้งทรงศึกษาสำเหนียกรอบรู้ขนบธรรมเนียมมราชประเพณี โดยเฉพาะที่ใช้กันในพระบรมมหาราชวังฝ่ายในเป็นอย่างดีเยี่ยม, ด้วยเหตุที่ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติทั้งปวง อันเหมาะสมเป็นพิเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิรมหาราช จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีบัญชาการรักษาราชการพระราชวังฝ่ายใน ได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งนี้ด้วยดีโดยตลอด ปรากฏในประกาศว่า ได้ทรงปฏิบัติราชการโดยซื่อตรง ประกอบด้วยพระวิริยะอุทสาหะสามารถให้ราชการทั้งปวงในหน้าที่เรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยตลอดมาทุกรัชกาล ดังที่ปรากฏว่า ในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ เพิ่มอำนาจและหน้าที่ให้ทรงบังคับบัญชาราชการฝ่ายในมากขึ้นโดยลำดับ, ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ได้โปรดให้ทรงเป็นอธิบดีบัญชาการฝ่ายในทั่วทั้งพระราชนิเวศนสถาน, ในรัชกาลที่ ๗ ต่อมาได้โปรดให้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีราชการฝ่ายในเช่นเดียวกัน ได้ทรงรับราชการฝ่ายในในตำแหน่งราชการโดยเรียบร้อยตลอด ๓ รัชกาล, ทรงปฏิบัติราชการด้วยความโอบอ้อมอารี ทรงมีพระปรีชาสามารถเป็นที่นับถือทั่วไปทั้งฝ่ายในและฝ่ายหน้า, นอกจากนี้ ยังได้ทรงปฏิบัติสนองพระเดชพระคุณในการส่วนพระองค์ ดังเช่นทรงพระอภิบาล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าอัชฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา ทั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ที่ราบเท่าเสด็จทิวงศกฯ ปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้าพระองค์นั้นรับสั่งว่า “น้ำพร” อยู่เสมอ, ทั้งได้ทรงมีผู้พระหัตถ์ในการช่างต่าง ๆ ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระบิรมหาราชเจ้าเสด็จสวรรคต ได้ประทับเฝ้าอยู่ข้างพระแท่น ทรงใช้ผ้าซับน้ำพระเนตรเนื่องจากทรงพระกันแสงจนเปียกชุ่ม พับเป็นรูปสัตว์, ทรงใช้หินอ่อนแกะเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ ทรงเป็นช่างดอกไม้สดและดอกไม้แห้ง, และได้ทรงมีผู้

พระโอรสอยู่ในทางวรรณคดี ทรงแต่งกาพย์โคลงต่าง ๆ โดยพระอภัยมณี และปรากฏโดย เฉพาะว่า ได้ทรงปฏิบัติต่อสมเด็จพระอัครราชเทวี พระเชษฐภคินี เหมือนอย่างได้พลี พระองค์ทรงทำกิจธุระถวายทุกอย่างด้วยความจงรักภักดี และได้ทรงมีพระเมตตากรุณาใน สมเด็จพระราชโอรสพระราชธิดา ในสมเด็จพระอัครราชเทวีพระองค์นั้น และสืบมาถึงใน พระนาคาเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ปรากฏแก่การณ์ และประจักษ์อยู่ในพระหฤทัยแห่งพระวรวงศ์- บพิตรแล้ว แม้ในราชตระกูลสายอื่น ก็ได้ทรงคุ้นเคยและประทานพระเมตตาการุณาตามกิจ และโอกาส ในฐานะที่ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ และในฐานะที่ทรงเป็นอธิบดีบัญชา ราชการฝ่ายใน นอกจากนี้ ก็ได้ประทานพระเมตตาการุณาแก่นันโทชนและพาหิรชนกามควร แก่โอกาสนั้น ๆ และได้ทรงบริจาคสงเคราะห์อนุเคราะห์ ได้ทรงบำเพ็ญพระกุศลในพระพุทฺธ ศาสนาตามสมัย กล่าวโดยสรุป พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ได้ทรงประกอบถวายพระ วุฒิสมบัติทั้ง ๓ ประการ คือ พระชาติวุฒิ ความเจริญด้วยพระชาติ เพราะทรงอุบัติในชาติกษิ- ราชสกุลอันสูงศักดิ์ พระคุณวุฒิ ความเจริญด้วยพระคุณ เพราะทรงประกอบถวายพระคุณ แก่กษัตริย์พระองค์และแก่ผู้อื่น พระวัยวุฒิ ความเจริญด้วยพระวัย เพราะมีพระชนมายุยืนนาน กว่าเจ้านายที่มีพระชันษายืนทั้งหลายในพระบรมราชวงศ์จักรีที่ได้เคยมีมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น แม้ทรงประกอบถวายพระวุฒิสมบัติเพียงไร แม้เป็น ที่ปรารถนาให้มีพระชนมายุยืนนานต่อไปอีกเพียงไร เมื่อถึงกาลที่สุด ก็ต้องเสด็จละโลกนี้ไป ตามกตริธรรมตา เพราะทุก ๆ คนผู้เกิดมา มีกายเป็นสังขาร ต้องเปลี่ยนแปลงเป็นชั้น ๆ ไป โดยลำดับ จนแตกสลายในที่สุด ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้เป็นปัจฉิมพุทฺธพจน์ว่า หนุตทานิ ภิกขเว อามนุชยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เรา (ตถาคต) ขอเตือนเธอ ทั้งหลาย, วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ดังนี้

สังขาร คือรูปนามทุกสิ่งบรรดามีในโลก เรียกว่า สังขาร เพราะล้วนเป็นสิ่งที่มี บัณฑิตคือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่งผสมให้มีให้เป็นขึ้น และประกอบถวายสังขตลักษณะ คือ ลักษณะของสิ่งที่ถูกบัณฑิตปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ อุปฺปาโท ปรุณฺยาตติ ความเกิดปรากฏ ๑

วโย ปญญาติ ความเสื่อมปรากฏ ๑ จิตฺตส อญฺญตฺตํ ปญญาติ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวนไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ๑ สิ่งใดมีลักษณะดังกล่าว สิ่งนั้นชื่อว่าสังขาร จำแนกออกโดยทั่วไปเป็น ๒ คือ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อุปาทินนกสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น บ้านเรือนและวัตถุต่าง ๆ ตลอดถึงร่างกายที่ปราศจากชีวิต ๑ สังขารเหล่านี้ทั้งหมดมีกำหนดกาลเวลาของอายุนับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับเวลาของอายุนั้นคือเวลาของวัย คือความเสื่อมของสังขารที่เป็นมาโดยลำดับ ทั้งที่กำหนดเรียกอย่างรวม ๆ เป็นตอน ๆ ว่า ปฐมวัย (วัยต้น) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) บัจฉิมวัย (วัยปลาย) คือเสื่อมในตอนต้น เสื่อมในตอนกลาง เสื่อมในที่สุด เพราะสังขารมีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงในชั้นแรกแม้จะเห็นกันว่าเป็นความเจริญเติบโตก็ชื่อว่าวัย ก็เป็นความเสื่อมในชั้นต้น เพราะเป็นการตั้งต้นเสื่อม เมื่อมีการตั้งต้นเสื่อมจึงมีเสื่อมในตอนกลางจนถึงที่สุด สังขารทั้งปวงมีวัยเสื่อมประจำอยู่ ลดเวลาของอายุข้างหน้าให้น้อยลงเป็นลำดับ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนไว้ว่า วยธมฺมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาท รีบชวนชวายประกอบประโยชน์กิจทั้งปวงให้สำเร็จ เพราะบุคคลผู้ไม่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ประมาท ปล่อยใจให้ระเริงอยู่ปราศจากสติรักษาใจรักษาตน เป็นเหตุให้ไม่ทำการที่ควรทำ ทำการที่ไม่ควรทำ จึงต้องประสบความเสื่อมจากประโยชน์ที่พึงได้ ส่วนบุคคลผู้พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอย่างนั้น มีสติรักษาตนเป็นเหตุให้เว้นจากการที่ไม่ควรทำ รีบเร่งทำการที่ควรทำเพื่อให้ทันกับวัย หรือกาลเวลาของอายุของชีวิต สมดังพระพุทธภาษิตตรัสเตือนไว้ว่า อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ ควรรีบทำความเพียรตั้งแต่วันนี้ที่เกี่ยว โภ ชญฺณมรณํ สุขว โครเล่าพึงรู้ว่าพรุ่งนี้จะตาย ฉะนั้น บุคคลผู้ที่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร จึงอาจทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ และอาจบำเพ็ญประโยชน์กิจให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท ทั้งที่ตรัสเตือนไว้ในที่สุดว่า อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิดคั้งนี้ ประโยชน์กิจที่พึงบำเพ็ญนั้น เป็นไปในทางคตฺโลกกมฺม เป็นไปในทางคตฺธรรมกมฺม อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิวฐธมฺมิกกตฺถะ ประโยชน์ปัจจุบันก็มี สัมปรายิกกตฺถะ

ประโยชน์ภายนอกก็มี ประมัตตะ ประโยชน์อย่างอื่นก็มี บุคคลผู้ไม่ประมาทปรารธนาประโยชน์-
กิจใด ๆ ย่อมสามารถยังประโยชน์กิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ กล่าวโดยธรรมบรรยายหนึ่ง ผู้
ไม่ประมาท ย่อมเจริญด้วยศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ คือ ความประพฤติเรียบร้อยดีงาม
สุตะ การสดับสำเนียงศึกษา จาคะ การสละให้ปัน บัญญา ความรู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์
มิใช่ประโยชน์ จึงชื่อว่าเป็นผู้ถือสาระคือแก่นสารของกายที่ต้องเสื่อมไปนี้ไว้ได้ ทั้งกาลา
ประพันธ์พุทธภาษิตที่ตรัสยกสตรีภาพเป็นที่ตั้งว่า

สทุธาย สีเลน จ ยา ปวชฺฌติ
ปญฺญา ย จาเคน สุเตน จุกยํ
สา ตาทิสํ สีลวดี อปาสิกา
อาหิยติ สารมิเชว อตุตฺตโน

แปลความว่า สตรีใดเจริญด้วยศรัทธา คือ สุตะ จาคะ และปัญญา สตรีนั้นเป็นอุปราธิกามี
ศีลเช่นนั้น ย่อมถือสาระของตนไว้ได้ในโลกนี้ที่เขี้ยวแล

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยวดีกิริฎกุลินี ได้ทรงประกอบด้วยพระอัป-
มาทธรรม จึงทรงสามารถบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นพระกรณีเยื้องปวงให้สำเร็จ และทรง
เจริญด้วยพระศรัทธาเป็นอันอันเป็นสารธรรม จึงชื่อว่าได้ทรงถือสาระของพระวรกายที่ต้อง
สลายไปไว้ได้ และมีฐานที่จะพึงเป็นได้ ตามพระพุทธานุภาพที่ตรัสแสดงถึงคติของบุคคลผู้
ทำบุญไว้แล้วว่า อธิ โมหติ เปจฺจ โมหติ บันเทิงในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมบันเทิง ดังนี้

แม้พระวรวงศบริพัตร แห่งองค์พระอัปมาทธรรม ทรงบำเพ็ญพระกุศลศราทธพรต
อุทิศถวาย ชื่อว่าได้ทรงทำกิจที่ควรทำ ทั้งพระพุทธานุภาพว่า โส ณาติธมฺโม จ อธิ
นิทฺส
นิตฺส
บุชฺชาเพื่อผู้ละไปแล้วอันโอฬาร พระองค์ทรงทำแล้ว ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระกุศลศราทธพรตพิธีทักษิณานุประทาน ที่พระวรวงศบริพัตรทั้งหลาย
พร้อมทั้งพระประยูรวงศ์ ได้ทรงบำเพ็ญให้สถิตอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ และทรงอุทิศถวายนั้น
นี้ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นผลสัมฤทธิ์ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นไปเพื่ออริยวิบากมณูผลแก่

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี โดยฐานนิยม

ในที่สุดพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ราชาคณะ จักรับประทานสวดศราทธพรตธรรม-
บรยาย เพื่อเพิ่มพูนพระอภัยมาตธรรมแห่งสมาคม โดยอนุรูปแก้กาสมัย
ถวายวิชันาพระธรรมเทศนา ยุติด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อัปป์มาทกกา

ในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลออกพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

วันที่ ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส.

วชฺชมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถาติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเศษพระคุณ ประทับพระบัญชาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ ในการพระราชกุศลออกพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ตามทางพระพุทธศาสนา ค้ำยสมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงพระอนุสรณ์ถึงพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ผู้ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ซึ่งมีอยู่น้อยพระองค์ จึงได้ทรงจัดถวายพระบรมราชูปถัมภ์ตั้งแต่เมื่อทรงดำรงพระชนม์อยู่ และตลอดเวลาที่ทรงประชวร เมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้จัดถวายพระเกียรติพระศพ และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายตลอดมาจนถึงเวลาออกพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพ สมพระอิสริยยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอทุกประการ เป็นการทรงปฏิบัติสมตามจารีตราชประเพณีและตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนาครบถ้วน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ปรากฏว่า ได้ทรงปฏิบัติพระองค์สมพระราชอิสริยยศศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ฝ่ายในทุกประการ ได้ในมงคลชื่อว่า “ความเป็นผู้มีบุญที่ได้ทำไว้แล้ว ในปางก่อน ความตั้งตนไว้ชอบ” ทั้งนี้ และได้กล่าวไว้ว่า ได้ทรงตั้งอยู่ในอัปป์มาทธรรมใน

พระพุทธศาสนา อันอุปมาทรรมนั้น ได้มีพระพุทธภาษิตรัสไว้หลายแห่ง ดังเช่นได้ทรัสเตือนไว้เป็นปัจฉิมโอวาทว่า “ หนุททานิ ภิกขเว อามนุชยามิ โว ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิต เรา ทดากต ขอเตือนเธอทั้งหลาย วยธมฺมา สงฺขารสว สังขารทั้งหลาย มีความเสื่อมไปเป็นธรรมคาอุปฺมาเทน สมุปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด ” ดังนี้

สังขาร คือรูปนามทุกสิ่งบรรดามีในโลก เรียกว่าสังขาร เพราะล้วนเป็นสิ่งที่มิบัจจัย คือเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งปรุงแต่ง ผสมให้มีให้เป็นขึ้น และประกอบด้วยสังขตลักษณะ คือลักษณะที่ถูกบัจจัยปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ อุปฺปาโท ปญฺญาติ ความเกิดปรากฏ ๑ วโย ปญฺญาติ ความเสื่อมปรากฏ ๑ จิตฺตฺส อณฺณตฺตํ ปญฺญาติ เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวนไปเป็นอย่างอื่นปรากฏ ๑ สิ่งใดมีลักษณะดังกล่าว สิ่งนั้นชื่อว่าสังขาร จำแนกออกโดยทั่วไปเป็น ๒ คือ อุปาทินนสังขาร สังขารที่มีใจครอง เช่น ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ ๑ อนุปาทินนสังขาร สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น บ้านเรือนและวัตถุต่าง ๆ ตลอดจนถึงร่างกายที่ปราศจากชีวิต ๑ สังขารเหล่านี้ทั้งหมด มีกำหนดเวลาของอายุ นับตั้งแต่เกิดขึ้นจนถึงดับ เวลาของอายุนั้นคือเวลาของวัย คือความเสื่อมของสังขารที่เป็นมาโดยลำดับ ดังที่กำหนดเรียกอย่างรวม ๆ เป็นตอน ๆ ว่า ปฐมวัย (วัยต้น) มัชฌิมวัย (วัยกลาง) บัจฉิมวัย (วัยปลาย) คือเสื่อมในตอนต้น เสื่อมในตอนกลาง เสื่อมในที่สุด เพราะสังขารมีเกิดเป็นเบื้องต้น มีดับเป็นเบื้องปลาย ฉะนั้น การเปลี่ยนแปลงในชั้นแรก แม้จะเห็นกันว่าเป็นความเจริญเติบโต ก็ชื่อว่า วัย ก็เป็นความเสื่อมในชั้นต้น เพราะเป็นการตั้งต้นเสื่อม เมื่อมีการตั้งต้นเสื่อม จึงมีเสื่อมในตอนกลาง จนถึงที่สุด สังขารทั้งปวงมีวัย คือความเสื่อม ประจำอยู่ ตลอดเวลาของอายุข้างหน้าให้น้อยลงเป็นลำดับ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรัสเตือนไว้ว่า “ วยธมฺมา สงฺขารสว สังขารทั้งหลายมี วัย คือความเสื่อม ไปเป็นธรรมคา ” ทั้งนี้ เพื่อให้เป็นผู้ไม่ประมาท รีบชวนชวยประกอบประโยชน์กิจทั้งปวงให้สำเร็จ เพราะบุคคลไม่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ประมาท ปล่อยใจให้ระเหิงอยู่ปราศจากสติรักษาใจรักษาตน เป็นเหตุให้ไม่ทำการที่ควรทำ ทำการที่ไม่ควรทำ จึงต้องประสบความเสื่อมจากประโยชน์ที่พึงได้ ส่วนบุคคลที่พิจารณาเห็นวัยของสังขาร ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทอย่างนั้น มีสติรักษาตน เป็นเหตุให้เว้นจากการที่ไม่ควรทำ

รีบเร่งทำการที่ควรทำ เพื่อให้ทันกับวัยหรือกาลเวลาของอายุของชีวิต สมดังพระพุทธภาษิต
 ตรีสเตือนไว้ว่า “ อชฺชเวว กิจฺจมาตปฺปํ คารฺริบทำคามเพียรตังแก่วันนํทีเตยว โโก ชณฺณาม
 มรณํ สุว โครเล้าทิงรู้ว่าพรุ่งนี้จะตาย ” เพราะฉะนั้น บุคคลผู้ที่พิจารณาเห็นวัยของสังขารจึง
 อาจทำความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ และอาจบำเพ็ญประโยชน์กิจให้บริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท
 ดังที่ตรีสเตือนไว้ในที่สุดว่า “ อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำความไม่ประมาท
 ให้ถึงพร้อมเถิด ” ทั้งนี้ ประโยชน์ที่พึงบำเพ็ญนั้น เป็นไปในทางคติโลกก็มี เป็นไปในทางคติ
 ธรรมก็มี อีกอย่างหนึ่ง เป็นทิวฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบันก็มี สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภาย
 หน้าก็มี ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างอื่นก็มี บุคคลผู้ไม่ประมาทปรารณาประโยชน์กิจใด ๆ ย่อม
 สามารถยังประโยชน์กิจนั้น ๆ ให้สำเร็จได้ กล่าวโดยธรรมบรรยายหนึ่ง ผู้ไม่ประมาทย่อม
 เจริญด้วย ศรัทธา ความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ศีล ความประพฤติเรียบร้อยดีงาม สุขะ การ
 สดับสำเหนียกศึกษา จาคะ การสละให้ปัน บัณฺเฑาะ ความรู้บาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่
 ประโยชน์ จึงชื่อว่า ผู้ถือสาระคือแก่นสารของร่างกายที่ต้องเสื่อมไปนั้นไว้ได้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงความแตกต่างกัน แห่งความไม่ประมาทกับความประมาท
 ไว้ว่า “ ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
 ผู้ไม่ประมาทแล้ว ชื่อว่าย่อมไม่ตาย ผู้ประมาทแล้ว ย่อมเป็นเหมือนผู้ที่ตายแล้ว ” นี้เป็นคำ
 พุคเปรียบเทียบกัน เป็นที่รู้และเข้าใจกันโดยมาก การทำอะไรขาดความระมัดระวัง ขาดความ
 รอบคอบ ตลอดจนขาดความเพียร ไม่รีบทำให้ทันกาลเวลาทันที่ที่ ก็เรียกกันว่าความ
 ประมาท คือความที่ปล่อยสติหรือหลงลืมสติเสีย ฉะนั้น สติ จึงเป็นธรรมที่เป็นอุปการสำคัญ
 ถ้าขาดสติไปเสียก็เป็นความประมาท มีสติรักษาอยู่ก็เป็นความไม่ประมาท สติ คือความระลึก
 ได้ หรือความสำนึกขึ้นมาได้ มีอาการเป็นความรู้ ความตื่น เป็นเครื่องรักษาใจ รักษาตน เป็น
 เครื่องห้ามหรือเครื่องยับยั้งไว้ ทำให้ตื่นเหมือนอย่างตื่นจากหลับ ทำให้รู้เหมือนอย่างเมื่อตื่นขึ้น
 เมื่อมีสติอยู่จึงเป็นผู้ไม่ประมาท คือไม่เดินเลื้อยพลอเพลิน ในโลกนี้ มีสิ่งที่ทำให้เดินเลื้อยพลอ
 เพลินอยู่มาก เช่น ความตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาว ความไม่มีโรค ชีวิต ความประจบกับลาภยศ
 สรรเสริญสุข ซึ่งเป็นสิ่งที่ปรารณาทั้งปวง เมื่อขาดสติเสียอย่างเดียว ก็จะเกิดความเดินเลื้อย

ผลอผลินในสิ่งเหล่านี้ โลก โกรธ หลง ก็จะเกิดตามมา พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้
 หักทำสติด้วยการหมั่นพิจารณาเนื่อง ๆ ว่า เราต้องแก่เจ็บตาย ต้องพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่
 รักชอบใจทั้งสิ้น เพื่อให้เกิดสติระลึกได้หรือสำนึกขึ้นได้ จะช่วยแก้ความเลินเล่อผลอผลิน
 ซึ่งเป็นทิวความประมาทได้ เพราะจะทำให้เกิดความสำนึกรอบคอบขึ้น ไม่ผลอสติผลอ
 บัญญา และไม่มัวเมาเพลิดเพลินไปด้วยอำนาจความยินดี และสทินี้เอง จะเป็นเครื่องกระตุ้น
 เตือนให้รีบเร่งทำความเพียรในกรณีนี้ คือกิจที่ควรทำทั้งปวง ไม่ปล่อยเวลาให้ล่วงไปโดย
 เปล่าประโยชน์ หรือใช้เวลาไปในทางกระทำที่ผิดต่าง ๆ นี้แหละคือความไม่ประมาท ที่
 พระพุทธเจ้าตรัสว่า เป็นทางแห่งความไม่ตาย ส่วนความประมาท ตรงกันข้ามกับพระพุทธ-
 โวาทนี้ นำมาใช้ตักเตือนกันในเรื่องทั้งหลายเป็นอันมาก เช่น ในเรื่องขับรถ เพื่อให้ขับ
 ควบคุมความไม่ประมาท คือด้วยความมีสติระมัดระวัง มิฉะนั้น จะก่ออุบัติเหตุลัมภ์ตาย แต่ก็
 ควรจะใช้ตักเตือนให้มากกว่านั้น เพราะการทำทุจริตทุกอย่าง ก็เกิดจากความประมาทเช่นเดียว
 กัน กล่าวได้ว่า ความเลินเล่อผลอผลินนี้เองเป็นเหตุให้ทำทุจริต ซึ่งทำให้เหมือนตายทั้งเป็น

ผู้ที่จะประกอบความประมาทหรือประกอบความไม่ประมาทนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัส
 แสดงไว้ว่า “คนเขลาโง่คนปัญญา ย่อมตามประกอบความประมาท ส่วนผู้ทรงปัญญา ย่อม
 รักษาความไม่ประมาท เหมือนรักษาทรัพย์อันประเสริฐ” เหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น ในการที่
 จะทำความเข้าใจข้อนี้ ก็ควรทำความเข้าใจว่า ปัญญา ในที่นี้ มุ่งหมายถึงความรู้จักสัจจะ คือ
 ความจริง ตั้งแต่เรื่องบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ทั่ว ๆ ไป เพราะที่จะชื่อว่า
 เป็น ปัญญา นั้น ต้องเป็นความรู้จริง คือรู้สัจจะ รู้จริงในเรื่องใด ก็เป็นปัญญาในเรื่องนั้น
 หากความรู้จริงก็ไม่ใช่ปัญญา สมมติว่า คนผู้หนึ่งไปเรียนสำเร็จวิชาชั้นสูง เรียกว่าเป็นคน
 เรียนดี เรียนเก่ง แต่จะเรียกว่ามีปัญญายังไม่ได้ เพราะความรู้ที่เรียนนั้น ก็เป็นเหมือนการ
 บันทึกลงสิ่งต่าง ๆ ที่รู้ไว้ในสมอง ฉะนั้น สมองคนจึงเป็นเหมือนเครื่องบันทึก สมองดีและ
 ชยันก็บันทึกไว้ได้มาก อันที่จริงก็ไม่มีใครเรียกเครื่องบันทึกว่ามีปัญญา ปัจจุบันมนุษย์เรายัง
 ประดิษฐ์เครื่องสมองกล (เครื่องคอมพิวเตอร์) ที่ทำงานได้ดีกว่าจะใช้สมองพิเศษอีก ก็
 ไม่มีใครชมเครื่องเช่นนี้ว่ามีปัญญาเหมือนกัน ปัญญาจึงหมายถึงความรู้ที่ประกอบด้วยสัจจะทั้งที่

กล่าวแล้ว เช่น รู้ว่าข้อนี้เป็นบาปเป็นโทษไม่เป็นประโยชน์ ส่วนข้อนี้เป็นบุญเป็นคุณเป็นประโยชน์ คนที่ขาดปัญญาเช่นนี้ เรียกว่า คนเขลาโง่ปัญญา ส่วนคนที่ประกอบด้วยปัญญา เช่นนี้ เรียกว่า ทรงปัญญา คนที่เขลาโง่ปัญญา ย่อมตามประกอบความประมาท คือทำกิจต่าง ๆ ที่ไม่ควรทำด้วยความมัวเมาเลินเล่อผลอพลิน ปราศจากสติรักษาตนรักษาใจ เช่น การเล่นสนุกสนานไปด้วยอำนาจจิตใจที่คะนอง ความปล่อยตัวไปตามความปรารถนา ความประพฤติกี่เสื่อมเสียต่าง ๆ ซึ่งทุก ๆ อย่างเกิดจากความมัวเมาเลินเล่อผลอพลิน ขาดสติยับยั้งเหมือนอย่างคนเมา หรืออย่างแรงก็คนบ้า พุคกันไม่รู้เรื่อง เรียกว่า ตามประกอบความประมาทหรือรักษาความประมาทไว้ทั้งนั้น คนเขลาโง่ปัญหาย่อมทำอย่างนี้ เพราะไม่รู้ว่าเป็นโทษเป็นความประมาท คือความมัวเมา กล่าวอีกอย่างหนึ่ง เมื่อเมาเสียแล้ว ก็กลายเป็นคนเขลาโง่ปัญญาไปทันที เขาว่าคนเมาเห็นช้างเท่าหมู ใครจะไปชี้แจงว่าช้างโตเท่าช้าง คนเมาก็จะต้องเถียงว่าเท่าหมู เพราะเขาเห็นอย่างนั้น จะพุคกันรู้เรื่องตามเป็นจริง ก็จะต้องทำให้พื่อนความเมาเสียก่อน คือได้ถึงสัจจะ ว่า นีค นีชัว เป็นต้นแล้ว จะเกิดความไม่ประมาท จะสร้างเมา จะมองเห็นสัจจะขึ้น ให้มีสติระลึก นี้แหละจะเริ่มเป็นผู้ทรงปัญญา ซึ่งจะรักษาความไม่ประมาทไว้เหมือนทรัพย์อันประเสริฐ และผู้ที่เรียกว่าบัณฑิตหรือผู้ทรงปัญญา ผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา ซึ่งตรงกันข้ามกับพาลชนคนเขลานั้น คือผู้ที่ปฏิบัติในทางบรรเทาความประมาท ดังที่พระบรมศาสดาได้ตรัสไว้ว่า บัณฑิตบรรเทาความประมาทด้วยความไม่ประมาท ในกาลใด ในกาลนั้นเขาขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญา” ดังนี้

คำว่า “บัณฑิต” และ “พาล” นี้ ตามที่เข้าใจกันอาจต่างจากความหมายในพุทธภาษิตนี้ ตามที่เข้าใจกันนั้น บัณฑิต คือผู้ที่ได้ศึกษามีความรู้มาก ตามชั้นของการศึกษา ในบัดนี้ เป็นชั้นปริญญา มุ่งทางการเรียนรู้มากกว่าทางความประพฤติกี่ คำว่า พาล มุ่งถึงคนที่ประพฤติกี่ไม่ดี เรียกว่า ประพฤติกี่เป็นพาลเกรเกะกระรานชาวบ้าน ส่วนความหมายทางพระพุทธภาษิตนี้ บัณฑิต หมายถึงคนดี พาล หมายถึงคนชั่วที่ตรงกันข้าม คำว่า คนดี คนชั่วนี้ ฟังดูคล้ายกับหมายเอาความประพฤติกี่ชั่วเป็นสำคัญ แต่ความหมายโดยตรง คนดีหรือคนชั่ว คือคนที่ทรงปัญญา หรือขาดปัญญา ความประพฤติกี่นั้นเกิดตามปัญญา คนมีปัญญา

ย่อมประพฤติดี ส่วนคนขาดปัญญา ย่อมประพฤติชั่ว คำว่า ปัญญา ในที่นี้ ไม่ได้หมายถึงการเล่าเรียนแต่อย่างเดียว แต่หมายถึงความรู้ที่เข้าถึงความจริงคือสัจจะ โดยเฉพาะคือสัจจะในบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ สัจจะนี้แหละคือที่เรียกว่าธรรม วัตรธรรมก็คือรู้สัจจะใครก็ตาม เมื่อมารู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ ย่อมเรียกได้ว่ามีปัญญา ผู้มีปัญญาทั้งนี้ ย่อมจะละบาป ละโทษ ละสิ่งที่มีประโยชน์ จะปฏิบัติดำเนินไปแต่ในสิ่งที่เป็นบุญเป็นคุณประโยชน์ต่าง ๆ นี้แหละ เรียกว่า บัณฑิต ผู้ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา ส่วนผู้ที่ขาดปัญญาทั้งนี้ จะประพฤติตรงกันข้าม คือจะทั้งบุญทั้งคุณทั้งประโยชน์ แต่จะคว้าเอาบาปเอาโทษ มิใช่ประโยชน์ นี้แหละคือคนพาลคนเขลา ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นข้อสำคัญที่จะทำให้คนเป็นบัณฑิตขึ้นได้ สำหรับคำที่เรียกปัญญาทั้งกล่าว บางทีก็เรียกปัญญาเฉย ๆ บางทีก็เรียกสุปัญญา (ปัญญาดี) บางทีก็เรียกสัมมปัญญา (ปัญญาชอบ) แต่เมื่อเรียกทั้งนี้ ก็เรียกฝ่ายที่ตรงกันข้ามว่า ทุปัญญา (ปัญญาชั่ว) มิจฉปัญญา (ปัญญาผิด) เมื่อมีคำอื่นประกอบทั้งนี้ ปัญญาก็กลายเป็นคำกลาง ๆ โดยมากใช้เฉพาะคำว่าปัญญาเฉย ๆ หมายถึง สุปัญญาหรือสัมมปัญญา คนที่มีปัญญา ย่อมเปรียบเหมือนคนที่ยืนอยู่บนที่สูง เช่น บนยอดเขา เห็นคนทั้งหลายวิ่งวนกันอยู่ที่เชิงเขา ซึ่งล้วนเป็นคนขาดปัญญา ทั้งที่เรียกว่าพาลชนคนเขลา เพราะเหตุว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่มาก คือมัวเมาเดินเลื้อยเปลือยเลินเล่อ ชาติสติพินิจพิจารณาให้เกิดปัญญา จึงกตคนให้ตกต่ำอยู่เสมอ มีสติรู้ซึ้งก็จะยกตนให้สูงขึ้นทันที จะเริ่มมองเห็นว่าที่วิ่งวนอยู่นั้นเป็นคนเขลา ความไม่ประมาท จึงเป็นธรรมสำคัญที่จะเป็นเครื่องส่งปัญญาให้สูงขึ้น ให้มองเห็นว่าใครเป็นใคร

เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสเตือนไว้ว่า “อย่ามัวประกอบความประมาท อย่ามัวประกอบความชมเชยยินดีในสิ่งที่ช่วยวนใจ ผู้ที่ไม่ประมาทเพ่งอยู่ จึงจะบรรลุสุขอันไพบุลย์” ความประมาทเป็นสิ่งที่มิโทษใคร ๆ ย่อมจะรับรองไม่คัดค้าน แม้เช่นนั้น ใคร ๆ ที่รับรองทั้งนั้นนั่นเอง ก็มักจะมัวเมาเดินเลื้อยเปลือยเลินเล่อเสียเอง ต้องประสบผลเสียหาย การมัวประกอบความประมาทก็คือ การใช้เวลาให้หมดไปด้วยความประมาท อยู่กับความประมาท ทำความประมาทให้ประกอบอยู่กับใจหรือทำให้ประกอบอยู่กับความประมาท จิตใจเช่นนี้พึงเห็นได้ว่า

มีอาการมัวเมา คือหลงยินดีเพลิดเพลิน ไม่มีที่จะนึกถึงความแก่ เจ็บตาย ความพลัดพราก และกรรมที่ชั่ว มีอาการเงินเลื้อไหลอเพลิน ขาดสติที่จะพิจารณาให้เห็นสัจจะ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะไม่ระมัดระวังใจ จะปล่อยใจให้กำหนดยินดีให้ซัดเคืองให้หลง ให้มัวเมาไปในอารมณ์คือเรื่องทั้งหลาย เป็นเหตุให้ประกอบทุจริตต่าง ๆ ใ้ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ จึงเป็นเหตุให้ประกอบอยู่กับความทุกข์วิบัติต่าง ๆ ปราศจากความเกษมสวัสดิ์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเตือนไม่ให้มัวเมาประกอบความประมาท แต่ความประมาทดังกล่าว ย่อมเกิดจากสิ่งที่ยั่ววนใจทั้งหลาย อันทำให้จิตใจเกิดกรรมขึ้นมาเหมือนกรรมฝน สิ่งดังกล่าวนี้เรียกเป็นศัพท์ทางธรรมว่า “กาม” แปลว่า “ใคร่ปรารถนา” หมายถึงอาการของใจเองก็ได้ หมายถึงวัตถุภายนอกทั้งหลายก็ได้ ประการแรกแปลว่า “ความใคร่ความปรารถนา” ประการหลังแปลว่า “สิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนา” มักจะยกขันธ์กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่กายถูกต้อง) เพราะทั้ง ๕ นี้ เป็นสิ่งที่เป็นวิสัยแห่งตา หู จมูก ลิ้น และกาย ของทุก ๆ คน ทุก ๆ คนย่อมต้องท่องเที่ยวอยู่ในโลกตั้งแต่เกิดมาจนตาย ก็ในรูปเสียงเป็นต้นทั้ง ๕ อย่างนี้ ค้ำยอาศัยตา หู เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แหละที่นำใคร่น่าปรารถนา เรียกว่ากามเหมือนกัน คนทั่วไปพากันปรารถนาต้องการเซซชมยินดีอยู่ในสิ่งเหล่านี้ จึงเกิดความประมาทคือ มัวเมา เลินเล่อ เผลอเพลินอยู่ในสิ่งเหล่านี้ด้วย เป็นเหตุให้เกิดความชั่วร้ายทุกชั่วร้ายต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น จึงตรัสสอนมิให้มัวเมา ประกอบความยินดีเซซชมในสิ่งยั่ววนใจ แต่จะปฏิบัติได้ก็จำต้องไม่ประมาทคือ ปฏิบัติให้มีสติรักษาตน ระมัดระวังไม่ให้เกิดความยินดีในสิ่งยั่ววนใจ มีความเพ่งพินิจ คือพิจารณาสิ่งทั้งหลาย มีรูปที่ตาเห็นเป็นต้นอยู่เสมอ มิให้เผลอสติเผลอบัญญา ดังนี้ จะพบสัจจะขึ้นอีกข้อหนึ่งว่า สิ่งที่ยั่ววนทั้งหลายนั้น อันที่จริงเป็นสิ่งธรรมคาโลก ใจของตนเองต่างหากที่ไปกำริปรุงแต่งขึ้น ถ้าใจไม่รับมาปรุง ก็ไม่มีอะไรที่มาช่วยวนได้ ถ้าหยุดใจที่ปรุงได้ ก็จะได้พบความสุขขึ้นอีกแบบหนึ่ง ซึ่งไม่เคยพบมาก่อน จะรู้ได้ว่าเป็นสุขที่ใญ่ลุ่มเพียงไร

พระบรมศาสดาได้ตรัสแสดงผลของความไม่ประมาทไว้ว่า “ผู้ไม่ประมาท ย่อมเจริญยศยิ่ง” คำว่า ยศ ตามที่พูดกัน มักจะหมายถึงสิ่งที่เรียกว่ายศศักดิ์ หรือความเป็นนั้นเป็นนี่ที่ได้รับความยกย่อง หรือแต่งตั้งขึ้นสูงกว่าพื้นเพสามัญ นั่นก็เป็นยศอย่างหนึ่งในหลายอย่าง เพราะ

คำว่า ยศ นี้แจกออกได้เป็น ๓ อย่างคือ อิศริยยศ ยศคือความเป็นใหญ่ บริวารยศ ยศคือบริวาร ได้แก่บริวารแวคล้อม กิตติยศ ยศคือเกียรติ ได้แก่ชื่อเสียงที่ดี แม้ความมีโภคทรัพย์ ความได้รับความยกย่องก็จัดเป็นยศด้วย อาจรวมเข้าในอิสริยยศ ฉะนั้น ยศจึงเป็นผลส่วนดีต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวกับความเป็นผู้คนนับหน้าถือตา ทั้งที่เกี่ยวแก่ชื่อเสียงที่ดีเป็นที่ยกย่องสรรเสริญ ตลอดจนที่เกี่ยวแก่ความมีหลักฐานทางทรัพย์สินสมบัติเป็นต้น ผลที่ดีเหล่านี้เกิดจากเหตุที่ดี คือการปฏิบัติที่ดีของบุคคลเอง ๗ ประการ ได้แก่ ๑. ความหมั่น มีความพากเพียรพยายามไม่เกียจคร้าน เพียรข่มใจตนเองที่จะไม่ทำการที่ไม่ควรทำ เพียรกระตุ้นใจตนเองให้กระทำการที่ควรทำ ๒. สติ มีความระลึกสำนึกรู้เป็นเหตุห้ามใจไว้ได้ มิให้มุ่งไปในทางที่ผิด แต่ส่งเสริมให้มุ่งไปในทางถูก เป็นเครื่องรักษาตนรักษาใจไม่ให้หลงลืมและหลงผิดไป ๓. การงานสะอาด ทำการงานที่สะอาดปราศจากโทษ ทั้งที่เป็นกายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ๔. ไคร่ควรวญกระทำ พิจารณาให้รู้สาเหตุว่า ถ้าจักทำเช่นนั้นก็จักต้องทำอย่างนี้ หรือว่าถ้าทำการอย่างนี้จะเกิดผลอย่างนี้ แล้วจึงทำลงไป เหมือนอย่างการเย็บยาแก้ใช้รักษาโรค ก็ต้องรู้สมุฏฐานแล้วจึงวางยารักษาให้เหมาะแก่โรค ๕. สำรวมระมัดระวังทางกายเป็นต้น มิให้เกิดผิดพลาดบกพร่อง ๖. เลี้ยงชีวิตโดยธรรมประกอบอาชีพในทางที่ถูก เช่นเป็นคฤหัสถ์ก็เว้นมิจอาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาชีพในทางต่าง ๆ เป็นบรรพชิต ก็เว้นการแสวงหาที่ผิดพระวินัยต่าง ๆ และประการสุดท้ายอันเป็นที่ค้ำรับ ๗ ซึ่งเป็นประการสำคัญ คือความไม่ประมาท ไม่เลินเล่อผลอเพลิน มีสติควบคุมใจไว้ได้คิไม่มัวเมา ไม่เลินเล่อผลอเพลินไปในอารมณ์เครื่องยั่วเย้าต่าง ๆ ที่ใจของตนเองไปคำริกำหนดปรุ่งแต่งขึ้น คุณธรรมทั้ง ๗ ประการนี้ ซึ่งเมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ก็รวมลงในประการสุดท้าย คือความไม่ประมาท ย่อมเป็นเหตุให้ไคยศที่เป็นส่วนผลดีต่าง ๆ มาโดยบริสุทธิ นอกจากจะไคยศดังกล่าวมานั้นแล้ว ยังจะไคยศภายในอีกอย่างหนึ่งคือ “ความเป็นใหญ่เหนือความชั่ว” หรือ “ความเป็นใหญ่เหนือตนหรือจิตใจของตนเอง เพราะอาจจะชนะตนเองหรือชนะใจตนเองได้” นี้เป็นเกียรติที่แท้จริงที่ดั่งขึ้นในใจของตนเอง และของผู้รู้ทั้งหลาย และจะมีความคินี้แหละแวคล้อม เป็นเครื่องแวคล้อมที่ไม่มีที่ง จะติดตามไปช่วยแก้กมลตลอดไป.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี ปราบกฏว่า ทรงประกอบด้วยพระอัปมาท

ธรรม จึงทรงเจริญด้วยศรัทธา ศีลเป็นต้น อันพระทศพลตรัสยกย่องว่า เป็นसारธรรมทำ
ให้เกิดสุขสถาพร

ขออำนาจพระราชาศุภลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรง
บำเพ็ญทรงอุทิศถวายทุกประการ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ เป็นนิบาตสุขสมบัติ แก่พระเจ้าบรม
วงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี สมตามพระราชอุทิศ โดยฐานนิยม

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนา^๕ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวด
คาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอุปมาทธรรมสืบต่อไป

ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในอุปมาทกถา ยุติลง เอิ^๕ ก็มีด้วยประการฉะนี้.
ขอถวายพระพร.

เย ชัมมาติปฏติกถา

ในการพระกุศลทักษิณานุประทานถวาย
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระตำหนักเพ็ชร วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๓ มีนาคม ๒๕๐๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
เย ธมฺมา เหตุปฺปฉวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรธจฺจ เอวํวาทิ มหาสมฺโมติ.

บัดนี้ จักถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณ ประทับพระบัญชา
บารมี อนุรูปพระกุศลราชที่ทักษิณานุประทาน ที่พระวรวงศบริพัตร พร้อมด้วยพระชายา ไท่ทรง
บำเพ็ญอุทิศถวาย สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระอุปัชฌายาจารย์ ใน
สัตตมวารที่เวียนมาถึงโดยลำดับ นับเป็นสัตตมวารที่ ๑๖ แท้วารเป็นที่สิ้นพระชนม์แล้ว

การที่พระวรวงศบริพัตร พร้อมด้วยพระชายา ทรงบำเพ็ญพระกุศลถวายทั้งนี้ เป็น
การทรงทำการบูชาด้วยพระคารวะอย่างยิ่งแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระอุปัชฌายาจารย์ ผู้เจริญ
ด้วยพระวิมุตติสมบัติโดยประการทั้งปวง จึงเป็นมงคลเหตุให้ถึงความเจริญ ทั้งพระพุทธานุภาพ
ในมงคลสูตรว่า ปุชา จ ปุชฌิยานํ การบูชาท่านผู้ควรบูชา เอตมมฺงฺคฺลมฺตุตฺตมํ ช้อนเป็น
มงคลอันอุดม ทั้งนี้

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ไท่ทรงเป็นที่เคารพนับถือในพระราชวงศ์สกุล นับแต่สมเด็จพระ
บรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทุกรัชกาลโดยลำดับมา ไท่ทรงเป็นที่เคารพนับถือแห่งอำมาตย-
วงศ์สกุล ตลอดถึงพุทธศาสนิกวงศ์สกุลทั่วไป โดยเฉพาะ ไท่เป็นที่เคารพนับถือในพระวรวงศ-
บริพัตรอย่างยิ่ง ไท่ทรงตั้งเป็นพระอุปัชฌายาจารย์ เมื่อทรงผนวชในคราวนั้น สมเด็จพระ

ถวายแก่พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์ศักดิพินิต ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระธรรมวราภรณ์.

สังฆราชเจ้าได้ประทานพระโอวาทแก่นวกภิกษุด้วยความตั้งพระหฤทัยให้สมบูรณ์ ประจวบเวลาที่มีพระอนามัยแห่งพระวรกายยังปกติเรียบร้อย จึงประทานพระโอวาทได้ตลอดพรรษากาลโดยเรียบร้อย สมบูรณ์ทุกข้อและหมวดธรรมที่ควรประทานแก่นวกภิกษุ ฟังสังเกตได้ว่า ได้ตั้งพระหฤทัยเพื่อถวายแก่พระวรวงศพิตรเป็นพิเศษ ไตมีนวกภิกษุจดพระโอวาทที่ประทานทุกครั้งด้วยตัวเลข แล้วคัดถวายทรงตรวจแล้วขอประทานพระอนุญาตพิมพ์ขึ้น ถวายพระอุปถัมภ์ของพระวรวงศพิตร สำเร็จเป็นหนังสืออนุสรณ์ที่มีค่ายิ่งของนวกภิกษุคนนั้น และเป็นหนังสือที่อำนวยประโยชน์เป็นที่นิยมของนักศึกษาและปฏิบัติธรรมทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เมื่อทรงให้บรรพชาอุปสมบท ก็ทรงปฏิบัติหน้าที่พระอุปัชฌายาจารย์มิให้บกพร่อง สม่ำเสมอโดยลำดับปีมา ไม่ทรงแสดงเหน็ดเหนื่อย สมด้วยอรรถของอุปัชฌายาคัมภีร์ ที่พระอาจารย์แสดงไว้ว่า วชฺชวาวชฺชํ อุปนิชฌายตฺติ อุปชฌา ชื่อว่าอุปัชฌา เพราะอรรถว่าคอยดูแลโทษน้อยโทษใหญ่ ก็คอยดูแลป้องกันบาปโทษทั้งปวง ทั้งนี้ ในสมัยหลัง เมื่อพระวรกายถึงทุพพลภาพ ไม่อาจประทานพระโอวาทได้ตลอด ก็ทรงพยายามประทานเมื่อน้อยครั้ง เพราะทรงเห็นตามสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่เคยตรัสไว้แก่พระองค์ว่า เป็นอุปัชฌาย์แล้วไม่ได้สอนพระที่บวชใหม่เอง ก็เหมือนเป็นมารดาแล้วมิได้เลี้ยงบุตรด้วยชีวิตของตนเอง นอกจากนี้ ได้ทรงเห็นเป็นสำคัญจริง ในกรณีเยหน้าที่ยังเป็นกิจพระศาสนา ทรงถือว่าเมื่ออาศัยอยู่ในวัดในพระศาสนา ก็ต้องช่วยทำกิจของวัดของพระศาสนา ไม่ปลื้กตัวทอดทิ้งไม่เอาเป็นธุระ เมื่อคราวทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ก็เพราะทางฝ่ายราชาอาณาจักรนำดอกไม้ธูปเทียน มากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงช่วยการธุระพระพุทธานุศาสน์ จึงทรงรับช่วยการธุระพระพุทธานุศาสน์ ตามจรรยาของพระพุทธานุศาสน์ตั้งแต่ต้นมา เหตุฉะนี้ พระพุทธานุศาสน์จึงดำรงสืบต่อมาได้โดยลำดับ

ตามพระพุทธานุศาสน์ประวัติ พระพุทธานุศาสน์ทั้งหลาย ได้รับความธุระพระพุทธานุศาสน์จากพระบรมศาสดาด้วยพระพุทธานุศาสน์ ให้เที่ยวไปประกาศพระพุทธานุศาสน์ในชนบททั้งหลาย เพื่อประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก จึงได้จาริกเที่ยวไปประกาศพระพุทธานุศาสน์ช่วยพระบรมศาสดาตั้งแต่ปฐมโพธิกาล ปรากฏตอนหนึ่งว่า เมื่อพระบรมศาสดาประทับอยู่ ณ

พระเวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์ พระอัสสชิเถระซึ่งเป็นรูปหนึ่งใน ๕ รูป ที่เรียกว่าปัญจวัคคีย์ ได้เข้าไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ พระสารีบุตรเถระเมื่อยังเป็นปริพพาชกชื่อว่า อุปติสสะ ได้เห็นท่านมีอากรนำเลื่อมใสจึงติดตามไปจนถึงที่อยู่ เมื่อได้โอกาสสมควรแล้ว จึงถามท่าน ว่าท่านบวชจำเพาะใคร ใครเป็นศาสดาของท่าน ท่านชอบใจธรรมของใคร เมื่อท่านตอบให้ ทราบว่า พระมหาสมณะผู้เป็นโอรสแห่งศากยะ ออกผนวชจากศากยสกุลแล้ว จึงถามท่าน สืบไปว่า พระศาสดาของท่านสั่งสอนอย่างไร ท่านได้แสดงโดยย่อ ดังกาลาที่พระธรรม-สังคากาจารย์ร้อยกรองไว้ ท้ายเป็นบทอุเทศ ณ เบื้องต้นว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโธ
เตสญฺจ โย นิโรธो จ เอวํวาทิ มหาสมโณ

แปลโดยนัยหนึ่งว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงสั่งสอนอย่างนี้ อุปติสสะได้ฟังแล้ว ได้ ธรรมจักขุควงตาเห็นธรรมว่า ยงฺกิลฺลิจิ สมฺมุตฺถมฺมํ สพฺพหุติํ นิโรธมฺมํ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมี ความเกิดเป็นธรรมตา สิ่งนั้นทั้งหมคต้องมี ความดับเป็นธรรมตา

กาลาของพระอัสสชินี้แสดงย่อพระพุทธศาสนาด้วยใช้ถ้อยคำสั้น ๆ เพียงกาลาเดียว แต่มีความกว้างขวางเพียงพอแก่ปัญหาว่า พระศาสดาของท่านสั่งสอนอย่างไร ที่น่าจะตอบให้ จบให้เพียงพอได้โดยยาก แต่พระอัสสชิตอบให้จบให้เพียงพอให้ด้วยใช้ถ้อยคำไม่กี่คำ จึงเป็น กาลาที่นิยมนับถือกันมากกว่าเป็นหัวใจปริยสัจ และเป็นตัวอย่างอย่างดีของการพูดสั้นแต่จู่ ความกว้างเพียงพอ อันเป็นคุณสมบัติประการหนึ่ง แม้ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กาดานั ฐรูปพระพุทธศาสนาได้อย่างไร ควรพิจารณา

พระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น ในชั้นสามัญ แสดงเหตุผลตาม ที่เป็นจริง หรือความจริงตามเหตุผล ที่อาจพิจารณาเห็นได้ที่ตนเอง สมกับพระธรรมคุณ บทหนึ่งว่า สนฺทิฎฺฐิโก ธรรมอันบุคคลพึงเห็นได้เอง เพราะถ้าแสดงนอกไปจากตน คนก็ ไม่อาจเห็นได้ เว้นไว้แต่จะเชื่อไปอย่างเดียวเท่านั้น เหมือนอย่างลัทธิศาสนาที่สอนให้เชื่อ โดยไม่ต้องพิสูจน์โดยมาก เหตุผลอันที่อยู่ที่ตนดังกล่าวนี้ ทางพระพุทธศาสนาจำแนกเป็น ๒

คือ เหตุผลฝ่ายชั่ว อันเรียกว่าอกุศล ๑ เหตุผลฝ่ายดีอันเรียกว่ากุศล ๑ เหตุผลฝ่ายอกุศล นั้น ได้แก่อกุศลมูล มุรธาของอกุศล คือ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นเหตุ อกุศลกรรม คือ กรรมชั่วหรือทุจริตต่าง ๆ เป็นผล เรียกว่าอกุศลคือไม่ดี ก็เพราะมีโทษอันบัณฑิตศึกษา มีทุกข์เดือดร้อนเป็นผลต่อไป บุคคลอาจพิจารณาเห็นว่า เป็นอกุศลจริงได้ด้วยตนเอง ส่วนเหตุผลฝ่ายกุศลนั้น ได้แก่กุศลมูล มุรธาของกุศลคือความไม่โลภ ความไม่โกรธประทุษร้าย ความไม่หลง เป็นเหตุ กุศลกรรมคือกรรมดีหรือสุจริตต่าง ๆ เป็นผล เรียกว่ากุศล คือดีเพราะไม่มีโทษ และมีสุขเป็นผลต่อไป บุคคลอาจพิจารณาเห็นว่า เป็นกุศลจริงได้ด้วยตนเอง แต่สิ่งที่มีเหตุผลนั้น ต้องพิจารณาโดยเหตุผล อย่างมีเหตุผล จึงจะเห็นเหตุผลตามเป็นจริง ในขั้นนี้ อาจสงเคราะห์เข้าคาถาของพระอัสสชิเถระได้ดังนี้ กรรมที่เป็นอกุศลทุจริตต่าง ๆ พร้อมทั้งความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเนื่องจากกรรมเช่นนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมที่เกิดจากเหตุคือเป็นผลนั่นเอง ในฝ่ายชั่วพระตถาคตทรงแสดงเหตุของผลเช่นนั้นไว้แล้ว คือ อกุศลมูลทั้งกล่าว อีกอย่างหนึ่งกรรมที่เป็นกุศลสุจริตต่าง ๆ พร้อมทั้งสุขสมบัติต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นเนื่องจากกรรมเช่นนั้น ชื่อว่าเป็นธรรมเกิดแต่เหตุในฝ่ายดี พระตถาคตทรงแสดงเหตุของผลนั้นไว้แล้วเหมือนกันคือกุศลมูล และทรงแสดงความดับของผลเหล่านั้น คือทรงแสดงให้ดับเหตุคืออกุศลมูล เมื่อเหตุดับแล้ว ผลคือกรรมชั่วพร้อมทั้งความเดือดร้อนต่าง ๆ ก็ดับไปตามกัน คำสั่งสอนนี้เกื้อกูลสัมมาปฏิบัติทั้งในคิโลกทั้งในคิธรรม คือเมื่อประสงค์จะดับเรื่องใด ก็ต้องค้นหาเหตุของเรื่องนั้น และดับที่เหตุอันเป็นมูล จึงจะดับเรื่องนั้นได้ แต่ในขั้นนี้ สอนให้ดับแต่ในฝ่ายอกุศล ส่วนในฝ่ายกุศล สอนให้ก่อ ที่เรียกว่า ภาวนา คือทำให้มีขึ้น และเมื่อก่อเหตุ ผลก็ก่อขึ้นตามกัน กุศลคือฝ่ายดีนี้ ต้องก่อเรื่อย ๆ ไปจนกว่าจะเต็มดีหรือสุคติ จึงจะเสร็จกิจ ถ้ายังไม่สุคติ ก็ยังทำดีไม่จบ ฉะนั้น พระบรมศาสดาถ้าจักทรงแสดงธรรมเพียงละชั่วทำดีเท่านั้น ก็ชื่อยังแสดงธรรมไม่จบ จึงทรงแสดงธรรมให้จบลงด้วยขั้นสุคติหรือเต็มดี จริงอยู่คนที่หวังชั่ว ย่อมไม่หวังดี อนึ่ง คนที่ยังต้องการดี ก็เพราะดียังไม่พอ ดียังไม่สมบูรณ์ ดียังไม่ถึงที่สุด ถ้าดีถึงที่สุด เต็มดี สุคติแล้ว ก็ไม่ต้องการดี ธรรมชั้นนี้ เรียกว่าปรมาัตถะ ความจริงเป็นธรรมสามัญนั่นเอง แต่เป็นสามัญใน

๕ ๕
ชั้นน

ในชั้นปรหมัตถะนี้ พระบรมศาสดาทรงประกาศอริยสัจ จริงอย่างประเสริฐ ก็อย่าง
แท้ คือทุกข์ ทุกขสมุทัย เหตุให้ทุกข์เกิด ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทุกขนิโรธคามินี-
ปฏิบัติ ขอบปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทุกข์ในอริยสัจนี้ ได้แก่ผลที่บังบังที่บุคคลเสวยอยู่
ซึ่งเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ยาก แปรปรวนไปเป็นธรรมดา และมีใช้ทน และซึ่งเกิด
จากทุกขสมุทัย พระบรมศาสดาทรงชี้ค้นหา ความค้นรณแห่งใจหรือความทะยานอยากว่า เป็น
สมุทัยเหตุแห่งทุกข์ เข้าในคำของพระอัสสชิเถระว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคต
ตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น คือตรัสค้นหาว่าเป็นเหตุของผลที่เป็นทุกข์ทั้งหมด นี้เป็นสาย
สมุทัยคือสายเกิดทุกข์ และทรงแสดงนิโรธ ความดับทุกข์ดังกล่าวแล้วว่าเป็นผลของเหตุคือ
ขอบปฏิบัติที่เรียกกันว่า มรรค ซึ่งเป็นทางอันเดียว แต่มีองค์ประกอบกัน ๘ มีสัมมาทิฐิ
ความเห็นชอบเป็นต้น นี้เป็นสายนิโรธ คือสายดับทุกข์ เข้าในคำของพระอัสสชิเถระว่า
และตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ภาดาของพระอัสสชิเถระจึงประมวลอริยสัจไว้
สมบูรณ์ทั้งสายสมุทัย ทั้งสายนิโรธ

ในอริยสัจนี้ มิได้แสดงว่ากุศลอกุศล แต่แสดงสัจจะโดยตรง เพราะธรรมที่แสดง
กุศลอกุศลนั้นเกี่ยวแก่บุคคลเป็นที่ตั้ง คือ เป็นดีหรือเป็นชั่ว เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ เป็นคุณ
หรือเป็นโทษแก่บุคคล เพราะเกี่ยวแก่กรรม ส่วนธรรมในอริยสัจเกี่ยวแก่สัจจธรรมโดยตรง
แต่ก็แสดงที่บุคคลนั่นเอง

อนึ่ง ในอริยสัจนี้ ทุกข์เป็นปริณญะธรรม ธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็น
ปหัตตัพพธรรม ธรรมที่ควรละ นิโรธเป็นสัจจนิคคัพพธรรม ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรค
เป็นภาเวตัพพธรรม ธรรมที่ควรภาวนา คือทำให้มีขึ้น แม้เป็นภาวนาก็เป็นไปเพื่อดับทุกข์
จึงจักเข้าไปในสายดับ พระบรมศาสดาตรัสว่า อริยสัจนี้เป็นที่ประมวลพระพุทธศาสนาทางสัน
เหมือนอย่างรอยเท้าช้างเป็นที่ประมวลรอยเท้าสัตว์เดินดินทั้งสี่ ฉะนั้น ภาดาของพระอัสสชิ-
เถระซึ่งประมวลอริยสัจไว้ทั้งหมด จึงชื่อว่าประมวลพระพุทธศาสนาทางสันไว้ด้วยประการฉะนี้
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ปราภฏว่ามีปกิตติรสใช้ด้วยคำน้อยแต่ใจความกว้าง แม้ในการ

แสดงธรรมหรือประธานพระโอวาท ก็โปรดใช้ถ้อยคำสั้นน้อย แต่จุดความเพียงพอและถูกต้อง
 แก่บรรดาของธรรมนั้น ๆ อาจกล่าวได้ว่า โปรดรับสั่งสั้นและตรง ไม่โปรดยาวและอ้อมค้อม
 แม้ในพระปฏิบัติ ก็โปรดปฏิบัติในทางย่อเรื่อง ไม่ให้มากเรื่อง ไม่ให้เรื่องยาว โปรด
 ปฏิบัติมิให้มีเรื่องเสียเลย เพราะทรงใช้วิธีปฏิบัติดับเหตุของเรื่องยุ่งยากต่าง ๆ ด้วยพระปรีชา
 สามารถ เรื่องโดยมากที่ใหญ่โต ถ้าได้พิจารณาดับต้นเหตุที่เสกโดยมากเสียแล้ว ก็จะไม่เกิด
 ขึ้น แม้จะทรงรับภาระธุระมากมายหลายหน้าที่ ก็ไม่ทรงหนัก แม้จะเกิดอาพาธกล้าแก่พระ
 วรกายก็ไม่ทรงเพียบ แม้จะทรงเผชิญเรื่องยุ่งยาก ก็ไม่ทรงจนทาง ทรงมีวิธีปลงให้เบาสบาย
 มีทางออกให้รอดพ้น ดังที่เรียกว่า นียยานิกรรม เป็นอันว่าได้ทรงมีปฏิภาณในทางย่อทุกซ์
 ด้วยการย่อเหตุของทุกซ์ ดับเหตุของทุกซ์โดยสามารถ

พระวรวงศบริพัตร ทรงประกอบด้วยพระกตัญญูกตเวทีตาธรรม ทรงบำเพ็ญพระกุศล
 ถวาย ก็พึงเห็นสมด้วยพระพุทธานุภาพว่า ภูมิ เว สาธูปานัน กตัญญูกตเวทีตา ความ
 กตัญญูกตเวทีเป็นภูมิของสาธุชน ดังนี้

ขออำนาจพระกุศลราศีทักษิณานุปทาน ที่พระวรวงศบริพัตรพร้อมด้วยพระชายา ได้
 ทรงบำเพ็ญถวายทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นสุขวิบากบูชา คุณได้ทรงถวายบูชาเมื่อทรงดำรงอยู่
 แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ พระอุปัชฌายาจารย์ และชื่อว่าได้ถวายบูชา
 ในพระสังฆวฑฒนะโดยฐานะ ๆ ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา จลองค์พระเศษพระคุณ ประทับ
 พระบัญญัติบารมี ยุติลง เหว ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อริยวงศ์กถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ปฐมสังฆกรรม
พระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราชา (ญาโณทโยมหาเถร)
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ ตำหนักวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร
วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๐๘

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

จตุตถาโรเม ภิกฺขเว อริยวํสา อคฺคณฺญา รตฺตณฺญา วสฺสณฺญา โปราณา อสงฺกิณฺณา
อสงฺกิณฺณปฺพุพฺพาติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอริยวงศ์กถา ฉลองพระ
เศขพระคุณ ประดับพระบัญญัติบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทานพระศพ สมเด็จพระ
อริยวงศาคตญาณ พระสังฆราชา (ญาโณทโยมหาเถร) ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราช
สมภารเจ้าได้ทรงบำเพ็ญ ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระสังฆราชาพระองค์นั้น ในสังฆกรรม
สมัย จำเดิมแต่สิ้นพระชนม์ ตามทางพระพุทธศาสนา เป็นการทรงบูชาสักการะพระมหาเถระ
ผู้ทรงเป็นประธานในสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชา (ญาโณทโยมหาเถร) ได้ทรงประกอบด้วยวิมุติสมบัติ
ครบทั้งสามประการคือ ชาติวิมุติ เจริญด้วยชาติ คุณวิมุติ เจริญด้วยคุณ วิชฺชาวิมุติ เจริญด้วยวิ
ชาติวิมุตินั้น เพราะได้ทรงเข้ามาบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งนับว่าได้มาเกิดในอริย
ชาติของพระพุทธเจ้า คุณวิมุตินั้น เพราะได้ทรงมีอุตสาหะวิริยภาพกอบปรักงิจที่เป็นคุณประโยชน์
แก่ตนเองด้วย แก่ผู้อื่นด้วย ตั้งแต่ต้นแต่ได้ศึกษาวิชาหนังสือ วิชาเลข ลูกคิด และโหราศาสตร์
ตั้งแต่ยังเยาว์ เมื่อได้บรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ก็ได้ศึกษาพระปริยัติธรรม พร้อมทั้งภาษา
บาลี สอบได้เป็นเปรียญสี่ประโยคตั้งแต่ยังเป็นสามเณร ครั้นอุปสมบทเป็นพระภิกษุแล้ว

ก็ได้ศึกษาและสอบต่อขึ้นไป จนเป็นเปรียญ ๔ ประโยคองค์แรกในรัชกาลที่ ๕ การเข้าแปลสอบไล่ของพระองค์ ไม่เคยตกเลย ตั้งแต่ประโยคต้นจนถึงประโยคสุดท้าย สมเด็จพระสังฆราชได้ทรงรับฐานะพระพุทธานุสา ในตำแหน่งการศึกษาและการปกครองเป็นต้นมาโดยลำดับ ในตำแหน่งการศึกษา ได้เป็นกรรมการสนามหลวง เป็นแม่กองธรรมสนามหลวงหลายจังหวัด ตามวิธีจัดสอบในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ได้ทรงแต่งตั้งให้เป็นพระคณาจารย์โทฝ่ายคันถธุระ แล้วโปรดให้เป็นเจ้าสำนักเรียนวัดสระเกศ

ในส่วนวัยวุฒินั้น เพราะได้ทรงดำรงอยู่ยืนมั่นคงมาในพระธรรมวินัย มีอายุพรรษาสมควร ก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระปิฎกโกศล ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นโดยลำดับ เป็นพระราชเวที พระเทพเวที ในรัชกาลที่ ๖ เป็นพระธรรมเจดีย์ ในรัชกาลที่ ๗ เป็นพระธรรมวโรดม ในรัชกาลที่ ๘ ต่อมาในรัชกาลปัจจุบัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงดำรงตำแหน่งทางการปกครองโดยควรแก่วุฒิ ที่เป็นเหตุให้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ยกย่องด้วยสมณศักดิ์มาโดยลำดับ ทั้งขึ้นแต่ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมื่อเป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ได้เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ตลอดสมัยที่ใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ต่อมา ได้รับเลือกเป็นรองประธานและเป็นประธานสังฆสภา ติดต่อกันมาตลอดสมัยที่ใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔

ในส่วนที่เกี่ยวกับทางวัดสระเกศ ได้ทรงเป็นเจ้าของวาสน เป็นพระอุปชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทกุลบุตร กับทั้งให้การศึกษาบรมพระภิกษุสามเณรและศิษย์ในวัด ได้ทรงอุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งแผนกบาลีและนักธรรม ได้บูรณะปฏิสังขรณ์ถาวรวัตถุต่าง ๆ ในวัด เช่น พระอุโบสถ และพระบรมบรรพต กับทั้งได้สร้างขึ้นใหม่ เช่น โรงเรียนพระปริยัติธรรมเป็นต้น ได้ทรงจัดอบรมส่งเสริมศีลธรรมแก่ประชาชน เป็นองค์

อุปถัมภ์สมาคมศุภญักษ์กันคว่ำทางพระพุทธศาสนา และสมาคมสังคมสงเคราะห์ทางจิต กับทั้ง
เป็นองค์อุปถัมภ์กติกิมศักดิ์ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงประกอบด้วยวิญญูสัญญา จึงได้ทรงดำรงตำแหน่งผู้ปฏิบัติ
หน้าที่สมเด็จพระสังฆราช ในสมัยที่ประกาศใช้พระราชบัญญัติ พ.ศ. ๒๕๐๕ ซึ่งใช้อยู่
ในปัจจุบัน แต่เพราะบริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติที่บังเอิญ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนา
ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณฯ พระสังฆราช องค์สกลมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดี
แห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาจักร มีความพิศดารปรากฏในประกาศพระบรมราชโองการ
ให้สถาปนาแล้ว

สมเด็จพระสังฆราช ทรงเป็นพระมหาเถระผู้คงแก่เรียน ทรงทราบไพรัชภาษาหลาย
ภาษา ชำนาญในกัมภีร์โหราศาสตร์ มีพระเมตตากรุณาละมุนละไมแก่คนทั่วไป แม้จะทรงเจริญ
ยิ่งขึ้น ก็ทรงวางพระองค์สม่ำเสมอ ใคร ๆ เข้าหาได้โดยง่าย ทรงหนักแน่นในพระธรรมวินัย
ทรงปกครองคณะสงฆ์ให้เกิดความเรียบร้อยโดยทั่วไป ทรงไม่เหน็ดเหนื่อยในการทรงทำกิจ
ให้เกิดความพอใจและความสุขแก่บุคคลทั่วไป จนถึงพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
สมเด็จพระสังฆราช มีพระชนมายุเป็นรัตติกาลมหาเถระ ได้ประจวบและสิ้นพระชนม์ด้วยโรคที่มิได้คาด
หมายไว้ ซึ่งแพทย์ลงความเห็นว่าเป็นโรคในสมองอุดตัน รวมพระชนมายุโดยปี ๙๑ พรรษา
๖๕ เป็นที่สลดพระราชหฤทัยแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งพระบรมวง-
ศานุวงศ์ เป็นที่อาลัยเสียสยแห่งรัฐบาลกับคณะสงฆ์และประชาชนทั่วไป ในระหว่างประจวบ
ครั้งที่สุกนี้ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเยี่ยม ทรง
ห่วงใยในพระมหาเถระผู้มีพระชนม์สูง และได้พระราชทานเกียรติยศพระศพตามราชประเพณี
พระราชทานพระโกศกุดั่นน้อยทรงพระศพ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายตั้งแต่ต้นมา และ
โปรดฯ ให้ไว้ทุกข์ในราชสำนักตามกำหนด ทางรัฐบาลก็ได้ประกาศให้ลดธงครึ่งเสาและ
ไว้ทุกข์ตามกำหนดเช่นเดียวกัน ทั้งในโอกาสสัปดาห์ธรรมสมัยนี้ สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภาร
เจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ได้ทรงพระราชอุทิศสาหะเสด็จฯ เข้ามาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย
แต่เรื่องมรณะนี้ ก็เป็นไปตามธรรมดาของสังขาร กังพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ แปล

ความว่า สังฆารททั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมดับไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้ว
 ย่อมดับไป ความสงบระงับแห่งสังฆารเหล่านั้นเป็นสุข ความมีสติระลึกถึงกตัตถธรรมคาของ
 สังฆารอยู่ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความไม่ประมาท และปฏิบัติตนไปในธรรมที่เป็นวงศ์ของพระ
 อริยะ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอันเรียกว่า อริยวงศ์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราชา ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติทั้งปวง
 โดยปริยายหนึ่ง เพราะทรงปฏิบัติในอริยวงศ์ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระบาลี
 พุทธวาทะว่า จตุคาโรเม ภิกขเว อริยวิสา เป็นต้น แปลรวมใจความว่า อริยวงศ์ คือ
 ธรรมที่เป็นวงศ์ของพระอริยะเหล่านี้ ๔ ประการ ที่รู้จักว่าเลิศ ที่รู้จักกันมานาน ที่รู้จักว่า
 เป็นวงศ์ เป็นของเก่า ไม่ดูครั้งเกียจมาแล้ว ไม่เคยดูครั้งเกียจ ไม่ดูครั้งเกียจอยู่ จักไม่ดู
 ครั้งเกียจ สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้รู้ไม่ตำหนิติเตียน อริยวงศ์ทั้ง ๔ คือ ๑. สันโทษด้วยจิวร
 ตามมีตามได้ ๒. สันโทษยินดีด้วยบิดนทาตามมีตามได้ ๓. สันโทษยินดีด้วยเสนาสนะ (ที่
 นอนที่นั่ง) ตามมีตามได้ และกล่าวสรรเสริญคุณของสันโทษด้วยปัจจัยเหล่านี้ ไม่แสวงหาโดย
 ไม่สมควร ไม่ได้ก็ไม่สะอึกสะเทือน ได้ก็ไม่ติด พิจารณาเห็นโทษ มีปัญญา ที่นำออกใช้สอย
 และไม่ยกตนข่มท่านเพราะสันโทษนั้น ๔. ยินดีในการอบรมกุศล ยินดีในการละอกุศล และ
 ไม่ยกตนข่มท่านเพราะความยินดีนั้น ผู้ที่ขยันไม่เกียจคร้าน มีความรู้ ตั้งสติอยู่ในข้อเหล่านี้
 เรียกว่าตั้งอยู่ในอริยวงศ์ ผู้ที่ประกอบด้วยอริยวงศ์ ๔ เหล่านี้ จะอยู่ในทิศตะวันออกหรือ
 ตะวันตก ในทิศเหนือทิศใต้ก็ตาม ย่อมข่มครอบงำความยินร้ายหรือความระคายเคืองแห่ง
 จิตใจ จิตใจย่อมครอบงำไม่ได้ เพราะเหตุว่าธีรชนคนทรงปัญญา เป็นผู้ข่มครอบงำความ
 ยินร้าย และความยินดีเสียได้

อริยวงศ์ วงศ์ของพระอริยะ ก็บุคคลผู้เจริญ ผู้ประเสริฐ หมายถึงธรรมที่คน
 เจริญ คนประเสริฐ ใต้นับถือปฏิบัติสืบต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน เป็นของเก่าก่อนทุกพุทธกาล
 และพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเข้าใจในพระพุทธศาสนา และคำว่า อริยะ ก็หมายถึงคนที่มี
 ความเจริญมาเก่าก่อนเช่นเดียวกัน ตรงกับคำว่า อารยะ เมื่อตกมาถึงพระพุทธศาสนา
 คำว่า อริยะ ได้ใช้หมายถึงบุคคลที่มีความเจริญทางจิตใจอย่างสูง คือละกิเลสได้แก่กษาค

บางส่วน จนถึงสิ้นเชิง แต่เมื่อกล่าวโดยทั่วไป บุคคลจะถือว่าเป็นผู้เจริญหรือประเสริฐนั้น พึ่งเป็นผู้มีจิตใจเจริญ เพราะได้ปฏิบัติอบรมในธรรมที่เป็นของอริยวงศ์ คือความสันโดษ ยินดีด้วยเครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย บรรดาที่เป็นปัจจัยเครื่องอาศัยสำหรับทะนุบำรุงกาย กับยินดีในการอบรมกุศลธรรม ละอกุศลธรรมเพื่อบำรุงจิตใจให้เจริญ สามข้อแรกเกี่ยวกับ วัตถุ ตามที่ระบุไว้คือปัจจัยเครื่องอาศัยดำรงชีวิตทั้งสาม แต่ก็หมายถึงเครื่องอุปโภคบริโภค ตลอดจนเครื่องแลกเปลี่ยนและเครื่องตกแต่งทุกอย่าง ในอริยวงศ์นี้ ผู้ปฏิบัติย่อมมีสันโดษ คือยินดีด้วยของ ๆ ตน ตามที่ได้มา ตามกำลังและตามความสมควร สันโดษดังกล่าว เป็นเหตุให้การเลี้ยงชีวิตเป็นสัมมาอาชีวะ คือเลี้ยงชีวิตโดยชอบ เพราะผู้มีสันโดษ ย่อมมีจิตใจที่รู้จักอ้อมรู้จักพอในลาภผลทั้งหลาย และปัจจัยเครื่องอาศัยทั้งหลาย ย่อมเป็นสิ่งที่มิมีปริมาณ เมื่อผู้มีส่วนที่จะพึงได้มีสันโดษตามส่วนที่พึงได้แก่ตน ก็ย่อมอาจมีเจดีย์ออกไปถึงคนได้มาก หากไม่สันโดษคือประกอบด้วยความโลภ ก็จะทำให้ปฏิบัติไปเพื่อผลตรงกันข้าม ฉะนั้น ความสันโดษในลาภผลทั้งหลาย โดยเฉพาะในวัตถุที่จำเป็นแก่การครองชีวิตสามอย่าง คือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร และที่อยู่อาศัย ตลอดจนในวัตถุที่จำเป็นอื่น ๆ จึงเป็นธรรมที่สมควรปฏิบัติ เพื่อให้เกิดความเจริญและความสุข ทั้งในหมู่คฤหัสถ์ ทั้งในหมู่บรรพชิต

ส่วนข้อที่สี่ ยินดีในการอบรมกุศลธรรม ละอกุศลธรรมนั้น แสดงถึงความเป็น อารยะ คือความเจริญทางจิตใจ เป็นข้อหลักประมวลในอริยวงศ์นี้ ผู้ที่มีจิตใจเจริญนั้นพึงเป็นผู้รังเกียจความชั่วร้ายทั้งหลาย ต้องการปรารณาคุณงามความดีทั้งปวง หากได้อบรมจนเกิดเป็นอชยาศัยได้เช่นนั้น ก็ได้ชื่อว่า เป็นคนเจริญโดยอชยาศัย คนดี ๆ ทั้งปวง ย่อมรับรอง ลักษณะดังกล่าวอยู่ด้วยกัน ต่างแต่จะรับรองโดยอชยาศัยหรือโดยตกแต่งเท่านั้น และชั้น ทางพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้สันโดษ ทั้งพระบาลีพุทธวจนะที่ตรัสไว้ แปลความว่า ธรรมสองประการนี้คือ ความไม่สันโดษในกุศลธรรมทั้งหลายหนึ่ง ความไม่ย่อหย่อนในความเพียรที่ถึงไว้หนึ่ง (๒๐-๑๑๔) อีกแห่งหนึ่งว่า ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ จะถึงความยิ่งใหญ่ไพบุลย์ในธรรมทั้งหลายต่อกาลไม่นาน คือ ๑. มากด้วยความสว่าง ๒. มากด้วยความประกอบเพียร ๓. มากด้วยความรู้ ๔. มากด้วยความไม่สันโดษ (ในกุศลธรรมทั้งหลาย)

๕. ไม่ทอดธุระในกุศล ธรรมทั้งหลาย ๖. ทำให้ข้ามอุปสรรคก้าวหน้าง ๆ ขึ้น (๒๒/๔๘๑) ทั้งนี้เพราะกุศล หรือบุญ หรือสุจริตธรรม อันเป็นส่วนคุณงามความดี ที่เกื้อกูลให้เกิดประโยชน์ สุขทั้งปวง ที่จะพึงอบรมให้เกิดให้เจริญยังมีอีกมาก กับทั้งอกุศลธรรมหรือบาปทุจริตทั้งหลาย ที่เป็นส่วนชั่วร้ายให้เกิดโทษทุกข์ ก็ยังมีอีกที่จะต้องละอยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน ถ้าสันโดษเสีย ก็จะพอใจว่าทำดีพอแล้ว ไม่ต้องละความไม่ดีอะไรอีก จึงตรัสสอนไม่ให้สันโดษ ไม่ทอดย้อยย่อหย่อนในการตั้งความเพียร เพื่ออบรมความดี ละความไม่ดีต่อไป

รวมธรรมในอริยวงศ์สี่ข้อ คือ ๑. สันโดษ ยินดีด้วยผ้านุ่งห่มของตน ๒. สันโดษ ยินดีด้วยอาหารของตน ๓. สันโดษ ยินดีด้วยที่อยู่อาศัยของตน ตามมีตามได้ ตามกำลังและตามความสมควร ๔. ยินดีในการอบรมกุศลธรรมละอกุศลธรรม และกล่าวคุณของสันโดษ เว้นการแสวงหาปัจจัยลาภทั้งหลายในทางที่ไม่ชอบ และเมื่อเป็นผู้ปฏิบัติธรรมะทั้ง ๔ ข้อนี้ ก็มีภักน้อย คือไม่ยกตนข่มผู้อื่น สรุปเข้าอีกในธรรม ๒ ข้อ คือสันโดษ และไม่สันโดษ บุคคลในโลกมักเข้าใจและใช้ธรรม ๒ ข้อนี้ในทางที่ผิด คือสันโดษ ได้แก่พอเสียแล้วในการทำความดีละความชั่ว ไม่สันโดษในลาภผล จึงเกิดความทุกข์คับแค้นเดือดร้อน หากเข้าใจและใช้ในทางที่ถูกต้อง คือสันโดษในลาภผล ไม่สันโดษในการทำความดีละความชั่ว ก็จะเกิดความ สุขความเจริญ ผู้ปฏิบัติเองก็เป็นอารยะ เมื่อรวมเข้าเป็นหมู่จนถึงประเทศ ก็เป็นคณะ อารยะ ประเทศอารยะ ไม่ต้องไปอ้างเอาอย่างอารยะประเทศไหน อารยธรรมมีอยู่ในพระพุทธศาสนาบริบูรณ์แล้ว แต่ทั้งนี้ต้องอาศัย อุดมมณฺเฑียร ธรรมมณฺเฑียร ธรรมานุธรรม-ปฏิบัติโน รู้ทั่วถึงอรรถ (เนื้อความ) รู้ทั่วถึงธรรม ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม คือ ปฏิบัติในสันโดษและไม่สันโดษ ให้ถูกต้องแห่งธรรมทั้ง ๒ ข้อนี้ ความรู้ที่ทำให้ปฏิบัติถูกแม่นยำ ควรเรียกว่า ญาณทัฬหี ความอูหทัยเกิดขึ้นแห่งญาณ ความหยั่งรู้ประการหนึ่ง ในอริยวงศ์ของพระพุทธเจ้า

เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาณทัฬหีมหาเถร) ได้ทรงปฏิบัติธรรมในอริยวงศ์โดยลำดับ จึงทรงเจริญด้วยวิสมมติทั้งปวง จนถึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาให้ทรงดำรงในพระอิสริยยศสูงสุดในสังฆมณฑล ด้วยประการ ฉะนั้น

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าได้ทรงอนุสรณ์ถึง และได้เสด็จฯ มาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทาน เป็นอันได้ทรงประกาศยกย่องพระเกียรติคุณแห่งพระมหาเถระผู้ทรงปฏิบัติมั่นคงอยู่ในพระธรรมวินัย ในอริยวงศ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเหตุให้เกิดความชื่นชมยินดีในสารูปปฏิบัติในสังฆมณฑลและประชาชนทั่วไป จึงชื่อว่าได้ทรงยกย่องอริยวงศ์หรือพระพุทธศาสนา ด้วยประการฉะนี้

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญให้ตั้งอยู่ดีแล้วในพระสงฆ์ ทรงพระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาณโทยมหาเถร) ทั้งนี้ จงเป็นผลสัมฤทธิ์อภิวุฒิวิบากมณูญผล แต่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พระสังฆราช (ญาณโทยมหาเถร) สมคังพระราชอุทิศโดยฐานะทุกประการ ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดคคาถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพื่อเพิ่มพูนอัปมาทธรรมสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในอริยวงศ์กถา สอนองพระเดชพระคุณ ประทับพระบัณฑูญบารมี ยุคิด้วยเวลา เอวิ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

อนิมิตตชีวิตกถา

ในการที่คณะปฏิวัติบำเพ็ญกุศลสัตตมวารถวาย
พระศพสมเด็จพระสังฆราช (อุฎฐายีมหาเถร)
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
แสดง ณ ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร
วันที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๕ เวลา ๑๐.๐๐ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
อนิมิตฺตมณฺเฑาะฏํ มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ
กสิรณฺจ ปรีตฺตณฺจ ตณฺจ ทฺถุขณ สยฺยตฺนฺติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาในเรื่องชีวิตไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย สนอง
ศรัทธาประดับสติปัญญา เพิ่มพูนสัมมาปฏิบัติ ในโอกาสที่คณะปฏิวัติ มีท่านจอมพลถนอม
กิตติขจร เป็นประธาน บำเพ็ญกุศลสัตตมวารถวาย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระ
สังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (อุฎฐายีมหาเถร) ตามทางพระพุทธศาสนา
สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ได้เสด็จกับขันธ์สี่พันพระชนม์โดยกระทันหัน ที่ใคร ๆ
มิได้คาดคิด ยังให้เกิดความเศร้าสลดโดยทั่วไป ได้มีประกาศสำนักพระราชวัง วันที่ ๑๘
ธันวาคม ๒๕๑๔ ว่า

เลขาธิการสำนักพระราชวัง รับสนองพระบรมราชโองการเหนือเกล้าให้ประกาศว่า
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฎฐายีมหาเถร) พระราชากรม
วาจาจารย์ พระชนมายุ ๗๔ พรรษา ๕๔ สิ้นพระชนม์ด้วยอุบัติเหตุ วันเสาร์ที่ ๑๘ ธันวาคม
๒๕๑๔ เวลาประมาณ ๐๙.๕๗ นาฬิกา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วยความเศร้าสลด
พระราชหฤทัยอย่างยิ่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน

แสดงเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ

นับตั้งแต่วันที่เสาร์ที่ ๑๘ ธันวาคม ๒๕๑๔ ถึงวันเสาร์ที่ ๑ มกราคม ๒๕๑๕ ได้โปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดถวายพระเกียรติ ประดิษฐานพระศพไว้ ณ ตำหนักเพชร วัดบวรนิเวศวิหาร

คณะปฏิวัติได้ออกประกาศให้สถานข้าราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์มีกำหนด ๑๕ วัน ตรงกันกับประกาศของสำนักพระราชวัง

ในเวลาเช้าวันที่ ๑๘ ธันวาคมนั้น ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติได้รับไปเฝ้าเยี่ยมพระศพที่โรงพยาบาลตำรวจ ในทันทีที่ได้รับรายงาน และได้สั่งการให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่ายจัดงานพระศพให้สมพระเกียรติ ในฐานะที่ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ทั้งในเวลาเย็น ได้ไปตรวจการจัดสถานที่ ณ ตำหนักเพชรวัดบวรนิเวศวิหารอีกด้วย

อนึ่ง ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติได้กราบบังคมทูลพระกรุณาในวันที่ ๑๘ ธันวาคมนั้น มีความตอนหนึ่งว่า

“ เหตุอันไม่ควรจะอุบัติครั้งนี้ นำความเศร้าโศกมาสู่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลายเป็นอย่างยิ่ง เนื่องด้วยสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้ ทรงบริบูรณ์ด้วยพรหมวิหารธรรมทั้งสี่ประการ ทรงถึงพร้อมด้วยสังคหวัตถุ เป็นที่เคารพสักการะของพสกนิกรทั้งหลาย พระกรณียกิจในฝ่ายพุทธจักร เป็นพระกรณียกิจที่อุดมคุณไพศาล ควรแก่นุโมทนาการทำราชาณาเขต

ข้าพระพุทธเจ้าและคณะปฏิวัติ ตลอดจนข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งหลาย ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา เพื่อทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ถึงความโทมัสของข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในความสูญเสียอันยิ่งใหญ่ที่ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้รับในครั้ง ”

ถ้ากราบบังคมทูลของท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติครั้งนี้ได้แสดงความรู้สึกโทมัสในนามแห่งประชาชนทั้งปวง และได้สัจจิตพระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น เหมาะสมเป็นที่สุด เพราะเหตุที่ทรงประกอบด้วยพรหมวิหารธรรมมีพระเมตตาพระกรุณาเป็นค้ำจึ่งได้เสด็จไปทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจในที่ต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกล โดยไม่ทรงคำนึงถึง

ความเหนื่อยยาก ได้ยินว่า มีผู้ถวายคำทำนายทายทักว่าพระชะตาไม่ดี ให้ทรงหยุดเสด็จไปนั้น
 นี้เสียสักระยะหนึ่ง แต่ก็ไม่ทรงเชื่อฟัง รับสั่งว่าไปบำเพ็ญศาสนกิจอันเป็นกิจที่ควรไป และ
 ก็ได้สิ้นพระชนม์ในขณะที่เสด็จไปเพื่อทรงปฏิบัติศาสนกิจนั่นเอง และทรงถึงพร้อมด้วย
 สังคหวัตถุ อันได้แก่ข้อปฏิบัติอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงเคราะห์คือยึดเหนี่ยวน้ำใจกันและกัน
 ข้อที่ ๑ ได้แก่ ทาน การให้ การบริจาค ปรากฏว่าได้ทรงบริจาคกุบัจจยและสิ่งต่าง ๆ ที่
 ทรงได้รับแก่วัดต่าง ๆ ที่มีการก่อสร้างบูรณะบ้าง ทรงนำมาก่อสร้างบูรณะในวัดมกุฏกษัตริ-
 ยารามเองบ้าง ทรงสงเคราะห์อนุเคราะห์บุคคลต่าง ๆ ที่ควรสงเคราะห์อนุเคราะห์บ้าง ทรง
 บริจาคในการบำเพ็ญกุศลต่าง ๆ บ้าง มิได้ทรงสั่งสมไว้เพื่อพระองค์ ได้เคยฟังตรัสว่า มี
 พระปณิธานจะทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดมกุฏ ๆ ให้ทั่วทั้งวัด และได้ทรงบูรณะมาโดยลำดับ
 สำเร็จไปแล้วเกือบจะทั้งหมด ข้อที่ ๒ ปิยวาจา เจรจาเป็นที่รัก ก็ปรากฏว่าทรงมีปฏิภาณ
 คล่องแคล่วไม่ติดขัดในการพูดจา รับสั่งทักทายปราศรัยบุคคลทั่วไป มีพระสุรเสียงกังวาน
 ชัดเจน ข้อที่ ๓ อติฉริยะ ประพฤติประโยชน์ ปรากฏว่าทรงปฏิบัติกิจที่เป็นประโยชน์
 ต่าง ๆ อย่างไม่เหน็ดเหนื่อย สมดังที่ท่านหัวหน้าคณะปฏิวัติกราบบังคลทูลว่า “พระกรรมกิจ
 ในฝ่ายพุทธจักร เป็นพระกรรมกิจที่อุทิศคุณไพศาล ควรแก่นุโมทนาการท้าวราชอาณาจักร”
 ข้อที่ ๔ สมานัตตตา ความเป็นผู้มีตนเสมอ คือทรงวางพระองค์สม่ำเสมออยู่ในสิกขาปฏิบัติ
 ทั้งปวง ในบุคคลทั้งปวง ไม่กระด้าง จึงทรงเป็นที่เคารพสักการะของพสกนิกรทั้งหลาย
 คงจะพึงเห็นได้จากการที่ประชาชนจำนวนมากมาย้อมถวายน้ำสรงพระศพ และได้มาถวาย
 ความเคารพพระศพโดยลำดับมา

อุปการณที่เกิเกิดขึ้นครั้งนี้ เตือนให้ระลึกถึงพระพุทธานุภาพที่ตรัสปรารภถึงชีวิต ดังที่
 ยกเป็นบทอุเทศว่า อนิมิตฺตมนุญฺชาตํ เป็นอาทิ แปลความว่า ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายผู้
 จะต้องตายในโลกนี้ ไม่มีนิมิต คือเครื่องกำหนดหมาย อันใคร ๆ ไม่รู้ เพราะว่า ชีวิตนั้น
 กับแก่น น้อย และประกอบด้วยทุกข์ ดังนี้

ข้อว่า ไม่มีเครื่องกำหนดหมาย คือ ชีวิตไม่มีทรงไหนจะกำหนดหมายลงไปได้ตาม
 ความเป็นจริงว่าเที่ยงยั่งยืนและเป็นสุข ข้อว่าอันใคร ๆ ไม่รู้ คือ ไม่รู้ว่าจะสิ้นไปเมื่อไร

เพราะจะกำหนดแหล่งไปอย่างไรหาได้ไม่ ทำไม่ถึงเป็นอย่างนั้น ก็เพราะว่า ชีวิตเป็นของ
 กัมภังค์ คือถูกบีบคั้นด้วยภัยธรรมชาติและภัยจากกรรม ภัยจากสัตว์บุคคลด้วยกัน เป็นของ
 น้อย ประกอบด้วยทุกข์นานาประการ พระพุทธภาษิตมีความตักเตือนให้แสดงความ
 จริงของชีวิต เพื่อว่าจะได้เป็นผู้ไม่ประมาท คือ ไม่เลินเล่อเปลอเฟลนปราศจากสติ รับผิดชอบ
 ภาระหน้าที่คือกิจที่ควรทำต่าง ๆ ด้วยความไม่ประมาท ไม่ปล่อยให้ชีวิตล่วงไปเปล่า
 ปราศจากประโยชน์

คำว่า “ประโยชน์” หมายถึง สิ่งที่ต้องการสำหรับเกื้อกูลให้เกิดความสุข เช่น
 ทรัพย์ ยศ ไมตรี ความผาสุกแห่งร่างกาย เป็นต้น ที่จำต้องการเพื่่อดำรงชีวิตอยู่ด้วยดีมี
 ความสุขความเจริญ และหมายถึงธรรม คือคุณสำหรับเกื้อกูลจิตใจให้มีความสุข ทั้งเกื้อกูล
 ทรัพย์ยศเป็นต้นให้เป็นประโยชน์ชั้นโดยแท้จริงทั้งมันคงถาวร

ทางพระพุทธศาสนาสอนให้แสวงประโยชน์เพื่่อดำรงชีวิต ด้วยดีพร้อมด้วยความหมั่น
 ขยันเรียนและทำการงาน รักษาทรัพย์ที่หามาได้ คบเพื่อนที่ดี ใช้จ่ายพอสมควร และสอน
 ให้แสวงประโยชน์ ด้วยประพฤติธรรม คือ ให้ดีพร้อมด้วยศรัทธา ความเชื่อในบาปบุญ
 คุณโทษ ศีล รักษากายวาจาให้เรียบร้อย จาคะ สละบริจจาค บัญญา รู้จักบาปบุญคุณโทษ
 ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้จักเหตุผลทางเจริญทางเสื่อม ตลอดจนวิธปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความ
 เจริญ ธรรมที่เป็นคุณเหล่านี้เป็นเครื่องทำทรัพย์ ยศเป็นต้น ให้เป็นประโยชน์ชั้นจริง ๆ เพราะ
 ถ้าปราศจากธรรม สิ่งเหล่านี้ที่มีอยู่ก็อาจเป็นเหตุให้เกิดโทษทุกข์ ต่อเมื่อมีธรรมสิ่งเหล่านี้ จึง
 จะเป็นไปเพื่อประโยชน์โดยส่วนเดียว

แต่ธรรมจะมีชั้นได้ ก็ต่อเมื่อได้ระลึกรถึงความจริงของชีวิตอยู่เนื่อง ๆ บางทีสัจจะที่
 เกิดขึ้นแก่ชีวิตของบุคคลผู้เป็นที่รักที่เคารพ อันเป็นที่สะเทือนใจอาจเป็นเหตุให้ระลึกรถึงธรรม
 และประพฤติธรรมด้วยดี แต่อันที่จริง สัจจะเกิดขึ้นแก่ชีวิตทุกชีวิต พิจารณาให้เห็นแม้
 บางครั้งบางคราว ก็เป็นประโยชน์มาก เพราะจะทำให้เกิดความไม่ประมาท รับผิดชอบ
 ภาระกิจต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลให้มากที่สุดโดยธรรม

สมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงนิพนธ์กิตติธรรมและพระปรีไหม่ พุทธศักราช ๒๕๑๕ ไว้

กึ่งต่อไปนี้

“รูปี ชีรติ มจฺจนํ นามโกคฺคํ น ชีรติ

รูปคือร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมย่อยยับไป

ส่วนชื่อและโคตร (คือวงศ์สกุล) หายย่อยยับไปไม่

คนเราไม่ว่าจะอยู่ในฐานะอะไรก็ตาม ย่อมมีความตายเป็นที่หมายอยู่เบื้องหน้าทั้งสิ้น จำต้องละทุกสิ่งทุกอย่างที่ยึดถือว่าเป็นของตนไป โดยที่สุครูปกาย ก็ต้องทอดทิ้งให้เป็นภาระแก่ผู้อื่นต้องจัดการ เว้นแต่คุณงามความดีที่ได้กระทำไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น ที่ยังปรากฏอยู่ในโลกนี้ให้อนุชนทั้งหลายยกย่องสรรเสริญ คุณงามความดีที่บุคคลได้กระทำไว้จะปรากฏอยู่กับชื่อ และโคตรคือวงศ์สกุลตลอดไป เพราะฉะนั้น บุคคลจึงควรนึกถึงชื่อและสกุลให้มากกว่านึกถึงตนเอง แต่สกุลนั้นก็เป็นที่เพียงสาขาหรือส่วนหนึ่งของชาติ ถ้าชาติยังตั้งอยู่ สกุลก็ตั้งอยู่ได้ ถ้าชาติสูญ สกุลวงศ์ก็ย่อมดับสูญไปตามกัน

ดังนั้น จึงควรนึกถึงและรักษาประโยชน์ของชาติประเทศเป็นใหญ่กว่าประโยชน์ส่วนวงศ์สกุล แม้นตนเองและครอบครัวของตนจะต้องถูกทำลายไปเพื่อชาติประเทศคงอยู่แล้ว ก็ควรยอม แท้วงศ์สกุลก็ดี ชาติประเทศก็ดี ที่จักดำรงอยู่ได้โดยสวัสดิ เป็นที่นิยมยกย่อง ก็เพราะประเพณีชอบธรรม นับถือธรรมเป็นหลัก

ในวาระคติชันปีใหม่ ขอความสุขสวัสดิ์จงมีแก่ท่านที่เห็นประโยชน์ของชาติอันเป็นประโยชน์ส่วนรวมยิ่งกว่าประโยชน์ส่วนตน และขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยคัลบันกาลให้ท่านจงประสบความเกษมสันต์ เจริญด้วยจตุรพิธพรชัยมีอายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ คุณสาร โภคสมบัติ ปราศจากโรคาพาธ บำราศภยุบถ้วนตราาย ประสบความสมปรารถนาที่ขอบทุกประการเทอญ”

คณะปฏิวัติ มีท่านจอมพลदनอม กิตติขจร เป็นประธาน ได้บำเพ็ญกุศลถวายทั้งนี้ ชื่อว่าได้ปฏิบัติธรรมประการหนึ่ง เป็นการบูชาพระคุณองค์สกุลมหาสังฆปริณายก แสดงว่าได้สักการะเคารพยกย่องนับถือพระสงฆ์และพระพุทธศาสนาอันเป็นพระศาสนาของชาติ ธรรมที่ประเพณีนี้ ย่อมจะรักษาให้วัฒนธรรมสถาพร ทั้งพระพุทธภาษิตว่า “ธมฺโม หว รกฺขติ

ธมฺมจารี ธรรมแลยมรฺกษาผู้ประพุดิธรรม” และขอให้พระบีใหม่ที่สมเด็จพระสังฆราช ทรงนิพนธ์เตรียมไว้เพื่อประทานในโอกาสชั้นบีใหม่นี้ จงบังเกิดขึ้นแก่คณะปฏิวัติและ ประชาชนทั้งปวง

ขออำนาจกุศลทักษิณานุปทาน ที่คณะปฏิวัติได้บำเพ็ญอุทิศถวายทั้งนี้ จงเป็นผล สัมฤทธิ์และเป็นไปเพื่อเทอคพระเกียรติบูชาพระคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (อฺภูชฺรายิมมหาเถร) สมตามเจตนาที่บำเพ็ญถวายโดย ฐานนิยม

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนาที่ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูปจะได้สวดคคาถาธรรมบรยาย โดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอัปมาทธรรมสืบต่อไป

แสดงพระธรรมเทศนา ยุติด้วยประการฉะนี้ เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขออำนาจพร.

สังฆโสภณกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ถวายสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร)

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร

๒๓ มิถุนายน ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

โย โหติ พุชฺชโต จ วิสารโท จ

พหุสฺสโต ธมฺมธโร จ โหติ

ธมฺมสฺส โหติ อนุธมฺมจารี

ส ตาทีโส วุจฺจติ สงฺฆโสภณโณติ.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในสังฆโสภณกถา ฉลอง
พระเดชพระคุณ ประคัมพระปัญญาบารมี อนุรูปพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ที่สมเด็จพระม-
บพิตร พระราชสมภารเจ้า ทรงบำเพ็ญเพื่อทรงพระราชอุทิศถวาย เจ้าพระคุณสมเด็จพระ
อริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กิตติโสภณมหาเถร) ทามวิธี
ทางพระพุทธศาสนา ในสัปดาห์ธรรมะ จำเริญแก่สิ้นพระชนม์

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) พระองค์นั้น ได้สิ้นพระชนม์
ด้วยพระโรคที่บังเกิดขึ้นโดยฉับพลัน สุกสมารถที่จะเยียวยาแก้ไข เมื่อข่าวได้ปรากฏออกไป
ก็เป็นทีที่กระเทือนใจและอาลัยกันทั่วไป เพราะไม่ปรากฏพระอาการประชวรมาก่อน ในวันที่
สิ้นพระชนม์นั่นเอง ก็ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจต่าง ๆ โดยปรกติ และได้เสด็จไปในงาน
บำเพ็ญกุศลในฐานะเป็นบุญเขตร่วมกับพระเถรานุเถระทั้งหลาย เหมือนดังได้เสด็จไปประทาน
โอกาสให้พระเถรานุเถระในอาวาสต่าง ๆ และท่านอิสสรชนทั้งหลายได้เฝ้าโดยใกล้ชิดและได้
บำเพ็ญบุญในพระองค์เป็นครั้งที่สุด เพราะในเวลาที่จะวันบ่ายวันนั้นเอง ก็ได้เสด็จสิ้นพระชนม์

ในขณะที่เตรียมพระองค์จะเสด็จลงทรงทำอุโบสถ จึงไม่มีใครแม้ผู้อยู่ใกล้ชิด จะได้คาดคิดไว้ก่อนว่า จะต้องประสพวิปโยคจากพระองค์ท่านโดยฉับพลัน ครั้นมาประสพวิปโยคขึ้นโดยทันที ดังนั้น จึงพากันสะอึกสะเทือนใจและอาลัยเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ส่วนผู้ที่พิจารณารมมย่อมได้ธรรมสังเวชในชีวิต ซึ่งเป็นสิ่งไม่มีนิमितอันจะพึงกำหนดหมายได้โดยแน่นอน ตามพระพุทธภาษิตว่า อนิมิตฺตมนุญฺญาตี เป็นต้น แปลความว่า ชีวิตของมัจจะ (ผู้จะต้องตาย) ในโลกนี้ ไม่มีกำหนดแน่ ไม่รู้กันว่า จะดับเมื่อไร ชีวิตนั้นคับแคบ น้อย และประกอบด้วยทุกข์ จะพยายามให้ผู้เกิดมาแล้วไม่ตาย หาสำเร็จไม่ ดังนี้.

อนึ่ง ในราวทวิวันสิ้นพระชนม์นั้น สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ ได้เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมพระศพ เป็นการทรงถวายการวะสัมนานะ องค์สกลมหาสังฆปริณายก ผู้ทรงเป็นพระราชอนุสาสนาจารย์ ถวายพระมหากรุณาเป็นพิเศษ ในวันรุ่งขึ้น ได้เสด็จพระราชดำเนินถวายน้ำสรงพระศพ โปรดให้เชิญพระศพลงสู่โกศ เชิญขึ้นประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้า ณ พระที่นั่งทรงธรรม ประกอบพระลงกุณฑ์น้อย แวดล้อมด้วยเครื่องสูง ตามพระเกียรติยศ โปรดให้ประกอบพระราชกุศลต่าง ๆ ให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนัก ๑๕ วัน ในทางราชการ ได้มีประกาศให้สถานที่ราชการทุกแห่งลดธงครึ่งเสา ๓ วัน และให้ข้าราชการไว้ทุกข์ มีกำหนด ๑๕ วัน.

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) ได้ทรงกำเนิดในสายตระกูลซึ่งท่านบิดารับราชการเป็นมหาดเล็กใกล้ชิดในพระมหากษัตริย์และในพระบรมราชวงศ์ ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ ได้บรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่สมัยยังเยาว์ ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมสอบไล่ได้จนถึงเป็นเปรียญ ๔ ประโยคเมื่อยังเป็นสามเณร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ให้อุปสมบท ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพิธีเริ่มการอุปสมบทพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานพระบรมราโชวาทแทนการทำขวัญนาค ครั้นอุปสมบทแล้ว ก็ได้ปฏิบัติศาสนกิจ ตั้งต้นแต่เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมมาโดยลำดับ เมื่อเจริญอายุพรรษาขึ้น ก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชา-

คณะ และเลื่อนขึ้นโดยลำดับถึงเป็นสมเด็จพระราชาคณะในรัชกาลปัจจุบัน ในระหว่างเวลานั้น ก็ได้ปฏิบัติศาสนกิจทางคณะสงฆ์เป็นอันมาก เช่น เป็นพระอุปัชฌายะ เป็นเจ้าคณะแขวง เจ้าคณะมณฑล เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม เป็นประธานคณะบัญชาการคณะสงฆ์ แทนองค์สมเด็จพระสังฆราช ตามระบอบพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ และเมื่อเปลี่ยนใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ก็ได้เป็นสังฆมนตรี ต่อมาเป็นสังฆนายก จนได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช ในด้านการศึกษา ก็ได้เป็นแม่กองธรรมในบางครั้ง และได้เป็นแม่กองบาลีตลอดเวลานาน นอกจากนี้ได้ปฏิบัติกิจการพิเศษอีกหลายอย่างเกี่ยวแก่การชำระ การแปล พระไตรปิฎกเป็นต้นบ้าง เกี่ยวแก่กิจการอื่น ๆ บ้าง ทั้งได้เดินทางไปปฏิบัติศาสนกิจในต่างประเทศหลายครั้ง.

อนึ่ง เมื่อสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า เสด็จออกทรงผนวช ก็ได้เป็นพระราชอนุสาสนาจารย์ในพระราชพิธีทรงผนวชนั้น ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในพระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ. ๒๕๐๓ เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงปฏิบัติศาสนกิจในฐานะที่ทรงเป็นประมุขสงฆ์ เจริญพระราชศรัทธาปสาทะ และเป็นที่เจริญศรัทธาปสาทะแห่งบุคคลทั่วไป แม้เมื่อเสด็จสหรัฐอเมริกาและยุโรป และเสด็จประเทศอินเดีย ในเวลาไม่นานมานี้ ก็ปรากฏว่าได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจทุกอย่างเป็นอย่างดี ยิ่งความนิยมในพระพุทธศาสนาให้เกิดขึ้นในนานาประเทศ.

รวมความว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช ได้ทรงประกอบกัณฑ์อุทิศสมมติกรบ ๓ ประการ คือ ชาตวิมุติ เจริญด้วยชาติ จำเดิมแต่ได้เข้ามาบรรพชาอุปสมบทในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งชื่อว่าเกิดโดยอริยชาติตามนัยของกุลิมาสสูตร กุณวิมุติ เจริญด้วยคุณสมบัตินี้ประการต่าง ๆ ทั้งที่เป็นคุณแก่กุลแก่ตน ทั้งที่เป็นคุณแก่กุลแก่บุคคลอื่น วิญญูติ เจริญด้วยวิญญู จึงทรงเป็นผู้งามด้วยพระเกียรติ สมพระนามฉายาว่า “กิตติโสภโณ” ด้วยเหตุฉะนั้น จึงทรงเป็นผู้งามในหมู่ กับทั้งยังหมู่ให้งาม สมตามพระพุทธภาษิตบทอุทเทสที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้นว่า โย โหติ พุชฺศโต จ วิสารโท จ เป็นต้น แปลความว่า บุคคลใด เป็นผู้ฉลาดแล้ว

กล้า ไต่สัจมาก ทรงธรรม ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม บุคคลผู้เช่นนั้น ๆ เรียกว่า ผู้ทำหมู่ให้งาม ดังนี้ มีอธิบายว่า อันบุคคลผู้ชื่อว่า ทำหมู่ให้งามนั้น หมายความว่า เป็นผู้สร้างคุณประโยชน์พร้อมทั้งเกียรतिให้บังเกิดขึ้นแก่หมู่ ทำหมู่ให้มีความสุข ความเจริญและ ให้มีเกียรติสูงเด่น เป็นที่เชิดชูและชื่นชม จะทำให้บังเกิดผลดังนี้ได้ เพราะประกอบด้วย คุณสมบัติอันเป็นส่วนเหตุ ตามพระพุทธานุชาตินี้ คือ

๑. พุชฺศโต ฉลาด หมายความว่า ฉลาดรู้ทางเจริญ คือรู้ว่า อะไรเป็นทาง หรือเป็นเหตุให้เกิดความเจริญ ๑ ฉลาดรู้ทางเสื่อม คือรู้ว่าอะไรเป็นทางหรือเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม ๑ ฉลาดรู้อุปาย หมายถึงวิธีที่จะนำไปสู่ความเจริญ คือรู้วิธีทำอย่างไรจึงจะพ้นจากความเสื่อมเสีย บรรลุถึงความเจริญได้ด้วยดี ๑ บุคคลที่ชื่อว่า ฉลาด จำต้องมีความ ฉลาดรู้ครบ ๓ ประการนี้

๒. วิสารโท กล้าหาญ หมายความว่า กล้าหาญด้วยความฉลาดดังกล่าว คือ เมื่อรู้ประจักษ์ในทางเจริญและทางเสื่อม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ทางได้ ทางเสีย ตลอดจน ถึงรู้วิธีการที่จะปฏิบัติให้บังเกิดความเจริญโดยรอบรอบถูกต้อง แล้วก็กล้าปฏิบัติด้วยวิธีการ นั้น ประกอบด้วยวิริยะอุทสาหะอย่างมั่นคง จนประสบความสำเร็จ.

๓. พหุสฺสุโต ไต่สัจมาก หมายความว่า ฟังหรืออ่านมาก เมื่อกล่าวโดยทั่วไป ก็คือมีการศึกษาเล่าเรียนมากในทางศิลปวิทยาทั้งหลาย เมื่อกล่าวโดยเฉพาะ ก็หมายถึง สำเนียง หรือสังเกตกำหนด ตลอดจนถึงอ่านฟังด้วยตาหู ในเรื่องที่ยิ่งทำให้มากจนเพียงพอที่จะ ลงความเห็น ดังที่เรียกว่า ทำหูตาให้สว่าง เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงจะเกิดความรู้อันถูกต้อง ซึ่งเรียกว่า ความฉลาดดังกล่าว.

๔. ธมฺมธโร ทรงธรรม โดยตรง หมายถึงทรงจำพระธรรม คำสั่งสอนของ สมเด็จพระบรมศาสดาตามที่ไต่สัจฟังไว้ได้ แต่โดยทั่วไป หมายถึงการทรงจำศิลปวิทยาที่ได้ เล่าเรียนศึกษา หรือทรงจำเรื่องที่ฟังทำ ตามที่ไต่สัจฟังหรือสอบสวนแล้วไว้ได้ แม้ด้วยการจดบันทึกไว้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงจะประมวลมาพิจารณาถึงความเห็นได้โดยถูกต้อง.

๕. ธมฺมสุต อนุธมฺมจารี ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม โดยตรงก็จะประพฤติ

ธรรมข้อใด ก็ประพฤติให้เหมาะให้ควรแก่ธรรมข้อนั้น มิใช่ประพฤติไปตามอำนาจความพอใจของคน หรือของผู้อื่นเป็นประมาณ แต่เมื่อแสดงโดยทั่วไป จะปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ในตำแหน่งหน้าที่หรือในฐานะใด ๆ ก็ตาม ก็ปฏิบัติให้สมควรแก่กิจกรรมที่พึงทำในตำแหน่งหน้าที่หรือในฐานะนั้น ๆ หมายความว่า เมื่อควรเว้นการอันใด ก็เว้นการอันนั้น เมื่อควรทำการอันใด ก็ทำการอันนั้น ไม่ทำให้ผิดไป เพราะเหตุคนและเพราะเหตุผู้อื่น ไม่ยอมลำเอียงให้เสียความเที่ยงธรรม เพราะเหตุเช่นที่กล่าว รักษาการปฏิบัติให้ตรงไปตามกิจที่ควรกระทำ.

บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ คือ จลาค แกล้วกล้า ได้สติมาก ทรงจำดี และประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม เรียกว่า ผู้ทำหมู่ให้งาม ด้วยประการฉะนี้.

เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช (กิตติโสภณมหาเถร) ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ กล่าวคือทรงเป็นผู้ฉลาด และกล้าสามารถ ทรงศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมมา มาก ทรงจำพระธรรมวินัย ทรงประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ทรงปฏิบัติกรณียกิจทั้งหลาย ในฐานะต่าง ๆ ได้สมควรเหมาะสม จึงทรงทำหมู่ให้งาม ตามพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ ด้วยประการฉะนี้.

ขออำนาจพระราชกุศลทักษณานุปทาน ที่สมเด็จพระบวรมหิศรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญ เพื่อทรงพระราชอุทิศถวาย ด้วยอำนาจพระคารวการในสัตตมวารสมัย อันตั้งอยู่ด้วยดีแล้วในพระสงฆ์ทั้งนี้ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์ ประกอบด้วยสุขสมบัติวิบูลมณูญผล แก่เจ้าพระคุณสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (กิตติโสภณมหาเถร) สมตามพระราชอุทิศ โดยฐานะทุกประการ.

ในอวสานแห่งพระธรรมเทศนานี้ พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูป จักได้รับพระราชทานสวดกถาธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี เพิ่มพูนอัปมาทธรรม สืบต่อไป.

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในสังฆโสภณกถา ฉลองพระเดชพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติเพียงเท่านี้ เอิ๊ว ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

เสขพลกถา

ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ๗ วัน
จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
ถวาย ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร
วันเสาร์ ที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๐๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ปญฺจินานิ ภิกฺขเว เสขพลานิ กตมานิ ปญฺจ สทฺธาพลํ หิริพลํ โอตฺตปฺปผลํ
วิริยพลํ ปญฺญาพลนฺติ.

บัดนี้ จักถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ฉลองพระเดชพระคุณพระคัมภีร์พระบัญญัติบารมี
ในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ๗ วัน ที่สมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงบำเพ็ญ
พระราชทาน จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ถวายท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์
นายกรัฐมนตรีนั้น ได้ถึงอสังขกรรมล่วงมาบรรจบครบ ๗ วัน จึงทรงพระกรุณาเสด็จพระ
ราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน โดยทักษิณานุปทานวิธีในพระพุทธศาสนา
ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้ถึงอสังขกรรมในขณะที่กำลังดำรง
ตำแหน่งอยู่ ด้วยโรคอันสุดท้ายจะเยียวยารักษาได้ เป็นที่เศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง
แห่งสมเด็จพระบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ เพราะได้ขาดมุขมนตรีผู้ได้บำเพ็ญ
และกำลังบำเพ็ญกรณียกิจให้แก่ประเทศชาติอย่างใหญ่ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เป็น
พิเศษ ให้ตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ พระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร พระราชทานโกศ
กุดันน้อย ได้เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานน้ำอาบศพ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๐๖
ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งงานพระราชอุทิศงานสโมสรม ซึ่งกำหนดให้มีในวันนั้น และได้
ทรงพระกรุณาโปรดให้ไว้ทุกข์ในพระราชสำนักมีกำหนด ๒๑ วัน แม้ทางรัฐบาลก็ได้ประกาศ

ถวายครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศาสนโสภณ

ให้มีการปฏิบัติเป็นการไว้ทุกข์เป็นทางราชการตามกำหนดโดยทั่วไป ปรากฏว่า ความรู้สึกเศร้าสลดใจได้บังเกิดขึ้นโดยทั่วไปในประเทศ ตลอดจนถึงนานาชาติเพราะเป็นที่รู้สึกร่วมกันว่า ได้ขาดผู้ที่ปฏิบัติกรณียกิจอย่างเข้มแข็งไปเสียผู้หนึ่ง ในขณะที่กำลังต้องการผู้ที่เข้มแข็ง

ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้กำเนิดในตระกูลทหาร ได้ศึกษาและเข้ารับราชการเป็นทหารมาตั้งแต่เบื้องต้นถึงตำแหน่งสูงยิ่ง และเมื่อได้รับตำแหน่งนายรัฐมนตรีและตำแหน่งในทางบริหารทั้งหลาย ก็ได้ปฏิบัติกรณียกิจทั้งปวงด้วยวิริยะอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง แก่ไขเหตุแห่งหายนะ ปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้บังเกิดวิวัฒนาการในอันทั้งปวง เลือกสรรหาบุคคลผู้มีความรู้ความสามารถซึ่งเป็นคนดี เข้ามาช่วยกันดำริริเริ่มปฏิบัตินโยบายราชการเพื่อความเจริญไปพลุลย์ ดำเนินการป้องกันเหตุวิบัติต่าง ๆ อย่างเข้มแข็ง มีความจงรักภักดีโดยมั่นคง และเทิดทูนรักษาไตรรงค์แห่งประเทศชาติด้วยชีวิตและกำลังทั้งหมด ทั้งด้วยลักษณะแห่งมหาอำมาตย์ผู้ซื่อสัตย์จงรักภักดี หรือมหาเสนาบดีคือแม่ทัพใหญ่ของพระมหากษัตริย์ หรืออย่างสูงก็เทียบด้วยปรีดาภักดีของพระเจ้าจักรพรรดิตามที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์ เพราะกรณียกิจที่ได้บำเพ็ญมากับผลที่ปรากฏขึ้นโดยลำดับ ได้ส่องถึงจิตใจที่เข้มแข็งภักดีและมุ่งมั่นโดยไม่เปลี่ยนแปลงตราบเท่าถึงอสัญกรรม

อันความตายนั้นย่อมเป็นกติธรรมของชีวิต ทุก ๆ คนก็ย่อมรู้อยู่ด้วยกัน แต่ก็มีมักจะนึกว่าจะยังไม่ตายหรือไม่อยากนึกถึงที่ตาย จึงมีความรู้สึกเหมือนไม่ต้องตาย ทำให้บังเกิดความประมาทซึ่งมีอาการปราศจากสติเห็นยวั้ง จึงมีวิวัฒนาการไปทางผิดต่าง ๆ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสเตือนให้นึกถึงกติธรรมตา เพื่อจะได้บังเกิดความไม่ประมาท ดังพระปัจเจกโพธิ์โอวาทว่า วยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ แปลความว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงอย่าประมาทให้บริบูรณ์เกิด การทำความไม่ประมาทนั้น โดยตรงก็คือการทำสติส่งเสริมจิตใจให้มีกำลังที่จะปฏิบัติกรณียะทั้งหลาย ให้สำเร็จโดยไม่ผลัดวันประกันพรุ่ง

อัน พละ คือกำลังของจิตใจนั้น เป็นอุปการะให้บังเกิดความสำเร็จ ถ้ามีจิตใจอ่อนแอ

ก็ยากที่จะทำอะไรให้สำเร็จได้ ทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสอนให้อบรมกำลังใจในทางที่ดีไว้ ๕ ประการ ทั้งพระบาลีนิกเขปบทว่า ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว เสขพลาณี เป็นต้น แปลความว่า พละคือกำลังสำหรับผู้ศึกษาปฏิบัติเหล่านี้ ๕ ประการ คือ กำลังศรัทธา ๑ กำลังhiri ๑ กำลังโอตตปปะ ๑ กำลังความเพียร ๑ กำลังปัญญา ๑ มีอธิบายโดยสังเขปว่า

ข้อแรก กำลังศรัทธา ศรัทธา คือความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ มีความหมายรวมถึงความจงรักภักดี ความเลื่อมใสในสิ่งที่ควรจงรักภักดีและเลื่อมใส ศรัทธาในทางอาณาจักรสำหรับชาวไทย ก็ได้แก่ความเชื่อเลื่อมใสจงรักภักดีที่ฝังมั่นอยู่ในไตรรงค์ ซึ่งเป็นหลักเป็นประธานแห่งอาณาจักร ตลอดจนถึงเชื่อฟังในหลักกฎหมายและบทกฎหมายทั้งหลาย ในทางพุทธจักร หมายถึงความเชื่อในหลักกรรม อันนำไปบังเกิดความสำเร็จในความรับผิดชอบต่อกรรม คือ การงานที่ตนกระทำ และมีความเชื่อเลื่อมใสตั้งมั่นในพระพุทธาทิรตันตรัย ศรัทธาในทางที่ถูกต้อง เมื่อตั้งมั่น ย่อมทำให้ปราศจากความสงสัยลังเลใจ มีความแน่ใจที่มั่นคง จึงเป็นพละคือกำลังใจเป็นเครื่องชักนำข้อแรก

ข้อสอง กำลังhiri หิริ คือความรังเกียจต่อความชั่วทุจริต ละอายใจที่จะทำชั่วทุจริต เหมือนคังรังเกียจสิ่งที่ปฏิกุศลไม่สะอาด

ข้อสาม กำลังโอตตปปะ โอตตปปะ คือความกลัวต่อความชั่วทุจริต เหมือนอย่างกลัวอสรพิษ กลัวสั่นก็คือ กลัวผิดในสิ่งที่ผิด

ทั้งสองข้อนี้ ทำให้ไม่ปรารถนาและไม่กล้าที่จะทำผิดในสิ่งที่รู้ว่าผิด ทั้งทำให้ชอบความสะอาด เป็นเครื่องคุ้มครองรักษาให้พ้นจากความผิดหรือความชั่วทุจริตทุกอย่าง ท่านจึงเรียกว่า ธรรมเป็นโลกบาล คือคุ้มครองรักษาโลก เป็นพละของจิตใจอีกคู่หนึ่ง

ข้อสี่ กำลังความเพียร ความเพียร หมายถึงความพยายามหรือความหมั่นขยัน ตรงกันข้ามกับความเกียจคร้าน ซึ่งมีลักษณะอ่อนแอท้อแท้ ความเพียรจึงมีลักษณะเข้มแข็งบากบั่นไม่ท้อถอย สมตามศัพท์ที่แปลว่า ความเป็นผู้กล้า คือกล้าที่จะเว้นไม่ทำสิ่งที่ไม่ควรทำอย่างหนึ่ง กล้าที่จะทำสิ่งที่ดีควรทำอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อเป็นความผิดหรือเป็นความชั่วทุจริตซึ่งอาจมีเครื่องชวนใจให้ทำ ก็กล้าที่จะเว้นได้ หมายความว่า มีกำลังใจเข้มแข็งไม่พ่ายแพ้ต่อสิ่งชักชวนหรือ

ความปรารถนา แม้เคยเว้นไม่ได้มาแล้ว ก็พยายามเว้นที่จะไม่ทำต่อไป ซึ่งก็อาจเว้นได้ด้วย กำลังใจที่กล้าแข็ง ส่วนความเพียรลักษณะที่สอง คือ กล้าทำการที่ควรทำนั้น ท่านแสดงธาตุ คือส่วนประกอบที่สำคัญไว้ ๓ ได้แก่ ความริเริ่ม ๑ ความดำเนินการที่ริเริ่มไว้นั้น ๑ ความทำการที่ดำเนินนั้นให้ก้าวหน้าไปโดยลำดับจนบรรลุถึงความสำเร็จ ๑ ความเพียรตั้งกล่าวเป็นผลของจิตใจ ข้อสำคัญในการปฏิบัติกิจทั้งปวง

ข้อห้า กำลังปัญญา ปัญญา คือความรู้ทั่วถึงความจริงตามเหตุผล เกิดจากการสลับ ครอบงำมาก อ่านมาก การไตร่ตรองพิจารณาและการทดสอบปฏิบัติต่าง ๆ นำให้เกิดปัญญา ที่เป็นตัวความฉลาดรู้ทั่วถึงทางเจริญ ทางเสื่อม ตลอดจนถึงวิธีปฏิบัติให้บรรลุถึงความเจริญ เป็นผลของจิตใจข้อสำคัญคำรบห้า

ธรรมทั้ง ๕ ข้อนี เป็นผลของจิตใจสำหรับต่อต้านข้าศึกศัตรูภายใน หมายถึงกิเลส และความชั่วต่าง ๆ เช่นเคยกับพลาณามัยของร่างกายเป็นเครื่องต่อต้านโรค อุคหนุนให้สามารถบำเพ็ญกรณียกิจได้ทุกอย่าง ทั้งทางอาณาจักรและพุทธจักร หรือทั้งทางคติโลกและคติธรรม ผู้ที่มีผลภายนอกอันหมายถึงอำนาจหน้าที่ ถ้าขาดผลภายในของจิตใจ ก็ไม่อาจปฏิบัติกรณียกิจตามอำนาจหน้าที่ให้สำเร็จด้วยดีได้ ต่อเมื่อมีผลของจิตใจภายในอุคหนุน จึงอาจปฏิบัติกรณียกิจให้สำเร็จด้วยดี

ท่านจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี เป็นผู้ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งที่มีผลคืออำนาจหน้าที่อันสำคัญยิ่ง เป็นจอมพลผู้บัญชาการทหารสูงสุด เป็นนายกรัฐมนตรี และได้ประกอบด้วยผลของจิตใจเป็นอย่างดีเช่นเดียวกัน จึงปรากฏว่าเป็นผู้มีจิตใจเข้มแข็งมั่นคง มีศรัทธาคือความเชื่อเลื่อมใสที่แน่นอน มีทริโศตที่ปะปะที่ทำให้ชอบสะอาด แม้ที่ปรากฏในภายนอก เช่น ชอบความสะอาดเรียบร้อยของบ้านเมือง มีความพากเพียรพยายาม ประกอบด้วยความอดทนและทนทานเป็นพิเศษ มีปัญญาตลอดถึงที่จะเลือกพบนคนที่มีปัญญาทั้งหลายเข้ามาร่วมบำเพ็ญกรณียกิจ เมื่อมีผลภายในอยู่เพียงพอ ประกอบทั้งได้อาศัยพระบารมีเป็นผลคุ้มครอง จึงปรากฏว่า เป็นผู้ใช้ผลคืออำนาจหน้าที่ที่มีอยู่เป็นอันมาก ในทางบำบัคทุกข์บำรุงสุข บัองกันและเทิดทูนรักษา ริเริ่มดำเนินพัฒนากิจการทั้งปวง

สมเด็จพระราชโอรสและพระราชทานพระมหากรุณาตลอดมา ทั้งที่ปรากฏอยู่

ขออำนาจพระราชกุศลทักษิณานุประทานที่ได้ทรงบำเพ็ญพระราชทานทั้งนี้ ซึ่งได้ตั้งอยู่
 กว้างดีในพระสงฆ์ จึงเป็นผลสัมฤทธิ์แก่จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี สมเด็จพระ
 ราชปณิธานอุทิศ โดยฐานะทุกประการ

ในโอกาสแห่งพระธรรมเทศนา พระสงฆ์ทั้ง ๔ รูปจะได้รับพระราชทานสวดคาถา
 ธรรมบรรยายโดยสรภัญญวิธี จดลงพระราชศรัทธาสืบต่อไป

ถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนาในพลกถา ยุติแก่เวลา เหว่ ก็มีคำช่วยประการฉะนี้.
 ขอถวายพระพร.

พระกรรมเทศนา
เนื่องในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา

ปูชากถา

เนื่องในวันมาฆบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๐

ปูชารहे पुच्यते พุทฺเธ ยทิज्ज सवगे
ปपญจสมตฺกิกฺกนฺเต ตินฺนโลกปริทฺทเว
เต तातिसे पुच्यते निपुण्णे अकुटोभये
न सकुगा पुण्यं सञ्जातु अमेतन्मयी केनचित्ति.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการพึงธรรม ตามสมควรแก่วันธัมมัสสวนะ อันเวียนมาถึงเข้า
หนึ่ง วันนี้เป็นวันมาฆปุณณมี ซึ่งพุทธศาสนิกชนทั่วไปกำหนดทำการบูชา ซึ่งเรียกว่า วันมาฆบูชา วันมาฆปุณณมี เป็นวันที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงธรรม โอวาทพิเศษ วางหลักพระพุทธศาสนาแก่พระสงฆ์ เพื่อที่พระสงฆ์สาวกจะได้ถือเป็นหลักในการประกาศพระพุทธศาสนา ดังที่ท่านได้กล่าวว่า เป็นวันจาตุรงคสันนิบาต ความประชุมแห่งองค์ทั้งสี่ กล่าวคือ ภิกษุจำนวน ๑๒๕๐ รูป ล้วนเป็นพระอรหันตชีนาสพ เป็นองค์อันหนึ่ง ล้วนเป็นผู้อุปสมบทด้วยวิธีที่สมเด็จพระบรมศาสดาได้ประทานให้เอง ด้วยพระดำรัสว่า จงเป็นภิกษุมหา อันเรียกว่า เอหิภิกขุอุปสัมปทา เป็นองค์อันหนึ่ง ล้วนเป็นผู้ที่ได้มาเฝ้าเอง มิได้นัดหมาย เป็นองค์อันหนึ่ง และวันนั้นเป็นวันมาฆปุณณมีเช่นวันนี้ เป็นองค์อันหนึ่ง เมื่อประกอบด้วยองค์สี่ประการนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้ทรงทำวิสุทธิอุโบสถ กับพระภิกษุสงฆ์นั้น และทรงแสดงพระโอวาทปาฏิโมกข์ วางหลักพระพุทธศาสนาเป็นสูตรใน

การสั่งสอนและปฏิบัติ โดยคาถาหนึ่ง ก็มี ๓ ข้อ คือ สัพพปาปสฺส อกรรมํ การไม่ทำบาป ทั้งปวง กุสลสฺสุปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม สจฺจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ ผ่องใส เอตํ พุทฺธานสาสนํ นี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ดังนี้ พระโอราบทัน ที่กล่าวว่าเป็นพระโอราทพิเศษนั้น ก็เพราะว่า โดยปรกติ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดง โอราทเพื่อโปรดผู้ฟังให้เข้าถึงธรรมในชั้นใดชั้นหนึ่งเป็นพื้น แต่ในพระโอราทัน ภิภษุซึ่ง มาประชุมฟังนั้นล้วนเป็นพระอรหันตชินฺนาสพ ผู้เข้าถึงธรรมชั้นสูงสุดแล้ว ไม่ใช่เป็นผู้ที่ ทรงแสดงธรรมโปรดให้บรรลุถึงธรรมชั้นใดชั้นหนึ่งสืบต่อไป ฉะนั้น พระโอราทันจึงได้ทรง แสดงเพื่อวางหลักพระพุทธศาสนา สำหรับที่ภิภษุสงฆ์จะได้ถือเป็นหลักในการสั่งสอนอบรมใน ทางปฏิบัติสืบต่อไป การแสดงเรื่องวันมาฆบูชา และธรรมเบ็ดเตล็ดอย่างอื่น พร้อมทั้งพิธีบูชา ในวันนั้น ได้กำหนดจะทำในภาคกลางคืน

ในเช้าวันนั้น ท่านกำหนดให้แสดงธรรมเรื่องการบูชา ตามบทอุทเทศที่ยกขึ้นไว้ ณ เมืองต้นว่า ปุชารเห ปุชยโต พุทฺธ ยทิจ สววก เป็นต้น ที่แปลความว่า เมื่อบุคคล บูชาพระพุทฺธหรือสาวกของพระพุทฺธที่ควรบูชา ผู้ล่วงธรรมเป็นเหตุเห็นช้า ผู้ข้ามความ โศกและความระทมใจ เมื่อบุคคลบูชาผู้ควรบูชาเช่นนั้น ซึ่งคับแล้ว ไม่มีภัยแต่ที่ไหน ไกร ๆ ไม่อาจจะนับบุญของบุคคลที่บูชาอันได้ว่า บุญนี้มีจำนวนเท่านี้ ดังนี้ นี้เป็นคำแปล ในภาษิตบทอุทเทศที่ยกขึ้นไว้ ฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยสรุป ย่อมได้หัวข้อตามบทอุทเทศอันจะพึง ถือเป็นลำดับในการแสดงอรรถาธิบาย เป็น ๓ ประการ ๑. เรื่องการบูชา ๒. บุคคลผู้ควร บูชา ๓. บุญซึ่งเป็นผลอันเกิดจากการบูชาอันนี้ จะได้อธิบายตามลำดับข้อนี้ เพื่อเป็นแนวทาง แห่งการศึกษาและการปฏิบัติ

ประการแรก การบูชา การบูชานั้นก็หมายถึงการเข้าแสดงความเคารพด้วยใจวัตถุ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแม้ด้วยการแสดงด้วยกาย เช่น ประณมมือ นมัสการ กราบไหว้ แต่ ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แสดงการบูชาไว้ ๒ คือ อามิสบูชา อย่างหนึ่ง ปฏิบัติบูชา อย่างหนึ่ง อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือการนำอามิส หมายถึงวัตถุ เช่น ดอกไม้ ธูป เทียนหรือสิ่งของ เข้าไปแสดงความเคารพตามวิธีที่นิยมกันนั้น ๆ ปฏิบัติบูชา บูชาด้วยการ

ปฏิบัติ หมายถึงการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่านซึ่งตนมีความเคารพบูชา^๕ บุษาทองสองประการนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงยกย่องปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติเป็นยอด เพราะเหตุว่าอามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส คือวัตถุต่าง ๆ นั้น ไม่อาจดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้ แต่ปฏิบัติบูชา การบูชาด้วยการปฏิบัติ ย่อมเป็นการดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้^๕ นี้เป็นอธิบายโดยย่อของเรื่องการบูชา

เมื่อมีการบูชา ก็ย่อมจะต้องมีบุคคลหรือวัตถุที่พึงบูชา จึงถึงหัวข้อที่สอง อันได้แก่บุคคลที่ควรบูชา เมื่อกล่าวโดยทั่วไป บุคคลที่เป็นที่บูชากันนั้นก็อาจกล่าวได้ว่ามีอยู่สองจำพวก คือ จำพวกหนึ่ง เป็นจำพวกที่ไม่ควรบูชา อีกพวกหนึ่ง สมควรรับการบูชา จำพวกที่ไม่ควรบูชานั้น ก็หมายถึงจำพวกที่ปราศจากคุณสมบัติอันสมควรรับการบูชา หรือประกอบด้วยโทษต่าง ๆ เมื่อไปบูชาคนที่มิโทษต่าง ๆ ไม่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่ควรบูชา ก็ย่อมจะบังเกิดโทษแก่ผู้บูชาเอง ยิ่งไปปฏิบัติตามคำแนะนำคำสั่งสอนของบุคคลเช่นนั้นด้วย ก็ยิ่งประกอบด้วยโทษมาก เพราะฉะนั้น บุคคลที่ประกอบด้วยโทษ ปราศจากคุณสมบัติดัง^๕นี้ จึงเรียกว่าเป็นผู้ที่ไม่ควรบูชา ส่วนบุคคลที่ควรบูชานั้น ในทางพระพุทธศาสนา ก็ได้แก่พระพุทธรูป คือพระผู้ตรัสรู้พระธรรม และแสดงพระธรรมคำสั่งสอน^๕ ตังพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทชั้น กับสาวก คือศิษย์ของพระองค์ ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติติดตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ บุคคลสองจำพวกนี้ คือ พระพุทธรูป และสาวกของพระพุทธรูป ได้ชื่อว่าเป็นบุชารหะ คือบุคคลผู้ควรบูชา

เพราะอะไร ก็เพราะว่า พระพุทธรูปนั้นทรงประกอบด้วยพระคุณทั้งที่แสดงไว้ในบทอุทเทส

ประการที่หนึ่ง ล่วงธรรมเป็นเครื่องเห็นช้า ธรรมอะไรเป็นเหตุให้เห็นช้า อันหมายความว่าไม่รวดเร็ว แต่ช้าล่าช้า ธรรมเป็นเหตุให้เห็นช้านี้ อาจแสดงได้ในอันตัมต่าง ๆ เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ปัจจุบันอันเป็นประโยชน์ที่สามัญชนทั่วไปต้องการ อันเป็นประโยชน์ในทางคติโลก ธรรมเป็นเครื่องล่าช้า ก็ได้แก่ความเกียจคร้านเป็นหัวหน้า เมื่อบุคคลมีความเกียจคร้าน ไม่ขยันประกอบการงานให้สำเร็จลุล่วงไปทันการทันสมัย ก็ย่อมจะเป็นผู้อยู่ล่าหลัง

ต้องทกทำ เสื่อมทรามในประโยชน์อันตนจะพึงได้ในคติโลก เป็นผู้วิชาวไม่ทันคนอื่น มีทรัพย์ไม่ทันคนอื่น มีสุขสมบัติต่าง ๆ ไม่ทันคนอื่น เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านี้อันมีความเกียจคร้านเป็นหัวหน้า จึงชื่อว่าธรรมเนิ่นช้าสำหรับประโยชน์ปัจจุบัน ส่วนประโยชน์ภายหลังอันเป็นคติโลกอีกก็เช่นเดียวกัน ธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า ก็ได้แก่ความที่บุคคลขาดศรัทธาความเชื่อที่ถูกต้อง ซาตัญญูความรู้ที่ถูกต้องเป็นต้น เมื่อมีความเชื่อผิด อันเป็นเหตุผิดผิด มีความรู้ผิด อันเป็นเหตุให้หลง เมื่อเป็นดังนี้ ก็ให้เกิดความเนิ่นช้าเพราะเหตุที่มีความเชื่อผิด หรือมีความหลงอยู่นั้น ธรรมเหล่านี้ มีความเชื่อผิด ความรู้ผิดเป็นต้น จึงเป็นธรรมเครื่องเนิ่นช้าสำหรับผู้ที่ต้องการประโยชน์ภายหลัง อันเป็นทางคติโลกเช่นเดียวกัน ส่วนธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า อันเป็นปรมาตธรรม คือธรรมที่มีเนื้อความอย่างสูงขึ้นไป ก็ได้แก่ตัดหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดมั่น ถือมั่น ก็เพราะว่าเมื่อมีความอยาก มีความยึดมั่นอยู่ในสิ่งอันใด ก็ย่อมจะมีความติดอยู่ในสิ่งอันนั้น ไม่หลุดพ้นไปได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องเป็นผู้เนิ่นช้า เพราะความที่ติดอยู่สยบอยู่ในสิ่งที่ยึดถือไว้นั้น สยบอยู่ยึดถือไว้นานเท่าไร ก็ย่อมจะมีความเนิ่นช้าเท่านั้น พระพุทธะได้ทรงละตัดหา ความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นเสียได้ จึงไม่ทรงติดอยู่ ไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งทั้งปวงในโลก เพราะฉะนั้น จึงทรงเป็นผู้หลุดพ้นไปได้ ไม่ต้องติดอยู่เนิ่นช้าในสิ่งนั้น ๆ ทรงพ้นไปได้โดยฉับพลันที่ได้ทรงละตัดหาและอุปาทานเสียได้ เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า ผู้ล่วงธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้า

พระคุณประการที่ ๒ ผู้ข้ามความโศกและความระทมใจ ความโศกและความระทมใจนี้ เป็นทุกข์ทางใจอย่างหนึ่ง ที่บุคคลทุก ๆ คนย่อมจะได้เคยประสบ ก็เพราะว่าประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักบ้าง พลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักบ้าง รวมความเข้าแล้วก็คือความปรารถนาที่ไม่ได้สมหวัง เมื่อมีความปรารถนาไม่ได้สมหวัง จึงเกิดความโศกและความระทมใจขึ้น ระดับของความโศกและความระทมใจนี้ ย่อมขึ้นอยู่กับระดับของความปรารถนา เมื่อมีความปรารถนาแรง ความไม่สมหวังก็จะต้องแรง ความโศกความระทมใจก็ย่อมแรง ถ้ามีความปรารถนาอ่อน ความไม่สมหวังก็อ่อน ความโศกและความระทมใจก็ย่อมจะอ่อน

ก็แหละ อันความปรารถนานั้นจะต้องไม่สมหวังเรื่อยไป หรือย่อมจะมีสมหวังอยู่บ้าง ในข้อนี้ถ้าพิจารณาอย่างเผิน ๆ ก็ย่อมจะเห็นว่ามีความสมหวังบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่หากพิจารณาโดยแท้จริงแล้ว ชื่นเชื่อว่าความปรารถนาแล้ว ย่อมไม่มีความสมหวังอยู่ในความปรารถนานั้น กล่าวคือความปรารถนาของบุคคล ก็ย่อมปรารถนาที่จะให้ประจวบกับสิ่งที่เป็นที่รัก สิ่งใดซึ่งเป็นที่รัก ต้องการให้พบ ให้อยู่ยั่งยืนอยู่กับสิ่งนั้นตลอดไปจนนิรันดร และโดยตรงกันข้าม ก็ย่อมปรารถนาที่จะพลัดพรากจากสิ่งซึ่งไม่เป็นที่รัก สิ่งอันใดไม่เป็นที่รัก เช่น บุคคลผู้ซึ่งเป็นศัตรูกัน หรือวัตถุที่ไม่ชอบ ไม่เจริญตา ไม่เจริญใจ หรือไม่อยากที่จะให้บุคคลหรือวัตถุนั้นเสื่อมสิ้นไปเสียหมดเสีย ความปรารถนาของบุคคลนี้เอง เป็นเครื่องสร้างสิ่งที่เป็นที่รัก หรือไม่เป็นที่รักขึ้น และย่อมไม่มีอิม ไม่มีความเต็มอยู่กับความปรารถนานั้น เช่น หากจะถามว่า ปรารถนาจะให้อยู่กับสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นเวลานานสักเท่าใด หนึ่งปีพอไหม สามปีพอไหม ถ้าถามดังนี้แล้ว ก็ได้คำตอบว่าไม่พอ ก็ต้องเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ รวมความว่าเป็นนิรันดร เป็นอันว่าไม่อยากให้สิ่งที่รักพรากเลย ถ้าสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็อยากให้พรากเสียโดยเร็ว ไม่อยากที่จะพบ ไม่อยากที่จะเห็น เมื่อเป็นดังนี้ ความสมปรารถนาจะพึงมีได้อย่างไร ใจของบุคคลเองซึ่งตั้งความรักหรือความเกลียดไว้ ก็ยังเปลี่ยนได้เสียแล้ว หรือไม่เที่ยงเสียแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น จะเอาอะไรว่าเป็นสิ่งที่เที่ยง เป็นสิ่งที่มีนคงและยั่งยืน เพราะฉะนั้น ความปรารถนาของบุคคลจึงหากความสมหวังไม่ได้ เมื่อเป็นทาสของความปรารถนายู่ตราบใด ก็ต้องมีศอกระทมใจอยู่ตราบนั้น เมื่อเป็นดังนี้ จึงไม่พ้นไปจากความศอกความสะเทือนไปได้ ส่วนพระพุทธรูปซึ่งเป็นพระผู้ตรัสรู้ธรรม ได้ทรงมีพระปัญญาเห็นสัจธรรม คือธรรมเป็นทั่วความจริงว่าความปรารถนานั้นแหละเป็นสมุทัยสัจ ความจริงคือสมุทัย เหตุให้บังเกิดความทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้ จึงได้ทรงละสมุทัย ความตั้งรณทะยานอยากนี้ได้ โดยความก็คือละต้นเหตุอุปาทานดังกล่าวในข้อก่อนนั้นเอง เมื่อละสมุทัยได้แล้ว ก็สิ้นความปรารถนา เมื่อสิ้นความปรารถนา ความศอกและความระทมจึงไม่มี จึงทรงห้ามความศอกระทมใจไว้ได้

พระคุณบทประการที่สาม ผู้ดับ ก็หมายถึงผู้ดับซึ่งกิเลส คือต้นเหตุอุปาทานดังกล่าวนี้ ตับสันคือดับความศอกความระทมใจดังกล่าวนี้ได้ เป็นผู้ดับสนิททางจิตใจ

พระคุณบทประการที่สี่ ไม่มีภัยแต่ที่ไหน ก็เพราะเป็นผู้ค้ำตั้งนั้น จึงไม่มีกลัวอะไร จากอะไร คือไม่ต้องกลัวว่าจะพลัดพรากจากอะไร ไม่ต้องกลัวว่าจะประจวบกับอะไร ไม่กลัวว่าอะไรจะมาเป็นภัย ไม่มีมรณภัย และไม่มีภัยใด ๆ ที่จะทำให้บังเกิดความกลัว อีกประการหนึ่ง ไม่เป็นภัยแก่ใคร ไม่โลภอยากได้ของใคร ไม่โกรธใคร ไม่หลงในอะไร จึงไม่เป็นภัยแก่ใครแม้ตัวใจ ไม่ต้องกลัวว่าจะประกอบกรรมที่เป็นภัยแก่ใคร พระพุทธะได้ทรงประกอบด้วยคุณเหล่านี้ ประการที่หนึ่ง ล่วงธรรมเป็นที่เห็นช้า ประการที่สอง ข้ามความโศกและความระทมใจ ประการที่สาม คับคือคับกิเลสและกองทุกข์ ประการที่สี่ ไม่มีภัยแต่ที่ไหน หรือว่าไม่เป็นภัยแก่ใคร ๆ ในที่ไหน

พระพุทธะได้ทรงประกอบด้วยพระคุณเหล่านี้ ทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็ทรงแสดงธรรมเพื่อให้ล่วงธรรมเป็นเครื่องเห็นช้าเป็นต้น สวากผู้เป็นศิษย์ของพระองค์ ก็ปฏิบัติธรรมที่พระองค์ทรงสั่งสอนนั้นจนเป็นผู้ล่วงธรรมที่เห็นช้าได้ หรือว่าเป็นผู้กำลังปฏิบัติอยู่เพื่อล่วงธรรมเป็นเครื่องเห็นช้าขึ้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นปุชารหะ คือ เป็นบุคคลที่ควรบูชา

เมื่อบูชาบุคคลที่ควรบูชาเช่นนั้นจะได้ผลอะไร จึงมาถึงหัวข้อที่สาม คือว่าไต่บุญที่ไม่อาจจะนับได้ว่าบุญนั้นมีประมาณเท่านี้

คำว่าบุญนั้น โดยเหตุเป็นชื่อของการปฏิบัติเป็นเครื่องล้างความชั่วร้าย โดยผลเป็นชื่อของความสุข ได้ในพระพุทธภาษิตแสดงธรรมโดยผลไว้ว่า มา ภิกขเว ปุณฺณานิ ภยิตฺถ เป็นต้น ที่แปลความว่า ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย คำว่าบุญ บุญ เป็นชื่อของความสุก ดังนั้น เป็นบุญโดยผล อันจะบังเกิดจากบุญโดยเหตุ คือการปฏิบัติเป็นเครื่องชำระล้างความชั่วร้าย ก็แหละการบูชาท่านผู้ควรบูชา ด้วยอามิสก็ตาม ด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่านก็ตาม เมื่อบูชาด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของท่าน ก็ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อละธรรมเป็นเครื่องเห็นช้า เพื่อข้ามความโศกและความระทมใจ เพื่อคับกิเลสและกองทุกข์ และเพื่อไม่ทำตนให้เป็นภัยแก่ใคร ๆ ทั้งตนเองก็ไม่มีภัยจากที่ไหน เพราะว่าคับกิเลสและกองทุกข์เสียได้ เมื่อเป็นดังนี้ การปฏิบัติดังนี้ จึงชื่อว่าเป็นบุญโดยแท้ เพราะการชำระกาย วาจา และใจโดยบริสุทธิ์ เป็นไปตามโอวาทของพระพุทธเจ้าในวันมาฆปุณณมีนี้ ที่ว่าการ

ไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การทำบุญกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การชำระจิตของตนให้ผ่องใส ๑ การปฏิบัติทั้งนี้ จึงเป็นตัวบุญโดยตรง เป็นเครื่องชำระความชั่วร้ายทั้งปวง เป็นเหตุให้ประสบบุญโดยผลคือความสุขอันเกิดจากความปฏิบัติทางกาย ทางวาจา และทางใจ บุญดังกล่าวนี้ย่อมเป็นสิ่งซึ่งนับไม่ได้ว่าเท่าไร เพราะไม่ขึ้นอยู่กับแก้ต้นเหตุอุปาทาน ถ้าหากว่าการทำบุญขึ้นอยู่กับแก้ต้นเหตุอุปาทาน เหมือนอย่างว่าการทำบุญรักษาศีลก็ดี ให้ทานก็ดี แล้วก็มีอธิษฐานขอลาภขอผลต่าง ๆ ซึ่งเป็นทั่วความโลภ อย่างนั้นนับได้ว่าเท่าไร สุดแต่ว่าต้องการลาภผลเท่าไร ก็นับเอาเท่านั้น แต่ถ้าหากว่าเป็นการทำบุญเพื่อละต้นเหตุอุปาทาน ซึ่งเป็นบุญโดยตรง ไม่มีจำนวนอะไรนับ เพราะไม่ต้องการอะไรที่จะนับว่าเท่าไร จะได้อะไรเท่าไร จะเสียอะไรเท่าไร นี้เป็นตัวบุญโดยตรง การทำบุญโดยตรง ซึ่งเป็นปฏิบัติที่ชอบนี้ จึงนับไม่ได้ว่า บุญนี้มีประมาณเท่านี้ เพราะเป็นการปฏิบัติโดยตรงตามธรรมของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นปฏิบัติบูชา

การแสดงธรรมในวันมาฆะตอนเช้านี้เรื่องการบูชา แสดงตามบทอุทเทส มีอธิบายโดยสังเขปดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลมาทำการบูชาท่านที่ควรบูชาด้วยวิธบูชาทั้งสอง ย่อมชื่อว่าได้กระทำบุญที่นับไม่ได้ในทางพระศาสนา มีอรรถาธิบายทั้งแสดงมาด้วยประการดังนี้.

วิสาขธรรมกถา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
เรียบเรียง

ในโอกาสกัถิตสมัย เสด็จพระราชดำเนิน ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา
ณ วัดพระแท่นดงรัง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี
วันศุกร์ ที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๑๒

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

มหาการุณิกो नाटो हिताय सफुपानिनि
पूरुत्वा पारमी सफुपा पटुतो समुपोธิमुत्तमनति.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในวิสาขธรรมกถา ฉลอง
พระเดชพระคุณ ประคัมพระบิณฑบาตมี อนุรูปพระราชกุศลวิสาขบูชา ที่สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์
พระราชสมภารเจ้า พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ (และสมเด็จพระ-
เจ้าลูกเธอ) ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญเป็นพุทธบูชาพิเศษ ณ วัดพระแท่นดงรัง
นี้ ถวายอำนาจพระราชศรัทธาปสาทะที่คั่งมั่นในพระพุทธานิรันดรย์ และด้วยอำนาจพระ
มหาการุณาในวัดและพสกนิกรซึ่งได้มาประชุมกันเฝ้าชมพระบารมี และโดยเสด็จพระราชกุศล
วิสาขบูชาอยู่ในที่นี้.

วัดพระแท่นดงรังนี้ ได้มีปูชนียวัตถุสำคัญคือพระแท่นศิลา เป็นที่นับถือบูชาของ
มหาชน ในฐานะเป็นพระแท่นเป็นที่เสด็จบรรทมปรินิพพาน แห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมา
สัมพุทธเจ้า พระแท่นศิลานี้ เป็นหินแห่งที่บนหน้าลาดรูปคล้ายแท่นหรือเตียงนอนแห่งเชิงเขา
ซึ่งเดิมกล่าวว่ามีต้นรังขึ้นอยู่สองข้าง และบริเวณนี้เป็นดงรัง จึงมีลักษณะภูมิประเทศบาง
อย่างตรงกับพรรณนาไว้ในพุทธประวัติว่า สมเด็จพระบรมศาสดาได้เสด็จบรรทมปรินิพพาน
บนพระแท่นระหว่างไม้สาละ ที่แปลกันมาว่าไม้รังทั้งคู่ ในศาลาโนทยานอันเป็นที่เวะพัก
แห่งมัลลกะศรัยเมืองกุสินารา ศาลาโนทยานก็คืออุทยานตองไม้สาละหรือดงรัง ตามที่โบราณ

เรียบเรียงให้ พระครูพุทธมัญจาคีรี ถวาย ในโอกาสกัถิตสมัยดังกล่าว ณ วัดพระแท่นดงรัง.

แปลกันมา ได้มีวิหารที่สร้างครอบพระแท่นมาช้านาน และได้มีเขาถวายพระเพลิงซึ่งเป็น
เทือกเดียวกัน มีมณฑปสร้างอยู่บนยอดเขา ในที่ซึ่งนับถือในฐานะเป็นที่ถวายพระเพลิง
พระพุทธสรีระ ภายในมีพระพุทธรูป นอกจากนั้นยังมีวิหารพระทรมานกาย วิหารพระอานนท์
ก็ยังมีสิ่งอื่น ๆ ที่นับถือกันว่าเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยสมเด็จพระบรมศาสดา เช่น บ่อบัวพระโอรุ
ที่ค้ำหลังวิหารพระแท่นทรงรั้ง เป็นต้น ได้มีกำหนดงานนมัสการพระแท่นทรงรั้งเป็นงาน
เทศกาลประจำปี ตั้งแต่วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันเพ็ญกลางเดือน ๔ ทุกปี ปรากฏว่า
มีพุทธศาสนิกชนพากันมานมัสการจากทิศานุทิศเป็นจำนวนมากทุกปี.

ได้มีจารึกบัญชีรายนามราษฎร และพระสงฆ์ผู้บูรณะพระแท่นทรงรั้ง ซ่อมสร้างวิหาร
และสิ่งต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ในรัชกาลที่ ๓ แสดงว่าพระแท่นทรงรั้งได้เป็นปูชนีย-
สถานสำคัญขึ้นก่อนนั้นมานานแล้ว และปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ว่า “เมื่อ
ปีกุนเบญจศก (พ.ศ. ๒๔๐๖) ที่พระแท่นทรงรั้ง ก็โปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมือง
ราชบุรี ทำวิหารพระอุโบสถที่ค้างอยู่เสียให้แล้ว แล้วให้ทำพระเจดีย์ขึ้นที่หลังพระแท่นองค์
หนึ่ง การได้ทำอิฐไว้ ภายหลังโปรดให้เลิกเสีย การจึงค้างมา และพระบาทสมเด็จพระจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ ฯ มาทรงนมัสการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนั้น ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงนมัสการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒
ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสไทรโยค
ได้เสด็จพระราชดำเนินมาประทับแรมทรงสมโภชพระแท่นทรงรั้ง เมื่อวันอังคาร แรม ๔ ค่ำ
เดือนยี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๒๐ ได้ทรงพระราชนิพนธ์เล่าเรื่องพระแท่นทรงรั้ง เขาถวายเพลิง
และบริเวณพระแท่นไว้อย่างละเอียดน่ารู้ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปทรงซ่อมรบเสื่อป่า ณ ค่ายหลวงบ้านโป่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔
ภายหลังการซ่อมรบเสื่อป่าเสร็จแล้ว ได้เสด็จ ฯ มาทรงนมัสการพระแท่นทรงรั้งครั้งหนึ่ง
นอกจากนี้ ได้มีเจ้านายผู้ใหญ่เสด็จมาทรงนมัสการในรัชกาลต่าง ๆ อีกหลายพระองค์.

ในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์
พระแท่นทรงรั้งไว้ตอนหนึ่งว่า “ผู้ที่รู้อยู่ทั่วถึงจะไหว้กราบในที่มิใช่พระพุทธรูป สตุป หรือสิ่ง

อื่น ๆ ซึ่งเป็นเจดีย์ฐาน ฤๅจะไหว้กราบในที่แจ้ง ในชายคาที่ไม่มีเจดีย์ฐานก็ดี ต้องส่งใจระลึกถึงพระคุณพระพุทธรเจ้า แล้วไหว้กราบทุกครั้งทุกคราว และพระแท่นทรงรั้งนี้เล่าก็เป็นเจดีย์ฐานอันหนึ่ง ซึ่งควรจะส่งใจระลึกถึงพระพุทธรเจ้าที่เสด็จปรินิพพาน ในเมืองกุสินารายณ์ที่ป่าร้างของมัลลกะศัตรีย์ ก็เหมือนหนึ่งไค่นมัสการในที่นั้นเหมือนกัน... เจดีย์ฐานต่าง ๆ ยกไว้เป็นเครื่องชักนำใจให้ส่งไประลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้าโดยง่ายขึ้นกว่าที่จะนึกเปล่า ๆ เพราะตังนั้น ถ้าเจดีย์ฐานแห่งใดความเป็นที่เชื่อ ที่เลื่อมใส เพราะมีหลักฐานเป็นพยานสำคัญได้ ก็มีแรงจะชักจูงความเลื่อมใสให้มากขึ้น ซึ่งว่าเปรียบเทียบมาตังนี้ เพราะจะให้เป็นที่ประโยชน์ที่จะนำความเลื่อมใสเท่านั้น ไซ้จะว่าพระแท่นไม้แท่วัวไม้ไค่นมัสการ... ถ้าเป็นเจดีย์ฐานแห่งใด ๆ ก็ดี ผู้ใดมีน้ำใจไหว้ดี ก็จะมีอานิสงส์ ถ้าไหว้ไม่ดี ก็จะมีเหมือนกับเดินไควแชนเล่นเหมือนกัน...”

บัดนี้ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จพระปรมินทรมหามกุฬราชราชาธิราชเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระราชดำริเห็นความสำคัญของพระแท่นทรงรั้งว่า เป็นปูชนียสถานสำคัญแห่งหนึ่งของบ้านเมือง ซึ่งสมเด็จพระบรมพุทธมหากษัตริย์ราชาธิราชเจ้าหลายพระองค์ ได้เคยเสด็จ ฯ มาทรงสักการบูชาในอภิสิทธิ์กาลวิสาขปุณณมีนี้ ชื่อว่าได้พระราชทานความยกย่องปูชนียสถานแห่งนี้เป็นพิเศษ และพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญในที่นี้ ด้วยพระราชหฤทัยทรงระลึกในพระพุทธรคุณเป็นอารมณ์ ก็จะสัมฤทธิ์อานิสงส์เพิ่มพูนพระบารมี เป็นเหมือนหนึ่งได้เสด็จไปทรงนมัสการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในที่เสด็จปรินิพพานแห่งพระสัมมาสัมพุทธรเจ้า สมคังพระราชนิพนธ์ทรงพรรณานานี้.

วันวิสาขปุณณมี คือวันพระจันทร์เพ็ญเสวยกลุ่มดาวฤกษ์วิสาขะ เป็นวันที่พระโหราณาจารย์กล่าวกำหนดไว้ว่า เป็นวันตรงกับวันเสด็จประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธรเจ้า พุทธศาสนิกชนทั่วไปจึงถือเป็นวันสำคัญวันหนึ่งในพระพุทธศาสนา และทำการบูชาด้วยวิธีบูชาต่าง ๆ ตามที่กำหนดขึ้นในวัด ในปูชนียสถานนั้น ๆ ด้วยน้อมจิตระลึกถึงพระพุทธรคุณ กับทั้งพระธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นอารมณ์ การบูชาในวันวิสาขปุณณมีนี้ เรียกว่า “วิสาขบูชา”

พระประวัติแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาที่เกี่ยวข้องเหตุการณ์สำคัญทั้ง ๓ วาระนี้มีความโดยย่อว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระบรมศาสดา ได้ประสูติจากพระครรภ์พระพุทธรูปมารดา ณ ลุมพินีวัน ระหว่างกรุงกบิลพัสดุ์และกรุงเทวทหะต่อกัน เมื่อวันวิสาขปุณณมีก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี พระองค์ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ ๖ คำว่า “โอรสองค์ที่ ๖” เป็นคำเรียกพระองค์เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ แปลว่า “ผู้ซึ่งอยู่ในความตรัสรู้ ผู้ที่คิดคือรักใคร่ในความรู้อันแท้จริง” เพราะพระองค์ได้ทรงบำเพ็ญพุทธการกธรรม คือธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธรูปได้แก่บารมีธรรม ๑๐ ประการ คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ บัญญา ทั้ง ๔ นี้เป็นข้อใหญ่ และวิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา ทั้ง ๖ นี้เป็นข้ออุปการะเพื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยส่วนเดียว ครั้นพระบารมีที่ได้ทรงสร้างสมบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้ว พระโอรสองค์ที่ ๖ ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ ฌางไม้สัตตพฤษภที่เรียกต่อมาว่าไม้โพธิ์ ณ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมมคธรัฐ ในราตรีแห่งวันวิสาขปุณณมี ในปีก่อนพุทธศักราช ๔๕ ครั้นได้ตรัสรู้แล้ว ก็ได้เสด็จจาริกไปประกาศพระธรรมที่ได้ตรัสรู้นั้นส่งสอนเวไนยนิกร คือ หมู่ชนผู้ที่ควรแนะนำได้ ในคามนิคมชนบทต่าง ๆ เป็นพระศาสดาเอกผู้ทรงประคองฐานพระพุทธรูปศาสนาและบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ให้ตั้งมั่นขึ้นในโลก ตลอดเวลา ๔๕ ปี จึงได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ ระหว่างสาละพฤกษ์ทั้งคู่ ในสาละวัน กรุงกุสินารา มัลลรัฐ ณ บัจฉิมยามแห่งราตรีวิสาขปุณณมี ตั้งแต่ต้นนับพุทธศกแต่บัดนั้นมา แต่ในประเทศไทย นับโดยอดีตภาค คือส่วนล่วงไปแล้ว ๑ ปี จึงนับเป็นหนึ่ง จำเดิมแต่บัดนั้นมาจนถึงปัจจุบันบัดนี้ นับตามนิยมที่รับมาจากคัมภีร์ที่รจนาไว้ในลังกาทวีป โดยอดีตภาคล่วงไปแล้วได้ ๒๕๑๒ ปี บริบูรณ์.

เหตุการณ์สำคัญแห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า คือประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ได้บังเกิดขึ้นในวันวิสาขปุณณมีตรงกันทั้ง ๓ วาระ นับว่าเป็นอัศจรรย์ไม่เคยมีแต่ที่พึงเห็นว่าเป็นข้ออัศจรรย์อย่างที่สุดไม่มีสิ่งอัศจรรย์อื่นเทียมถึง คือความที่พระองค์ทรงมีพระวิริยะอย่างยอดเยี่ยม ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงจนได้ตรัสรู้พระธรรม ครั้นตรัสรู้แล้วก็ทรงมีพระมหากรุณา ไม่ทรงเห็นแก่ความเหนื่อยยาก เสด็จจาริกไปประกาศพระธรรม

สั่งสอนตลอดพระชนมชีพ ทรงปลุกโพธิพุดกษ คือพระพุทธานุชาสนาขึ้นให้ยั้งรากถึงอกงาม
ขึ้นในโลก และดำรงอยู่เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และความสุขตราบเท่าถึงปัจจุบันนี้ ฉะนั้น
จึงเป็นเหตุให้ความประสูกิษในโลกแห่งพระองค์ เป็นความประสูกิษแห่งพระโพธิสัตว์ผู้ที่จะ
ได้ตรัสรู้ ให้ความทรมัสรู้ของพระองค์เป็นความทรมัสรู้แห่งองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และให้
ความปรีนิพพานของพระองค์ เป็นความปรีนิพพานแห่งองค์พระศาสดาเอกแห่งโลก ผู้แผ่
พระอนันตคุณออกไปแก่โลกโดยพันประมาณ ยิ่งความระลึกถึงพระคุณให้เกิดขึ้นในจิตใจของ
มหาชนยังยืนมาทุกรุ่นทุกสมัยโดยไม่จักจาง แม้จะได้เสด็จปรีนิพพานมาช้านาน ไม่ปรากฏ
พระพุทธรูประอิกต่อไปแล้ว แต่ก็ยังปรากฏพระพุทธรูปดำรงอยู่ เป็นส่วนอมตะพ้นจากความ
เกิดแก่เจ็บตายในสังสารวัฏ จึงชื่อว่าทรงดำรงอยู่โดยไม่ดับสูญด้วยพระคุณ อันท่านแสดง
ประมวลลงโดยย่อเป็น ๓ คือ พระปัญญาคุณ พระคุณคือพระปัญญาความรู้จริงในสังขารธรรม
ธรรมที่เป็นสัจจะ พระวิสุทธิคุณ พระคุณคือความบริสุทธิ์จริง พระกรุณาคุณ พระคุณคือ
พระกรุณาโปรดช่วยให้พ้นทุกข์ได้จริง สมดังบทแสดงพระพุทธรูปว่า

พุทธรवारहनตวรตาคิคุณาภियุตโต

สุทธธาภิฌานกรรณาหิ สมากตตโต

โพเธสิ โย สุขนตํ กมลํ สุโร

แปลความว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประกอบด้วยพระคุณ มีความเป็นพระอรหันต์
เป็นต้น มีพระองค์ประกอบแล้วด้วยพระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ทรงยัง
หมู่คนดีให้เบิกบานแล้ว เหมือนอย่างดวงอาทิตย์ยังคอกบัวให้บาน ฉะนั้น

พระพุทธรูปนี้ ย่อมปรากฏ เพราะพระองค์ได้ทรงแสดงพระธรรมสั่งสอนหมู่คนดีคือ
เวไนยนิกรให้รู้ตาม และพระธรรมก็ย่อมปรากฏเป็นคุณประโยชน์แก่สาธุชนผู้ได้สดับฟังและ
ปฏิบัติตามภูมิขึ้น สมตามบทคาถาแสดงพระธรรมคุณว่า

สุวาภูชาตตาคิคุณโยควเสณ เสยโย

โย มกคปปากปรียตติวิโมกฺขเกโท

ธมโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี

แปลความว่า พระธรรมเป็นของอันประเสริฐ ภัยอำนาจแห่งความประกอบด้วยคุณ มีความเป็นสวากขาตธรรม คือธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็นต้น จำแนกออกได้เป็น มรรค ผล นิพพาน และปริยัติธรรม พระธรรมรักษาคำรงธรรมนั้นมิให้ตกไปในโลกที่ชั่ว

หมู่แห่งสาวกผู้ได้ศັบพึงธรรม เป็นผู้ปฏิบัติคำรงธรรมด้วยตนและคำรงธรรมให้สืบต่อมาเชื่อว่าพระสงฆ์ ย่อมปรากฏคุณตามบทแสดงพระสังฆคุณว่า

สทฺธมฺมโห สุปฺปฏิปัตติคฺคณาทียุตฺโต
 โยจฺจุพฺพิโธ อริยปฺกฺกคฺคสงฺฆสฺสเอจฺโจ
 สীลาทิสฺสมฺมปฺวราสยกายจิตฺโต

แปลความว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้เกิดจากพระสัทธรรม ประกอบแล้วด้วยพระคุณมี สุปฏิบัติคุณเป็นต้น เป็นหมู่แห่งอริยบุคคลผู้ประเสริฐ ๘ จำพวก มีกายและจิตอาศัยธรรมอันประเสริฐมีศีลเป็นต้น ดังนี้

พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้รวมกันเรียกว่า พระรัตนตรัย เป็นหลักเป็นประธานแห่งพระบวรพุทธศาสนา และพระพุทธศาสนาก็คือพระธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงแล้ว และพระวินัยที่ทรงบัญญัติแล้ว จะดำรงอยู่นานก็อาศัยพุทธบริษัทนี้เอง ปฏิบัติตนเองอยู่ในธรรมเป็นส่วนเหตุ ๕ ประการ คือฟังธรรมโดยเคารพ เรียนธรรมโดยเคารพ ทรงจำธรรมโดยเคารพ พงษ์พินิจให้เข้าใจจรด คือเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้โดยเคารพ รู้ทั่วถึงจรดคือเนื้อความหรือผล รู้ทั่วถึงข้อธรรมหรือเหตุแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมโดยเคารพ บุคคลผู้ปฏิบัติอยู่ในข้อเหล่านี้ ชื่อว่าปฏิบัติเพื่อความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรมคือศาสนา พระพุทธศาสนาจักไม่อันตรธาน แต่จักตั้งอยู่นานตราบเท่าที่มีการปฏิบัติอยู่ และการปฏิบัติดังนี้ ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ทรงสรรเสริญว่าเป็นการบูชาอย่างประเสริฐ เพราะเป็นเหตุดำรงพระพุทธศาสนาไว้ได้ด้วยประการฉะนี้

สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงพระราชปรารภวันวิสาขปุณณมี ซึ่งเป็นวันตรงกับวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน แห่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้

เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขปุณณมี ณ วัดพระแท่นดงรัง อันเป็น
ปูชนียสถานสำคัญนี้ ชื่อว่าได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญกุศลพุทธศาสนิกชนทั้งปวง เพื่อความดำรง
ยั่งยืนแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์สุขแห่งประชานิกทั่วทุกหมู่เหล่า พระราช-
จริยาวัตรทั้งนี้ย่อมเป็นที่เชิดชองสาธุการ และถวายพระพรชัยมงคลแห่งเทพและมนุษย์ทั่วไป

มหากรรุณีโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินัน
ปุเรตฺวา ปารมี สพฺพทา ปตฺโต สมโพธิมุตฺตมัม
เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เต ชยมฺงคฺลัม

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้พระนาถะ ประกอบด้วยพระมหากรรุณา ทรงบำเพ็ญพระบารมี
ทั้งปวง เพื่อประโยชน์แก่กุลแก่สัตว์โลกทั้งปวง ทรงบรรลุปะระสัมโพธิญาณแล้ว ถวายสัจ-
จาจานัน ขอชัยมงคลจงมีแก่สมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า

อนึ่ง ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยอภิสัยอุดมมงคล และอำนาจพระราชกฤษฎาภินิ-
หารกุศลบารมี จงได้โปรดอภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระ-
พระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ และพระราชโอรสธิดา ให้ทรงพระเกษมสำราญนิรมล
ปราศจากอริราชศัตรูบ้จจามิตร และอุปสรรคอันตรายทั้งปวง ให้ทรงพระเจริญด้วยสรรพพร
ชัยมงคล เสด็จสถิตเป็นพระนาถะเป็นที่ร่มเกล้าแห่งประชานิกทุกหมู่เหล่า ตลอดจิรกาล

ถวายวิสาขนาพระธรรมเทศนา ในวิสาขธรรมกถา ฉลองพระเศษพระคุณ ประคัม
พระบัญญัติบารมี พอสมควรแก่เวลา เอวัง ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

ติลักขณกถา

เนื่องในวันอัฐมีบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๘ พฤษภาคม ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อุปฺปาทา วา ภิกฺขว ตถาคตาณํ อนุปฺปาทา วา ตถาคตาณํ จิตา ว สทา ธาตุ
ธมฺมฉุจิตตา ธมฺมนิยามตา สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สพฺเพ
ธมฺมา อนตฺตาติ.

บัดนี้ จะแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้
สำเร็จประโยชน์แห่งการพึงธรรมตามสมควรแก่วันธรรมสวณะ คือวันที่เป็นที่พึงธรรม อัน
เวียนมาถึงเข้า ณ บัดนี้

อนึ่ง วันนี้เป็นวันที่ท่านกำหนดเป็นวันทำการบูชา ในการถวายพระเพลิงพระพุทฺธ-
สรีระ ซึ่งเรียกว่าเป็นวันอัฐมีบูชา แต่วันวิสาขปุณณมี การประกอบบูชาในวันนี้
จะได้กระทำกันตอนค่ำ แต่ว่าตอนเช้านี้ท่านกำหนดให้แสดงไตรลักษณ์ เป็นการทำความรู้
ในธรรมคาแห่งสังขาร แม้สังขารของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมเป็นไป
ตามธรรมคา การพึงธรรมปรารภเรื่องนี้นับว่าเป็นการปฏิบัติบูชาพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อเช้าแห่งวันวิสาขบูชาแสดงไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ บัญญา อันเป็นปฏิบัติ
ธรรมในพระพุทธศาสนา ก็แหละบัญญัติสิกขา ข้อที่สามนั้นโดยปริยายหนึ่ง ก็มุ่งอบรมให้
เกิดบัญญัติ ความรู้ทั่วถึงในไตรลักษณ์ เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์จึงเป็นหมวดบัญญัติสิกขา
ซึ่งเป็นสิกขาชั้นสูงในพระพุทธศาสนา ผู้ปฏิบัติธรรมในศีล ในจิต หรือ สมาธิ ก็พึงปฏิบัติ
ในบัญญัติสิกขา คืออบรมบัญญัติให้เกิดในไตรลักษณ์อีกด้วย จึงจะเป็นการปฏิบัติออกจาก
ทุกข์ด้วยประการทั้งปวง การปฏิบัติในสี่สิกขานั้น นำให้ออกจากทุกข์เพราะภัยเวรที่บุคคล

ก่อน เพราะเมื่อปฏิบัติอยู่ในศีล ก็ย่อมเป็นผู้ระงับภยันตราย ส่วนการปฏิบัติในสมาธิ หรือจิต เป็นการบำบัดทุกข์ที่เกิดความฟุ้งซ่านแห่งจิต เพราะว่าเมื่อปฏิบัติในสมาธิ จิตก็ ย่อมสงบตั้งมั่น ความทุกข์ที่จะพึงเกิดเพราะจิตฟุ้งซ่าน ก็ย่อมสงบไป แต่ว่าก็ยังมีความทุกข์ เพราะค้นหาอุปาทานคือความคันรนปรารถนา ความยึดถือ ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอวิชชาคือความ ไม่รู้ตามเป็นจริง ฉะนั้นจึงมีข้อปฏิบัติต่อไปคือการปฏิบัติอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ดังที่กล่าว แล้ว จึงจะเป็นทางระงับความทุกข์ที่บังเกิดขึ้น เพราะอำนาจค้นหาอุปาทานได้

ไตรลักษณ์นั้น แปลว่า ลक्षणะ ๓ อย่าง ลक्षणะ แปลว่า เครื่องกำหนด ไตร- ลักษณ์จึงแปลว่า เครื่องกำหนด ๓ อย่าง เครื่องกำหนดนั้นเป็นเครื่องกำหนดแห่งอะไร ก็คือ เป็นเครื่องกำหนดสังขารทั้งปวง คำว่าสังขารได้แก่สิ่งผสมปรุงแต่ง บรรดาสิ่งผสมปรุงแต่ง ทั้งหลายได้ชื่อว่าสังขารทั้งนั้น โดยย่อก็มี ๒ อย่างคืออุปาทินนสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง อนุปาทินนสังขาร สังขารที่ไม่มีผู้ครอง สังขารที่มีผู้ครองอันเรียกว่า อุปาทินนสังขารนั้น ก็ได้แก่ ร่างกายของมนุษย์และของสัตว์วิจจันทั้งหลายซึ่งมีจิตใจครอง และโดยปรกติ ก็ มีค้นหาครองอยู่ เพราะประกอบด้วยค้นหา อุปาทานยึดถือในสังขารของตน ๆ อยู่ ส่วน สังขารที่ไม่มีผู้ครอง อันเรียกว่า อนุปาทินนสังขาร ก็ได้แก่ สิ่งทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นโดย ธรรมชาติ ตลอดจนจนถึงบ้านเรือนวัตถุหรือสิ่งทั้งหลายที่บุคคลเป็นผู้ปรุงแต่งก่อสร้างขึ้น ซึ่ง ไม่มีจิตใจครอง อีกนัยหนึ่ง นักธรรมบางท่านแสดงว่า สังขารที่มีค้นหาอุปาทานครองอยู่ ไม่ว่าจะมิปัญญาหรือไม่มีปัญญา เรียกว่า อุปาทินนสังขาร ส่วนที่ไม่มีค้นหาอุปาทาน ครองอยู่ เรียกว่า อนุปาทินนสังขาร แต่ทั้งปวงเหล่านี้เรียกว่าสังขาร ก็เป็นสิ่งผสมทั้งนั้น เพราะว่า จะเป็นสังขารอย่างไรก็ตาม จะต้องประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ มาประชุมปรุงแต่ง ขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ และท่านกับบัญญัติเรียกสิ่งที่มาประชุมปรุงแต่งขึ้นว่าธาตุ ธาตุนั้น เติม ในพระพุทธศาสนา ก็แสดงว่ามี ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และต่อมาก็เติมอากาศ ธาตุคือช่องว่าง ธาตุ ๔ หรือ ธาตุ ๕ เหล่านี้มาประชุมปรุงแต่งขึ้นเป็นสังขารทั้งหลายดังกล่าวนั้น ก็แหละ ธาตุที่กล่าวนั้น ก็มุ่งถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะสำหรับเป็นเครื่องกำหนดรวบรวม สิ่งทั้งหลายที่มีลักษณะอย่างเดียวกันเข้าด้วยกัน ดังเช่นสิ่งที่มีลักษณะแข็งแข็ง ก็รวมเรียกว่า

ปฐวีธาตุ ธาตุดิน สิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ ก็รวมเรียกว่าอาโปธาตุ ธาตุน้ำ สิ่งที่มีลักษณะอบอุ่น ก็รวมเรียกว่าเตโชธาตุ ธาตุไฟ สิ่งที่มีลักษณะพัดไหว ก็รวมเรียกว่าวาโยธาตุ ธาตุลม สิ่งที่มีลักษณะเป็นช่องว่าง ก็รวมเรียกว่าอากาศธาตุ ธาตุอากาศ มุ่งถึงคุณลักษณะเป็นที่รวบรวม สิ่งทั้งหลายเข้าด้วยกันดังกล่าวมานี้ จึงเรียกว่าธาตุ และเมื่อพิจารณาลงไปอีก บรรดาสิ่งที่เรียกว่าธาตุเหล่านั้นก็ยังเป็นสังขารสิ่งทีผสมปรุงแต่งอยู่นั่นเอง ยังแยกออกไปได้อีก ไม่มีที่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เมื่อจะแยกให้ละเอียดก็จะเป็นสังขารไปหมดโดยลำดับ จึงได้แสดงสรุปเสียทีหนึ่งว่าสิ่งที่มีลักษณะอย่างนั้น ๆ เรียกว่าธาตุนั้น ๆ และเมื่อธาตุนั้น ๆ มาประชุมปรุงแต่งกันขึ้นก็เรียกว่าสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่ง นี่เป็นความปรุงแต่งทางวัตถุ ส่วนความผสมปรุงแต่งทางจิตใจนั้น ความคิดปรุงหรือความปรุงคิดที่ปรากฏเป็นเจตนากรรม ก็เรียกว่าสังขารเหมือนกัน เพราะว่าจะต้องมีเรื่องที่เกิด จะต้องมีความคิดมาประกอบกันเข้า และจะต้องมีกิจจับโน่นจับนี่มาคิดรวมกันเข้าปรุงเป็นเรื่อง นราวขึ้น ถ้าเป็นส่วนดี ก็เรียกว่าบุญญาภิสังขาร คือเป็นบุญ ถ้าเป็นส่วนชั่ว ก็เรียกว่าอบุญญาภิสังขาร คือเป็นบาป ถ้าเป็นกลาง ๆ ก็เรียกว่าอเนญาภิสังขาร สังขารที่ไม่หวนไหว อันได้แก่สมาริ ก็เป็นสังขารอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้น แม้การปรุงคิดหรือการคิดปรุง จับโน่นจับนี่มาคิดเป็นเรื่องเป็นราวต่าง ๆ ในทางดีบ้าง ในทางไม่ดีบ้าง ก็เรียกว่าสังขาร เป็นสังขารทางจิตใจอีกส่วนหนึ่ง บรรดาสิ่งที่ผสมปรุงแต่งที่เรียกว่าสังขารดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่มียู่โดยทั่วไป เป็นค้ำว่า ร่างกายของทุก ๆ คนที่นั่งอยู่นั้นก็เป็นสังขาร เรียกว่าอุปาทินนสังขาร สังขารที่มีผู้ครอง คือมีจิตใจและมีต้นหาอุปาทาน ความปรารถนายึดถือครองเป็นเจ้าของอยู่ด้วยกัน และภายนอกร่างกายนั้นออกไป จะเป็นร่างกายของบุคคลอื่น สัตว์อื่น ซึ่งยังมีชีวิตอยู่ ก็เป็นอุปาทินนสังขารทั้งนั้น และสิ่งทั้งหลายนอกจากนี้ที่ตามองเห็นเป็นรูปต่าง ๆ ที่หูได้ยินเป็นเสียงต่าง ๆ ที่จมูกได้กลิ่นเป็นกลิ่นต่าง ๆ ที่ลิ้นได้ลิ้มรสเป็นรสต่าง ๆ ที่กายได้ถูกต้องเป็นโผฏฐัพพะ สิ่งทีกายถูกต้องต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นสังขารทั้งนั้น เพราะฉะนั้น บรรดาสิ่งที่เป็นวิสัยของตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คือหมายถึง มนะ ที่รับอารมณ์คือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้นเหล่านั้น ก็รวมเรียกว่าเป็นสังขารทั้งสิ้น บรรดาสังขารเหล่านั้นมีลักษณะคือเครื่องกำหนดของตน ๆ โดยเฉพาะ

ส่วนหนึ่ง และมีเครื่องกำหนดซึ่งเป็นลักษณะทั่วไปอีกส่วนหนึ่ง และลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดโดยเฉพาะนั้น เช่นว่า ลักษณะรูปร่างหน้าตา สูง ท่า ท่า ขาว ถ้าเป็นวัตถุ ก็คือลักษณะสั้นยาวหรือมีรูปร่างอย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น แต่ละสิ่งแต่ละประการ ย่อมมีลักษณะเฉพาะตน ๆ ๕๕ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงกำหนดได้ดังเช่นว่า เมื่อเห็นกันและกัน ก็กำหนดกันได้ว่าเป็นคนนั้นเป็นคนนี้ เป็นสิ่งนั้นเป็นสิ่งนี้ เพราะเหตุอะไร? เพราะเหตุว่า แต่ละคนแต่ละสิ่งก็ย่อมมีลักษณะเป็นเครื่องกำหนดเฉพาะตน ๆ ๕๕ อีกอย่างหนึ่งเป็นลักษณะที่เป็นทั่วไป คือสามัญคุณลักษณะเป็นเครื่องกำหนดที่ทั่วไปของสัตว์สังขารทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นสังขารของชน ของสัตว์ทิริจฉาน ซึ่งเป็นอุปาทินนะ หรือว่าจะจะเป็นสังขารที่ไม่มีผู้ครอง จะเป็นภูเขาคันไม้ เป็นบ้านเป็นเรือน เป็นวัตถุสิ่งนั้นสิ่งนี้ ซึ่งเป็นอุปาทินนะ หรือว่าจะจะเป็นสังขารทางจิตใจอะไรหมดทั้งนั้น ก็มีลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดทั่วไป ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงไว้ ๓ ประการ คือ อนิจจลักษณะ ลักษณะที่กำหนดว่าไม่เที่ยง ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่กำหนดว่าเป็นทุกข์ อนัตตลักษณะ ลักษณะที่กำหนดว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตน รวมเป็น ๓ ลักษณะ เรียกว่าไตรลักษณ์ นี้เป็นลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดโดยทั่วไปแห่งสังขารทั้งปวง ลักษณะทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นสิ่งที่มิช้นและประจำอยู่แก่สังขารทั้งปวงเอง และก็เป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงกำหนดให้รู้ได้ ถ้าไม่เป็นลักษณะที่มีประจำแก่สังขารทั้งปวงที่ปรากฏอยู่แล้ว ใคร ๆ ก็กำหนดให้รู้ไม่ได้ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดสังขารทั้งปวงทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นวิสัยของปัญญาคือการพิจารณาให้รู้ตามเป็นจริง แต่โดยที่แท้ก็เป็นวิสัยของตาหู อยู่คล้ายเหมือนกัน คือว่า ตาก็เคยได้เห็น หูก็เคยได้ยินถึงความไม่เที่ยงความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาของสังขารทั้งหลาย กล่าวคือทุก ๆ คน ก็ย่อมเคยเห็นความเกิด ความแก่ ความตาย ถ้าเป็นวัตถุ ก็ย่อมจะเคยเห็นความประคิษฐ์ขึ้น หรือว่าความแตกสลายไป สำหรับบุคคลทั่วไป ก็ย่อมเคยเห็นความแตกความดับของบุคคลอื่น แต่ว่าเมื่อจะพิจารณาน้อมเข้ามา ให้รู้ถึงความเกิดความแก่ความตายของตนเองนั้น บางทีเป็นการยาก โดยมากมักจะเคยเห็นเป็นส่วนอดีตบ้าง เป็นส่วนอนาคตบ้าง คือเห็นว่าเกิดก็เกิดมาแล้ว ตายก็อยู่ข้างหน้า แต่ว่าบัดนี้ยังเป็นอยู่ ยังมีอยู่และก็รู้สึกเหมือนไม่เกิด เหมือนไม่ตาย เพราะรู้สึกเหมือน

อย่างว่าจะมีชีวิตอยู่เรื่อยไป ก็มักจะรู้สึกเหมือนอย่างนั้น เพราะอะไร ก็เพราะยังมีค้นหา คือความค้นร่นปรารณา และอุปาทานความยึดถือ ฉะนั้น แม้รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน จะรายงานให้ทราบถึงไตรลักษณ์ของสังขารทั้งปวง แต่ว่าจิตใจก็ยังไม่ยอมรับ เพราะฉะนั้น จึงเป็นวิสัยของปัญญาที่จะพิจารณาให้รู้ตามความเป็นจริง มิใช่ทำให้รู้เกินความเป็นจริงหรือว่า ให้รู้ต่ำกว่าความเป็นจริง แต่ว่าให้รู้เท่าความเป็นจริง คือว่าความเป็นจริงมีอยู่เท่าใด ก็ให้รู้ทันความเป็นจริงเท่านั้น ในการที่จะใช้ปัญญาพิจารณาให้รู้ความจริงนั้น ก็ต้องพิจารณาให้เสียก่อนว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นอย่างไร สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เป็นอย่างไร ตามพระพุทธานุชาตที่ยกขึ้นไว้ ณ เบื้องต้น อัน แปลความว่า

“พระตถาคต จะบังเกิดขึ้นก็ตาม จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งขึ้นแห่งธรรม ความกำหนดแน่แห่งธรรม ก็ดำรงอยู่ คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา แต่ว่า พระตถาคตได้อุบัติขึ้นในโลก ได้ตรัสรู้ธรรมวิฤติ ธรรมนิยาม นั้นแล้ว ก็ทรงแสดงเปิดเผยให้รู้ว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ดังนี้

ข้อแรก สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง คำว่า ไม่เที่ยงนั้น ก็มีความหมายตรงตัวอยู่แล้ว คือว่า ไม่ตั้งอยู่ยั่งยืน ที่ว่าไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนนั้น เพราะอะไร ก็เพราะว่า สังขารทุก ๆ อย่างนั้น เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมดับไป ไม่มีสังขารอันไหนที่บังเกิดขึ้นแล้วก็เที่ยงยั่งยืนไม่มีดับ ต่างกันก็ แต่ว่า จะตั้งอยู่นานหรือเร็วกว่ากันเท่านั้น ในที่สุดดับเหมือนกันหมด และในการที่ไม่เที่ยง คือไม่ตั้งอยู่ยั่งยืนนั้น ก็มีความไม่เที่ยงอยู่เสมอไป ไม่ใช่ว่าจะหยุดให้เที่ยงยั่งยืนอยู่แม้ชั่วครู่ ชั่วขณะ ดังเช่นสังขารที่ประกอบด้วยชีวิตของบุคคลทุก ๆ คน มีความเกิดขึ้นเป็นเบื้องต้น แล้วก็มีความไม่เที่ยงก็มีความเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปโดยลำดับไม่หยุดยั้ง เหมือนอย่างน้ำที่ไหลเรื่อยไปโดยลำดับ เมื่อเป็นเช่นนั้น ชีวิตของบุคคลจึงได้เลื่อนไป ๆ ทุกขณะวินาที โดยไม่หยุดยั้ง และก็เลื่อนไปหาความดับในที่สุด เพราะฉะนั้น พิจารณาดูแล้วก็จะรู้สึกได้ว่า เมื่อ

เป็นสังขารชั้นแล้ว คือว่าเมื่อเกิดมีขึ้น ความมีขึ้นนั้นก็กลับเป็นความไม่มีไป แต่ว่าสำหรับเมื่อชีวิตยังมีอยู่นั้น ก็ยังมีสันตติคือความสืบต่อกันไป เช่นว่าเมื่อเกิดมาเป็นเด็กเล็กแล้วก็เลื่อนไปเป็นเด็กใหญ่ ความเป็นเด็กเล็กนั้นก็หายไป แต่ก็มีความเป็นเด็กใหญ่ขึ้นแทนที่ หายไปและเกิดขึ้นเลื่อนไปโดยลำดับ จนถึงความตาย ชาติสันตติคือความสืบต่ออีกต่อไป เมื่อเป็นเช่นนั้น ชีวิตว่างกายอันนี้ ก็กลายเป็นศพ เหลือแต่อัฐิ และในที่สุดอัฐินั้น ก็จะสลายหายไปหมด ก็เป็นอันว่าไม่มี เติมก็ไม่มี และในที่สุดก็กลับกลายเป็นไม่มี เพราะฉะนั้น ความที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ของชีวิตว่างกายของทุก ๆ คน เป็นเหมือนของที่ยืมเขามาคือว่ากรรมให้ยืมมา เมื่อสิ้นกรรมแล้ว ก็แปลว่าต้องใช้คืนไปแก่ธรรมชาติ ลักษณะดังที่กล่าวมานี้เป็นอนิจจลักษณะ ลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยงของสังขารทั้งหลาย เป็นลักษณะที่หนึ่ง

ลักษณะที่สอง ทุกขลักษณะ คือลักษณะที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ คำว่าทุกข์นั้น เข้าใจกันว่าเป็นความไม่สบายกายไม่สบายใจ แต่ว่าสำหรับทุกข์ในที่นี้ ไม่ได้มีความหมายแคบเพียงเท่านั้น แต่ว่ามี ความหมายกว้างกว่านั้น คือว่าทุกข์มีความหมายว่าทนอยู่ไม่ได้ ทนยาก โดยความก็คือทนอยู่ไม่ได้ สิ่งใดที่ทนอยู่ไม่ได้ อยู่คงที่ไม่ได้ สิ่งนั้นก็ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะฉะนั้น สิ่งที่เป็นทุกข์คือทนยากทนอยู่ไม่ได้ ก็คือสิ่งที่ต้องถูกความเกิดและความดับบีบบังคับให้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี้แหละเป็นทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ อิงอยู่กับอนิจจลักษณะ กล่าวคือเมื่อจะกำหนดทุกขลักษณะ ต้องกำหนดดูที่สังขารเป็นตอน ๆ ไปว่า ทนอยู่คงที่ไ้หรือไม่ เช่นกำหนดดูในบัดนี้ ร่างกายของตนในบัดนี้ ความคิดของตนบัดนี้ ทนอยู่คงที่สักขณะหนึ่งไ้หรือไม่ อย่างชีวิตในวินาทีนี้ จะสั่งให้คงที่ว่า จงหยุดอยู่ อย่าเพ้อแกว่งไปข้างหน้าสักหนึ่งวินาที จะเป็นไปไ้หรือไม่ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารก็เช่นเดียวกัน จะให้หยุดอยู่เพียงวินาทีเดียวไ้หรือไม่ เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็จะรู้สึกว่ามีหยุด ชีวิตก็ดำเนินล้าหน้าไปทุกทีหยุดอยู่ไม่ได้ ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสังขารก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้สักขณะเดียว จึงเป็นทุกขลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เครื่องกำหนด

หมายว่าเป็นทุกชั้น ทั้งได้กล่าวแล้วว่าอิงอยู่กับอนิจจลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าไม่เที่ยง เพราะฉะนั้น ในที่บางแห่งจึงแสดงแต่อนิจจลักษณะ กับอนัตตลักษณะ ไม่แสดงทุกขลักษณะไว้ เพราะว่าสรุปเข้าในอนิจจลักษณะแล้ว ทั้งบทที่สวดว่า รูปี อนิจฺจํ เวทนา อนิจฺจา สลฺยา อนิจฺจา สงฺขารา อนิจฺจา วิญฺญาณํ อนิจฺจํ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง) แล้วก็ไป รูปี อนตฺตา เวทนา อนตฺตา สลฺยา อนตฺตา สงฺขารา อนตฺตา วิญฺญาณํ อนตฺตา (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน) ข้ามทุกซ์ไปเสีย ก็เพราะว่าทุกขลักษณะนั้นรวมอยู่กับลักษณะที่หนึ่ง

ส่วนลักษณะที่สาม คืออนัตตลักษณะ ๆ เป็นเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน ในที่นี้ ในบาลีแสดงว่าธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ทำไมจึงแสดงยกธรรม เพราะท่านกล่าวว่อนัตตานี้ มีแก่ทั้งสังขารและวิสังขาร สังขารก็ได้แก่สิ่งผสมปรุงแต่งทั้งกล่าวมาแล้ว ก็เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน วิสังขารคือสิ่งที่ไม่ใช่สังขาร อันหมายถึงทวาราคูแท้ และโดยตรงก็หมายถึงนิพพานธรรม นี้เป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน จะกล่าวถึงสังขารก่อน สังขารเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตนนั้น ก็พึงกำหนดดูตามที่ท่านแนะไว้ คือว่าไม่เป็นไปในอำนาจคือสิ่งที่เป็นอัตตา คือตัวตนนั้น ควรเป็นไปในอำนาจของตนคือบังคับได้ แต่ว่าสังขารทั้งหลายนั้นบังคับไม่ได้ หมายความว่า เมื่อเกิดมาแล้ว จะบังคับว่าไม่ให้แก่ ไม่ให้เจ็บ ไม่ให้ตาย ทั้งนั้นหาได้ไม่ สังขารก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายเป็นธรรมดา จึงเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงเป็นการขัดแย้งกับอัตตา คือความเป็นตัวตนดังกล่าว เมื่อขัดแย้งกับอัตตา ดังนี้ จึงเป็นของที่ว่างเปล่า เป็นของที่ไม่มีเจ้าของ เป็นของที่ว่างเปล่า นั้น ก็คือว่าโดยแท้แท้เป็นของที่ว่างเปล่าจากอัตตา คือตัวตน เป็นของที่ว่างเปล่าโดยแท้จริงไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง ส่วนที่บุคคลไปยึดถือนั้นก็ด้วยอำนาจต้นเหตุอุปาทานของตนเท่านั้น แต่กียึดอยู่ได้ชั่วครั้งชั่วคราว บางทีสังขารที่ยึดถือนั้นก็แตกสลายหลุดมือไปก่อน หรือบางทีผู้ยึดถือนั้นก็แตกสลายไปก่อน เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยแท้จริงแล้ว จึงเป็นของที่ว่างเปล่า เป็นของที่ไม่มีเจ้าของโดยแท้จริง เพราะที่ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา แต่ที่บุคคลมีต้นเหตุคือความตั้งรันทะยานอยาก มีอุปาทาน ความยึดถืออยู่ในสังขารทั้งหลายว่าเป็นเราเป็นของเรา เป็นตัวตน

ของเรา เมื่อมีความยึดถืออยู่ดังนี้ ตัวความยึดถือนั้นเอง จึงเป็นอัตตาคือตัวตน ซึ่งเป็นแต่เพียงความยึดถือไว้เท่านั้น แต่สังขารทั้งหลายนั้นหาเป็นอัตตาคือตัวตนคงที่ยึดถือนั้นไม่ เพราะอะไร ก็เพราะไม่เป็นไปในอำนาจดังที่กล่าวมาแล้ว นี่เป็นอนัตตลักษณะ เครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตาอย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งนั้น ก็มาพิจารณา ดู จับเอาความเห็นว่าเป็นอัตตาคือตัวตนของตนขึ้นมาแยก กล่าวคือทุก ๆ คนย่อมมีความรู้สึกอยู่ว่าเรามีเราเป็น คือว่า มีอัตตา ตัวตนอยู่ และอัตตา ตัวตนนั้นอยู่ที่ไหน พิจารณาในเบื้องต้นก็จะเห็นว่าอยู่ที่สังขารนั่นเอง คราวนี้ ก็ยกสังขารขึ้นมาแยกออกเป็นส่วน ๆ คือว่าแยกธาตุออกไป ก็จะพบแต่ธาตุเท่านั้น ความยึดถือก็จะเลื่อนไปอยู่ที่ธาตุ ก็จับเอาธาตุขึ้นมาแยกพิจารณาอีกว่า นั่นก็สักแต่ว่าธาตุ และธาตุนั้นก็แยกออกไปได้อีก เพราะฉะนั้น ก็ไม่ใช่อัตตาคือตัวตน เมื่อพิจารณาไป ๆ ก็จะพบว่า อัตตาคือตัวตนนั้นอยู่ที่ค้นหาคือความค้นรหะยานอยาก และอยู่ที่อุปาทานคือความยึดถือตนเอง มีค้นหาอุปาทานแผ่ไปในที่ใด อัตตาคือตัวตนก็แผ่ไปในที่นั้น ค้นหาอุปาทานเล็กโตเท่าไร อัตตาคือตัวตนก็เล็กโตเท่านั้น ค้นหาอุปาทานใหญ่โตมาก อัตตาคือตัวตนก็ย่อมใหญ่โตมาก ครอบคลุมนอกไปทั้งหมด เพราะฉะนั้น ภาวะที่เรียกว่าอัตตาคือตัวตนนั้นจึงเท่ากับเป็นเงาของค้นหาอุปาทานซึ่งแผ่ออกไปในสังขารทั้งหลาย เมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า ความเป็นอัตตาคือตัวตนนั้น อยู่ที่ค้นหาอุปาทาน อันบังเกิดขึ้นจากอวิชชา คือความไม่รู้ตามความเป็นจริง

เมื่อมาพิจารณาจับให้เห็นอนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะดังกล่าวมาแล้ว โดยแจ่มชัดขึ้น บัญญาก็ย่อมจะบังเกิดแจ่มชัดขึ้นโดยลำดับ เป็นเหตุให้เกิดนิพพิทา ความหน่ายในสังขาร เมื่อเกิดนิพพิทาความหน่ายในสังขารขึ้นเท่าใด วิราคะ คือคลายคิด คลายยินดี จนถึงความสันยิตี ความสันยิตีในสังขารทั้งหลายก็มากขึ้นเท่านั้น และเมื่อวิราคะ มีมากขึ้นเท่าใด ความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ก็มีมากขึ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น การอบรมบุญญาให้บังเกิดขึ้นในไตรลักษณ์ จึงเป็นทางที่จะผ่อนคลายค้นหา อุปาทานให้ลดน้อยถอยลง เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เป็นการผ่อนปรนทุกข์ให้ลดน้อยถอยลงได้โดยลำดับ และบุญญาซึ่งที่กล่าวมานี้ และผลที่จะบังเกิดขึ้น เช่นนิพพิทา ความหน่าย วิราคะ ความสันยิตี วิมุกติ ความ

หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ก็ล้วนเป็นธรรมที่เป็นเหตุและผลที่บังเกิดขึ้น ไม่ใช่เป็น
 อกตาคำพูดของใคร เมื่อบรรลุถึงนิพพานซึ่งเป็นที่สุข นิพพานนั้นก็ไม่ใช่เป็นอกตาคือตัวตน
 ของใคร เพราะฉะนั้น วิสังขาร ธรรมมิใช่สังขาร อันได้แก่ธาตุแท้ คือนิพพาน ก็เป็น
 อกตาคือไม่ใช่ตน ธรรมทั้งหลายนอกจากนี้ เป็นต้นว่าโพชฌงค์ มรรค ทลอคถึงจิตเป็นต้น
 ก็เหมือนกัน ก็เป็นธรรมเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ๆ ในเบื้องต้นก็อาจจะยึดถือว่าเป็นอกตาคือ
 ตัวตน ในเวลาปฏิบัติ แต่เมื่อจะพ้นจากขั้นหนึ่ง ๆ ขึ้นไปแล้ว จะม้วยิตขั้นนั้นว่าเป็นอกตาคือ
 ตัวตนอยู่ก็เลื่อนขั้นไปไม่ได้ เหมือนอย่างว่าเรียนชั้นประถมสอง สอบชั้นประถมสองได้แล้ว
 จะยึดถือชั้นประถมสองอยู่ ก็จะเลื่อนขั้นไปประถมสามไม่ได้ การปฏิบัติธรรมก็เหมือนกัน
 เมื่อปฏิบัติได้ในขั้นหนึ่งแล้ว จะยังยึดถืออยู่ว่า เป็นเราเป็นตัวตนของเราอยู่ในขั้นนั้นแล้ว
 ก็เลื่อนไปไม่ได้ ต้องปล่อยให้มันเป็นอกตาในขั้นนั้น จึงจะเลื่อนขั้นสูงขึ้นไปได้ เมื่อจะเลื่อน
 ไปก็ปล่อย แล้วก็ไปยึดในขั้นสูงขึ้นไปแล้วก็ปล่อยไปโดยลำดับ จนถึงที่สุด เพราะฉะนั้น
 ทั้งสังขาร ทั้งวิสังขาร เป็นอกตาคือไม่ใช่ตน ท่านจึงแสดงว่า สพุเพ ธมฺมา อนตฺตา
 ธรรมทั้งปวงเป็นอกตาคือไม่ใช่ตน ค้ำยประการฉะนี้

ไตรลักษณ์ ลักษณะ ๓ ของสังขารทั้งปวง หรือสามัญญลักษณะ ๆ ที่ทั่วไปแก่
 สังขารทั้งหลายทั้งปวงโดยที่แสดงมาโดยปริยายนี้ เป็นวิสัยของปัญญาที่จะพิจารณาให้รู้แจ่ม-
 แจ้งตามความเป็นจริง การอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ ชื่อว่า เป็นการปฏิบัติในปัญญาศึกษา
 เป็นการผ่อนปรนกิเลส คือตัดหาอุปาทาน เป็นทางผ่อนปรนความทุกข์ให้ลดน้อยด้อยลง
 เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติอบรมปัญญาในไตรลักษณ์ จึงชื่อว่า เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อผ่อนปรนกิเลส
 และกองทุกข์ ย่อมจะเป็นผู้ประสบความสำเร็จเบาบางแห่งกิเลสและกองทุกข์ ตามสมควรแก่ปัญญา
 ที่เกิดขึ้น ตามสมควรแก่การปฏิบัติ มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ค้ำยประการฉะนี้.

จิตตสังขญาณมกกา

เนื่องในวันอาสาฬหบูชา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๐๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺทสฺส.

ทฺวํ กมฺ อภิชาตํ อสฺสริํ กุหาสยํ

เย จิตฺตํ สลฺลเมสฺสสนฺติ โมกฺขณฺติ มารพฺนฺชนาติ.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแก่วันธรรมัสสวณะ คือ วันเป็นที่ฟังธรรม อันเวียนมาถึงเข้าโดยลำดับ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ปราภฏตามพุทธประวัติว่า เมื่อได้ตรัสรู้ในวันเพ็ญเดือนวิสาขะแล้ว ต่อมาอีก ๒ เดือน จึงได้ทรงเริ่มแสดงปฐมเทศนา คือ เทศนาที่แรก ในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะ ซึ่งตรงกับวันนี้ อันเป็นวันเบื้องหน้าแห่งวันเข้าปริมพรรษา คือพรรษาต้นแห่งภิกษุสงฆ์ ตามพระวินัยนิยาม ตั้งแต่บัดนั้นมาก็เสด็จจาริกไปทรงแสดงธรรมสั่งสอนเวไนยนิกรโดยลำดับ เพราะฉะนั้น การประกาศพระพุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงเริ่มต้นในวันเพ็ญเดือนอาสาฬหะเช่นวันนี้ ซึ่งพระสงฆ์ได้นำพระพุทธศาสนาสืบ ๆ ต่อกันมาจนกระทั่งถึงทุกวันนี้ และเมื่อบุคคลผู้ฟังได้ตั้งใจฟังธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ และได้นำสืบ ๆ ต่อกันมา ตั้งใจฟังให้รู้จรด คือเนื้อความ ให้รู้ธรรม คือข้อธรรม จนเห็นความจริงซึ่งเป็นตัวธรรมด้วยตนเอง ก็ย่อมประจักษ์ในความตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทุกกาลสมัย ชื่อว่าได้เห็นพระพุทฺธเจ้าเพราะได้เห็นธรรม ดังพระพุทฺธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า โย ชมฺมํ ปสฺสตี ผู้ใดเห็นธรรม โส มํ ปสฺสตี ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ตถาคต ดังนี้

ความตรัสรู้ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น เป็นต้นเดิมแห่งพระพุทธศาสนา และ

เป็นต้นเดิมแห่งพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ ซึ่งแปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ อันเป็นพระนามใหญ่ในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นนี้ ก็ควรทำความเข้าใจความหมายของพระนามบทนี้ เพื่อเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธา ความเชื่อ ปสาทะ ความเลื่อมใส ต่อไป

ความหมายของพระนามบทนี้ ย่อมมีปรากฏอยู่ในปฐมเทศนาคือเทศนาที่แรกอันเรียกว่าธรรมจักร ประกอบด้วยคำ ๓ คำ คือ สัมมา โดยชอบ คำหนึ่ง สึ ซึ่งแปลว่า เอง คำหนึ่ง พุทธ ที่แปลว่า รู้ หรือตรัสรู้อีกคำหนึ่ง

คำว่า สัมมา ที่แปลว่า โดยชอบนั้น คือ โดยทางที่เป็นสัมมัตตะ ความเป็นชอบอันได้แก่ มัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นสายกลาง หรือ อัญญาสังกมมรรค คือทางมีองค์ ๘ อันได้แก่ สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมัณฑะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ในตอนแรก ก็ได้ทรงค้นหาทางเพื่อให้ได้ประสพธรรม เป็นเครื่องหลุดพ้น ได้ค้นหาไปด้วยวิธีต่าง ๆ ก็ไม่ได้ประสพธรรมนั้น จนเมื่อได้ทรงพบทางที่มีองค์ ๘ ดังกล่าวมานี้ และได้ทรงดำเนินในทางมีองค์ ๘ นี้ จึงได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ทางมีองค์ ๘ นี้ จึงเรียกว่า สัมมัตตะ ความเป็นชอบ ตรงกับคำว่า สัมมา ที่แปลว่า โดยชอบ ในพระนามว่า สัมมาสัมพุทธะนั้น กล่าวคือ พระองค์ได้ตรัสรู้เองโดยชอบ ก็คือโดยทางที่ชอบทั้ง ๘ ประการนี้ นี้เป็นความหมายของคำว่า สัมมา

คำที่ ๒ สึ หรือ สมุ ที่แปลว่า เอง หมายความว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ที่ท่านอธิบายว่าไม่มีครูอาจารย์ ความตรัสรู้นั้นบังเกิดขึ้นด้วยพระองค์เอง พิจารณาคุณตามพระประวัติทางมีองค์ ๘ นั้นได้ทรงพบด้วยพระองค์เอง ทางอื่น ๆ ที่อาจารย์เจ้าลัทธิอื่น ๆ ได้สั่งสอนไว้ ได้ทรงปฏิบัติไปในทางเหล่านั้น ก็ไม่ได้ประสพธรรม ทรงศึกษาในสำนักของพระคณาจารย์มาก่อน ก็ไม่ได้ประสพธรรม ทรงออกจากสำนักของพระอาจารย์ ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยา ทรมานพระกายให้ลำบากด้วยพระองค์เองจนถึงที่สุด ไม่มีผู้ใดจะทำได้เสมอเหมือน ก็ไม่ได้ประสพธรรม จึงได้ทรงเลิก และทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้เมื่อเป็นพระกุมาร จึงได้ทรงเริ่มทำ

สมาธิ อาศัยที่ทรงมีมรรคมืองค์ ๘ อันเป็นส่วนศีล อันได้แก่ เจรจาชอบ การงานชอบ เลี้ยงชีวิต ชอบอยู่แล้ว เมื่อทรงจับทำสมาธิ ก็เป็นอันได้มรรคมืองค์ ๘ อันเป็นส่วนสมาธิ กล่าวคือเพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ เมื่อจิตเป็นสมาธิ ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินั้นไป เพื่อรู้เพื่อเห็นตามความเป็นจริง ก็ปรากฏพระญาณคือความหยั่งรู้ในความจริงโดยลำดับ เป็น อันทรงได้ความเห็นชอบ ความคำริชอบ รวมเป็นมรรคมืองค์ ๘ ประการ จึงได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ทางมืองค์ ๘ ก็ทรงพบเอง และได้ทรงดำเนินในทางมืองค์ ๘ นั้น ก็ปรากฏ พระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นด้วยพระองค์เอง นี่เป็นความหมายของคำว่า สัม หรือ สมฺ ที่แปล ว่าเอง คือด้วยพระองค์เอง

ส่วนคำว่า พุทธ ที่แปลว่า ตรัสรู้ คือ รู้แจ้ง หมายถึงได้ตรัสรู้ในสัจจะ คือของจริงอย่างประเสริฐ อันได้แก่ทุกข์ ทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หรือ มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ความตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ ที่แสดงในปฐมเทศนา ก็ยกสัจจะของจริงอย่างประเสริฐ ๔ ข้อขึ้นแสดง แต่ในที่อื่นท่านแสดงถึงพระญาณ ความหยั่งรู้ ที่บังเกิดขึ้นแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยลำดับ กล่าวคือ

ในเบื้องต้น ได้ปรากฏพระญาณ คือ ความหยั่งรู้ถึงหลักของความเวียนว่ายตายเกิด ได้ทรงเห็นชาติ คือ ความเกิดในอดีตกัยอันหลังขึ้นไปเป็นอันมาก พิจารณาตุก็คือทรงได้พระญาณที่เรียกกันว่า ระลึกชาติหนหลังได้ การระลึกชาติหนหลังได้นี้ เมื่อจะพิจารณาตามกำลังของความระลึกของปุถุชน ก็เห็นว่าเป็นไปได้ยาก แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้ล่วงปุถุชน มีพระสติคือความระลึกได้ยาวไกล เพราะมีจิตที่บริสุทธิ์ด้วยอำนาจของสมาธิ จึงระลึกไปได้ยาวไกล แต่วิสัยของพระญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นท่านแสดงว่าเป็นอนินไทย คือเป็นสิ่งที่ไม่ควรคิดสำหรับสามัญชน เพราะฉะนั้น การแสดงก็ได้แต่เพียงกล่าวเทียบเคียงด้วยความรู้ของสามัญชน และเป็นทางให้คิดขยายออกไปเอาเอง คือพึงเทียบได้ว่าในปัจจุบันนี้เอง ทุก ๆ คนที่เกิดมาก็มีชีวิตที่เป็นส่วนอดีตคือล่วงมาแล้ว การระลึกคุณประวัติกของตนเองในอดีตในชาตินี้ ก็เรียกว่าระลึกชาติเหมือนกัน คือระลึกชาติของตนเอง

ในปัจจุบันที่เป็นส่วนอดีต แต่ทุก ๆ คนเมื่อย้อนระลึกดู ก็จำอะไรได้บ้าง ไม่ได้บ้าง แต่ที่จำอย่างดีที่สุด ก็คงย้อนไปได้จนถึงในเวลาที่อยู่เตียงสาแล้ว จะย้อนดอยกลับไปมากกว่านั้นก็คงไม่ได้ เพราะฉะนั้น กำลังสติคือความระลึก บัญญาคือความรู้ของสามัญชนนี้ จึงนับว่าน้อยนัก เหตุการณ์เมื่อวานนี้ ก็จำไม่หมด วันขึ้นนี้ก็ยิ่งจำได้น้อย เพราะฉะนั้น เมื่อมีกำลังของสติบัญญัติ น้อย จะระลึกดูดอยหลังไปมาก ๆ นั่นก็เป็นการยาก แต่คนที่กำลังสติบัญญัติดีกว่า ย่อมจะระลึกดูดอยหลังไปได้มากกว่า ดังเช่นท่านที่มีสติบัญญัติจำเหตุการณ์ต่าง ๆ ในอดีตได้มาก สามารถที่จะเล่าให้คนอื่นฟังได้มาก กำลังของสติบัญญัติบุคคลสามัญก็ต่าง ๆ กันเช่นนี้ ทั้งก็ไม่สามารถจะนำไปเทียบกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ซึ่งทรงมีพระกำลังสติบัญญัติล้ำเลิศ สามารถที่จะระลึกย้อนออกไปได้มาก นี้เป็นพระญาณที่ ๑

พระญาณที่ ๒ ได้ทรงหยั่งรู้ว่า สัตว์ทั้งหลายเข้าถึงชาติที่ดีหรือชาติที่เลวเป็นไปตามกรรมคือการงานที่ตนกระทำไว้ คือได้ตรัสรู้ถึงหลักกรรม คือ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นไปตามกรรม จับความประกอบกันกับพระญาณที่ ๑ ก็ย่อมได้ว่า ความเวียนว่ายตายเกิดของบุคคลนั้น ย่อมเป็นไปตามกรรมคือการงานที่กระทำไว้ เมื่อทำกรรม คือ การงานที่ดีไว้ ก็ไปสู่ภพที่ดีมีความสุข เมื่อตนทำกรรมที่ชั่วไว้ ก็ไปสู่ชาติที่เลว คือความทุกข์มีความทุกข์ต่าง ๆ

พระญาณที่ ๓ ได้ตรัสรู้ในหลักของอริยสัจ ซึ่งเป็นเหตุทำอาสวะกิเลสในสันดานให้สิ้นไป พิจารณาให้ต่อเนื่องกันย่อมได้ว่า บุคคลประกอบกรรม เวียนว่ายตายเกิดอยู่ไปตามกรรมนั้น ย่อมวนเวียนไปสู่ชาติที่ดีมีสุขบ้าง ชาติที่เลวมีทุกข์บ้าง แม้จะประกอบกรรมที่ดีมากและไปสู่ชาติที่ดีมากดังที่เรียกว่าสวรรค์ แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งดำรงอยู่ตลอดไป ก็ย่อมจะมีเวลาสิ้นสุด และอีกประการหนึ่ง แม้เป็นสวรรค์ก็อันหมายความว่า เป็นสถานที่เกิดมีอารมณ์อันเลิศ ในขณะที่เดียวกันก็เป็นที่ยังที่คิดเป็นอย่างมาก เมื่อเป็นเช่นนั้น ไปประสบสวรรค์แล้ว ถ้าไปเมาสวรรค์เสีย จนลืมตัวลืมความดี ก็ย่อมจะกลับตกต่ำไปสู่ภพชาติที่เลวอีก เทียบในปัจจุบัน อันบุคคลสามัญ บางทีก็ประพฤติกว้างอยู่ได้โดยปกติ ครั้นเมื่อไปได้ลาภได้ยศที่มากและสูงใหญ่ ซึ่งเป็นที่คิดที่เพลินเป็นอย่างยิ่ง อันนับว่าเป็นสวรรค์ในปัจจุบันอย่างหนึ่ง ถ้าไปเมาสวรรค์ คือไปเมาลาภเมาศเสียจนลืมตัว ก็ย่อมจะลืมความดีที่เคยทำไว้กลายเป็นประพฤติกว้างทรมอง

ไป เมื่อเป็นเช่นนั้น สวรรค์ก็กลายเป็นโทษ และก็ทำให้ต้องตกจากสวรรค์ไปสู่ภพชาติที่เลว หรือไปสู่ฐานะที่เลวตามกรรมที่ประกอบไว้ใหม่ คนสามัญก็ยอมเป็นไปอยู่เช่นนั้น วนเวียนกัน ตีบ้างเลวบ้าง หรือว่าคำบ้างขาวบ้าง เพราะยังมีกิเลสยังมีความประมาทอยู่ ฉะนั้น เมื่อระลึก ชาติไปในหนหลัง แม้จะเป็นชาติที่ตีชาติที่เลวอย่างไร ก็ยอมตกอยู่ในคติของความเวียนว่าย ตายเกิดและกัคำบ้างสูงบ้างอยู่เช่นนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อรวมกันเข้าแล้วก็เป็นตัวทุกข์ทั้งนั้น ไม่ใช่เป็นของที่น่าเพลิดเพลิน แต่ก็น่าเห็นตเห็น้อยที่ต้องวนเวียนไปไม่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น เมื่อ เห็นว่าเป็นทุกข์ก็หยุดความต้องการปรารถนาซึ่งเรียกว่าตัดหา เมื่อหยุดความต้องการปรารถนา ก็เป็นความดับทุกข์ แต่เมื่อยังมีความต้องการปรารถนาก็ต้องวนเวียนอยู่รำไป เรียกว่าเป็นเหตุ เกิดทุกข์ ดับความค้นรณปรารถนาเสียได้ ก็เป็นความดับทุกข์ ญาณที่หยั่งรู้เห็นความจริง จนเห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ คือตัวค้นรณ เห็นความดับทุกข์คือดับความค้นรณ และเห็นตัว ญาณ คือตัวรู้เอง ซึ่งเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ รวมก็เป็นอริยสัจ คือของจริงอย่าง ประเสริฐ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ในสังขารธรรม ทำกิเลสในสันดาน ให้สิ้นไป จึงเป็นพุทธะคือเป็นผู้ตรัสรู้ รวมเข้าก็เป็นความหมายของคำที่สามคือคำว่า พุทธ และเมื่อรวมเข้าทั้งสามคำ ก็เป็นสัมมาสัมพุทธะ ที่แปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ

และเมื่อประกาศพระพุทธศาสนา ทรงแสดงธรรม ทรงบัญญัติวินัย แก่ภิกษุบริษัท ธรรมและวินัยที่ทรงแสดงและบัญญัตินั้นรวมกันเป็นพระพุทธศาสนา หนึ่ง ได้ทรงบัญญัติ ให้ภิกษุสงฆ์อยู่จำพรรษาในฤดูฝนตลอดสามเดือน การเข้าพรรษานั้น ก็จะได้เริ่มในวัน แรม ๑ ค่ำ นับแต่วันเพ็ญเดือนอาสาหะตรงกับวันพุธขึ้น

ในฤดูวันเข้าพรรษาเช่นนั้น ย่อมมีกุลบุตรเข้ามาบวชเรียนกันมากกว่าฤดูอื่น และก็มีมารคาบิดาญาติมิตรสหายของผู้เข้ามาบวช ได้อาศัยการที่บุตรหลานเป็นต้นของตนออกบวช จึงเข้าวัดถือศีลฟังธรรมบำเพ็ญกุศลอื่น ๆ กันมาก เพราะฉะนั้น ในเทศกาลเช่นนั้น จึงเป็น เทศกาลที่พุทธศาสนิกชนทั้งภุคทัสถ์บรรพชิตได้เข้าศึกษาปฏิบัติพระพุทธานุศาสนากันมากกว่า ฤดูกาลอื่น ในปีหนึ่ง ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ย่อมจะต้องมีการมาอยู่ร่วมกันเป็นหมู่บ้าง มาพบปะ กันบ้าง เรียกว่า ต้องมีการอยู่ด้วยกัน มีการเกี่ยวข้องติดต่อกันมากกว่าปกติ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ให้ทรงแสดงสาราณียธรรม ธรรมสำหรับเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของกันและกัน ซึ่งเป็นเหตุสร้างความรักความเคารพในกัน เป็นไปเพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีปรองคองกัน เพื่อเอกภาพความเป็นอันเดียวกันไว้ ๖ ประการ สำหรับผู้ที่อยู่ด้วยกันเป็นหมู่ คือ

๑. ทังเมตตากายกรรม คือ กระทำทางกายต่อกันด้วยเมตตา ปรรตนาที ปรรตนาสุขต่อกัน
๒. เมตตาวจีกรรม กระทำทางวาจา คือ พுகกันด้วยเมตตาปรรตนาทีปรรตนาสุขต่อกัน
๓. เมตตามโนกรรม กระทำทางใจ คือ กิคต่อกันด้วยเมตตาปรรตนาทีปรรตนาสุขต่อกัน
๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาให้แก่กัน เป็นการเฉลี่ยความสุขแก่กันด้วยเมตตาปรรตนาทีปรรตนาสุขต่อกัน
๕. รักษาความประพฤติให้คงามเรียบร้อยสม่ำเสมอกัน อันเรียกว่า สีสสามัญญตา ความเป็นผู้มีศีลคือความประพฤติที่สม่ำเสมอกัน
๖. มีทิวฐีคือความเห็นอันถูกต้องสม่ำเสมอกัน หมายความว่า มีความเห็นในส่วนที่เป็นอริยะคือเป็นส่วนประเสริฐหรือเป็นส่วนดี เป็นนินยานิกะ ที่เป็นเหตุให้นำออกจากทุกข์สม่ำเสมอกัน แต่เมื่อแสดงโดยทั่วไป ก็คือมีความเห็นอยู่ในคลองธรรมคลองวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสม่ำเสมอกัน ไม่แตกความเห็นกัน เรียกว่า ทิวฐีสามัญญตา ความเป็นผู้มีทิวฐีคือความเห็นดังกล่าวสม่ำเสมอกัน

ธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ ย่อมทำให้เกิดความรักความเคารพในกันและกัน เป็นไปเพื่อความไม่วิวาท เพื่อความสามัคคี เพื่อเอกภาพคือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

แต่บุคคลจะประพฤติในสาราณียธรรม ก็ต้องอาศัยคอยสำรวจมจิตของตนไว้ ไม่ให้ตกไปในอำนาจของโลภะความอยากได้ หรือราคะความติดความยินดี โทสะความโกรธแค้น ชักเคือง และโมหะความหลง กิเลสเหล่านี้เป็นตัวมารในใจ ซึ่งผูกจิตใจของบุคคลไว้ รังให้

ประพาศ์ไปตามอำนาจของราคะหรือโลภะ โทสะและโมหะ ไม่ให้หลุดไปจากอำนาจ และ
 คอยที่จะห้ามไม่ให้ปฏิบัติธรรมวินัยให้เป็นไปโดยชอบ เครื่องผูกของมารนั้นก็คืออารมณ์เครื่อง
 ล่อต่าง ๆ ที่ประสบทาง ตา หู จมูก กลิ่น กาย และมนะคือใจนี้เอง เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็คอย
 มีสติความระลึกและปัญญาความรู้ สำรวมระวังจิตใจไว้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะสามารถหลุดพ้น
 จากตัวมารและเครื่องผูกของมารได้ ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า ทูรจุมมํ เอกจรั เป็นอาทิ
 แปลความว่า ชนเหล่าใด สำรวมจิตที่เกี่ยวไปไกล เทียวไปแต่ดวงเดียว ไม่มีสรีระ มีคูหาคือ
 กายเป็นที่อาศัย ชนเหล่านั้น ย่อมพ้นจากมารและจากเครื่องผูกของมาร มีอรรดาธิบาย ดัง
 แสดงมา ค้ำยประการฉะนี้.

อัครโศกนาถา

เนื่องในวันมหาปวารณา

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๕๐๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

อตุตฺตา โสภตตุตฺตา ปญฺนิสฺเสตมตตุตฺตา

โส อตฺตคฺคตฺโต สติมา สุขํ ภิกฺขุ วิหาหีสฺติ.

บัดนี้ จะแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ทามสมควรแห่งวันธรรมสวนะ คือวันเป็นที่ฟังธรรมอันเวียนมาถึงเข้า ณ บัดนี้

ศาสนธรรมนี้เป็นเครื่องประกาศแสดงสัจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริง อันมีอยู่ที่บุคคลทุก ๆ คน แต่บุคคลโดยปรกติไม่สามารถที่จะรู้สัจธรรมนั้นได้ เมื่อได้ฟังคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาแนะนำชี้แจงและพิจารณาด้วยความตั้งใจจะรู้ตามเป็นจริง ก็ย่อมสามารถจะรู้ถึงสัจธรรมนั้นได้ ตามสมควรแก่กำลังแห่งปัญญา สัจธรรม ธรรมที่เป็นตัวความจริงนั้น โดยปรกติก้อมมีมายาเป็นสิ่งปกคลุมไว้ มายาหมายถึงสิ่งที่หลอกลวงให้เข้าใจผิด สัจจะคือความจริงเป็นอย่างหนึ่ง มายาทำให้เข้าใจไปเป็นเสียอีกอย่างหนึ่ง สัจจะย่อมมีมายาเป็นเครื่องปกคลุมทำให้เข้าใจผิดอยู่ ทั้งนี้ โลกเป็นมายาอย่างหนึ่งที่เป็นเครื่องปกปิดไม่ให้เห็น สัจธรรมตามความเป็นจริง เพราะประกอบด้วยสิ่งวิจิตรต่าง ๆ ดังที่มีพระพุทธรูปปางนาคปรกให้ดูโลกนี้ว่า เอต ปสฺสณิมิ โลกํ จิตฺตํ ราชรถฺปนํ ท่านทั้งหลายจงดูโลกนี้ อันวิจิตรจุจรรฆรด ยอด พาลา วิสีทนฺติ ที่ชนเหล่าทั้งหลายจมนึกอยู่ นตฺถิ สงฺโก วิชานตฺติ แต่ผู้รู้หาข้ออยู่ไม่ ทั้งนี้ โลกอันวิจิตรด้วยสิ่งต่าง ๆ นี้ มีมายาส่งที่ทำให้บุคคลเข้าใจผิดอยู่เป็นอันมาก นี้เป็นส่วนภายนอก ส่วนภายในนี้ ก็คือความอยากเป็นเครื่องกระชับใจ

อันทำให้คิดทำให้เพลิดเพลิดอยู่ในโลกนั้นก็เป็นมายา ซึ่งเป็นเครื่องปกคลุมจิตใจของบุคคล ไม่ให้มองเห็นสัจจะแห่งโลกตามความเป็นจริง นอกจากนี้ อารมณ์ที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ บรรดาที่อยู่ในโลก ต่างโดยเป็นรูป เสียง เป็นคันกัถิ หรือเป็นลาภ ยศ สรรเสริญ สุขกัถิ แต่ละสิ่งก็เป็นมายาทำจิตใจให้คิดให้เพลิดให้ยินดี ไม่ให้มองเห็นความจริงแห่งสิ่งเหล่านั้น เหล่านี้ก็เป็นมายาแต่ละอย่าง เมื่อบุคคลมีมายา ทั้งที่เป็นภายนอกและที่เป็นภายในอยู่ดังนี้ จึงได้พากันประกอบกรรมที่เป็นอกุศลทุจริต ที่เป็นเครื่องเบียดเบียนตนเองและบุคคลอื่นให้เดือดร้อน เพื่อที่จะให้ได้สิ่งที่ปรารถนาต้องการบ้าง เพื่อที่จะให้เป็นภพหรือภาวะที่ปรารถนา ต้องการบ้าง เพื่อที่จะทำลายล้างสิ่งที่ขัดขวางหรือสิ่งที่ไม่ชอบบ้าง เป็นไปอยู่ดังนี้ เพราะ ได้มีความเห็นในสิ่งที่เป็นมายานี้ว่าเป็นตัวความจริงและเป็นสิ่งที่คิดเป็นสิ่งที่ชอบ จึงทำให้มีความปรารถนาต้องการและมีความปฏิบัติดังกล่าว พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงตรัสรู้สัจธรรมธรรมที่เป็นตัวความจริง ก็เพราะได้ทรงเห็นมายาของโลกที่เป็นภายนอกและมายาในจิตใจ ฉะนั้น จึงได้ทรงเป็นผู้ตื่นด้วยความรู้หรือทรงเป็นผู้รู้ จนเป็นผู้ตื่นจากความหลับหลง เมื่อ ทรงแสดงธรรมคำสั่งสอน ก็ทรงแสดงธรรมเพื่อปลุกให้บุคคลตื่นขึ้นจากความหลับหลงด้วยความรู้ หรือให้เป็นผู้รู้จนตื่นขึ้นจากความหลับหลง ดังที่ได้ทรงแสดงธรรมคำสั่งสอนไว้โดย ปรีชาเป็นอันมาก และได้ทรงแสดงกรรม ผลของกรรม เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็คือ บุคคล ประกอบกรรมที่ดีที่ชอบ ก็ย่อมได้รับผลที่ดีที่ชอบ เมื่อประกอบกรรมที่ชั่วที่ผิด ก็ย่อมได้รับผลที่ชั่วที่ผิดอันตรงกันข้าม กล่าวสั้นคงที่ไถ่กันทั่วไประว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว แต่ความเข้าใจในเรื่องกรรมตามพระพุทธภาษิตนี้ จะเป็นไปได้ดีก็ต่อเมื่อได้มีปัญญาให้ทะลุมายาสีงที่ล่อลวงจิตใจของโลก ถ้าจิตใจยังมีมายาสีงที่ล่อลวงของโลกปกคลุมให้เห็นผิดอยู่ ก็ยากที่จะเห็นจริงตามพระพุทธภาษิตนี้ได้ เพราะก็ย่อมจะมองดูในสิ่งที่ เป็นภายนอกที่มักจะปรากฏเป็นไปต่าง ๆ บางคนทำดีแต่ก็ไม่เห็นว่าได้ดี บางคนทำชั่วแต่ก็ไม่เห็นว่าจะได้ชั่ว บางทีก็กลับตรงกันข้าม ทำดีแต่เห็นว่าได้ชั่ว ทำชั่วแต่เห็นว่าได้ดี เป็นไปตามที่ตาเห็นอยู่ดังนี้เป็นส่วนมาก ทั้งนี้ เพราะว่า การมองและการวินิจฉัยของบุคคลทั่วไปนั้นย่อมเป็นไปเท่าที่ตาเห็น และนอกจากนี้ ยังมีความอยากเป็นเครื่องกระชับใจที่เป็นมายาอยู่ภายใน มาเป็นเครื่องอุดหนุนจิตใจให้มี

ความยินดีปรารถนาจะได้ จะเป็นในสิ่งหรือในฐานะภาวะที่ปรารถนาต้องการนั้นอีกส่วนหนึ่ง และยังมีโลกซึ่งเป็นที่ปรารถนาต้องการ มาปรากฏให้เห็นให้ไต่กันอยู่ โดยเป็นलग ยศ สรรเสริญ สุข มีประการต่าง ๆ หรือเป็นแก้วแหวนเงินทองนั้น ๆ รวมความว่า มีสิ่งที่ เป็นเครื่อง ดุจใจ ได้แก่ความอยากเป็นเครื่องกระชับใจในภายในนั้นด้วย และมีสิ่งที่ เป็นเครื่องเตือนใจ ให้ปรารถนาต้องการอันเป็นภายนอกอีกด้วย มาประกอบเข้า สิ่งเหล่านี้เป็นมายาคือเป็นสิ่งที่ มาปิดบัง ชักนำไปไม่เห็นตามความเป็นจริง เมื่อเป็นดังนี้จึงได้ลงสันนิษฐานเอาว่า ให้ได้สิ่งที่ ปรารถนาต้องการตามที่ความอยากกระชับใจนั้นแหละเป็นที่ เมื่อยึดถือเอาสิ่งที่ เป็นมายา นั้นมาเป็นสิ่งที่ต้องการ เป็นสิ่งที่ดี เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ลงสันนิษฐานเอาว่า เมื่อได้สิ่งนั้นมา นั้นแหละเป็นที่ ดี ก็เช่นว่าเมื่อเห็นว่าलग ว่ายศ ว่าสรรเสริญ ว่าสุข เป็นของดีเป็นของที นำปรารถนา ได้สิ่งเหล่านั้นมานั้นแหละเป็นการดี เมื่อได้ยุดิความเห็นว่า ดีไปอยู่ที่लग ดีไป อยู่ที่ยศ ดีไปอยู่ที่สรรเสริญ ดีไปอยู่ที่สุขดังนี้แล้ว จึงได้ชวนชวายเป็นที่จะให้ได้มา จะเป็น ทางที่ชอบก็ตาม จะเป็นทางที่ไม่ชอบก็ตาม ให้ได้มาแล้วก็แล้วกัน และเมื่อได้มาแล้วถึง ความเห็นว่ามันแหละเป็นสิ่งที่ดีแล้ว ก็เมื่อความคิดเห็น ความวินิจฉัยว่าอะไรดี อะไรไม่ดี เป็นไปอยู่ดังนี้ การปฏิบัติจึงได้เป็นไปตามที่คิดเห็น ตามที่สันนิษฐานนั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่ยังมีความคิดเห็นอยู่เพียงเท่านั้น จึงยังมีความเห็นชอบในกรรมตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระ บรมศาสดาไม่ได้ ต่อเมื่อได้อบรมความรู้ความเห็นให้มีความเห็นว่า คืออยู่ที่ไหน ก็อยู่ ที่กรรม กรรมคือการกระทำนั้น เมื่อเป็นกรรมที่ดี ก็เรียกว่าเป็นความดี หรือว่าชั่วอยู่ที่กรรม คือการงานที่กระทำนั้นเป็นกรรมไม่ดี ก็เป็นความชั่ว เป็นความไม่ดี เมื่อมีความคิดความเห็น มาอยู่ที่กรรมดังกล่าวมานี้ จึงจะชื่อว่าได้มีความคิดเห็นตามหลักกรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แก่ว่าความคิดเห็นที่จะเอาดีหรือเอาชั่วมาอยู่ที่กรรม คือการงานที่กระทำของตนเป็นประการ สำคัญนั้น จิตใจจะต้องสว่างจากความอยากเป็นเครื่องกระชับใจ และจากมายาโลกที่มาเป็น เครื่องลวงใจให้กระสับกระส่าย ให้ชวนชวายเป็นไปในทางที่ผิดนั้น ถ้าว่าจิตใจยังตกอยู่ในอำนาจ ของความอยากที่เป็นเครื่องกระชับใจก็ดี ยังเป็นผู้เห็นแก่लग เห็นแก่ยศเป็นต้น ที่เรียกว่า เห็นแก่อามิสเป็นใหญ่ คือมีมายาโลกเหล่านั้นมีอำนาจชักจูงใจอยู่ก็ดี เมื่อเป็นดังนี้แล้วยกยากที่

จะยังเห็นตระหนกในหลักกรรม ตามคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ ทั้งนี้ไม่ใช่ว่าเป็นความผิดแห่งคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ว่าเป็นความผิดแห่งบุคคลที่ตกอยู่ในอำนาจของความอยากที่เป็นเครื่องกระชับใจและอยู่ในอำนาจของมายาโลกนั้น สิ่งเหล่านั้นมาเป็นเครื่องปกปิดเคลือบแฝงจิตใจให้หลงเหมือนอย่างหลับ เพราะไม่มองเห็นความจริง จึงเป็นผู้ที่ถูกความอยากกระชับใจ และถูกมายาโลกนั้นชักนำให้เป็นไปในทางที่ผิดมีประการต่าง ๆ ต่อเมื่อใดเป็นผู้ที่มีจิตใจสว่างไสวขึ้นด้วยความรู้ จนไม่ตกอยู่ในอำนาจของความอยากที่เป็นเครื่องกระชับใจ และในอำนาจของมายาโลกนั้น จึงจะยังเห็นความจริงในหลักกรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างบุคคลเป็นอันมากที่ปรากฏว่าในคราวที่จิตใจตกอยู่ในอำนาจของความอยากกระชับใจ และตกอยู่ในอำนาจของมายาโลก จึงได้ปฏิบัติไปในทางที่ไม่ถูกไม่ชอบมีประการต่าง ๆ ตนเองไม่รู้ แต่ว่าคนอื่นเขารู้ และเขาก็บอกได้ว่าเป็นอย่างไร แต่ครั้นในภายหลังเมื่อกาลเช่นนั้นที่เรียกกันว่า เป็นกาลอันรุ่งเรืองผ่านไปแล้ว ถึงกาลที่เสื่อม ความจริงที่เรียกว่ากาลที่เสื่อมนั้น ถ้าจะดูในหลักธรรมก็จะเห็นว่าเป็นกาลที่เจริญมากกว่า เพราะว่ากาลที่เสื่อมนั้น ลาก ยศ ต่าง ๆ ก็หมดไป เมื่อลาภยศต่าง ๆ หมดไปแล้ว มายาที่มาเป็นเครื่องเคลือบแฝงจิตใจก็หมดไป ก็ทำให้จิตใจสว่างไสวขึ้น มองเห็นความจริงว่าเป็นผู้ที่หลงไปเสียแล้ว และกรรมที่ประกอบไว้นั้น ก็เป็นกรรมที่ชั่วที่ผิดเป็นส่วนมาก แปลว่ามารู้สึกตัวขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ กรรมที่กระทำไว้แล้วก็อันกระทำไว้แล้ว แต่ที่ความรู้สึกนั้นก็เรียกว่าเป็นความดี เพราะก็เป็นทางที่จะให้ละความชั่วและประกอบความดียิ่งขึ้นไป อันนี้เป็นเครื่องแสดงว่า ความเห็นดีเห็นชั่วของบุคคลสามัญโดยมากนั้น ลงความเห็นเท่าที่ตาเห็น และที่แท้นั้น สิ่งที่ลงความเห็นนั้น ก็คือความอยากที่เป็นเครื่องกระชับใจ และเป็นตัวมายาโลก มีความอยากอย่างไร มีมายามาปิดบังชักนำให้เห็นไปอย่างไร ก็สันนิษฐานไปอย่างนั้น ไม่ใช่เป็นตัวความจริง ต่อเมื่อสิ่งที่ปิดบังใจเหล่านั้นได้เสื่อมสิ้นไป จิตใจสว่างไสวขึ้นนั้นแหละ จึงจะมองเห็นความจริงตามหลักกรรมคือคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น การที่จะมองเห็นสัจธรรมนั้น ก็จะต้องเพิกมายาที่เป็นเครื่องปกคลุมจิตใจออกเสียก่อน จึงจะมองเห็นได้ ถ้าจิตใจยังเต็มไปด้วยมายาสิ่งที่หลอกลวงต่าง ๆ แล้ว การจะ

เห็นสังฆกรรมแม้คำหลักกรรม ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการที่ยากยิ่ง แต่ว่าเมื่อบุคคลได้มาหมั่นฟังคำตักเตือนของบุคคลผู้เป็นมิตรส่วนหนึ่ง และหมั่นตักเตือนตนเอง อยู่เสมออีกส่วนหนึ่งแล้ว ก็ย่อมจะเป็นเครื่องป้องกันมายาในมายานอกไม่ให้ครอบงำใจได้มากนัก หรือว่าแม้จะถูกครอบงำใจอยู่บ้าง ก็สามารที่จะเปลื้องมายานั้นออกจากจิตใจได้โดยไม่ง่าย

อนึ่ง ในวันนี้เป็นวันพระออกพรรษา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์ทำปวารณาแทนอุโบสถสังฆกรรม และตักปวารณานี้เป็นสังฆกรรมประการหนึ่ง และถือว่าเป็นสังฆกรรมสำคัญ คำว่า ปวารณา นั้น หมายความว่า บอกรอนุญาต ในที่บางแห่งหมายถึงบอกรอนุญาตด้วยปัจจัยเครื่องอาศัยต่าง ๆ เหมือนตักว่า ปวารณาด้วยปัจจัย ก็คือบอกรอนุญาตให้เรียกร้องเอาสิ่งที่ปรารถนาตามสมควรได้ นี้เรียกว่า ปวารณาด้วยปัจจัย ส่วนการปวารณาในที่นี้ หมายถึงบอกรอนุญาตให้ตักเตือนกันและกันได้ คือบอกรอนุญาตในกันและกันว่า ขอให้อาศัยความอนุเคราะห์ตักเตือน ด้วยได้เห็นกตติ ด้วยได้ยินกตติ ด้วยได้รั้งเกยจสงสัยกตติ คือเมื่อได้เห็นว่าคุณเป็นผู้ประกอบกรรมที่ไม่ถูกไม่ชอบ ได้ยินว่าคุณเป็นผู้ประพฤติเช่นนั้น ได้รั้งเกยจสงสัยว่าคุณเป็นผู้ประพฤติเช่นนั้น หรือว่าได้เห็น ได้ยิน ได้รั้งเกยจสงสัยว่าคุณไม่ประกอบกรรมที่ควรประกอบให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็ขอให้สัทธรรมิกกับสพรหมจารีว่ากล่าวตักเตือนตนได้ดังนี้ นี้คือการทำปวารณาของภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธานุญาตให้กระทำในวันปวารณาออกพรรษาคั้งนี้ มีปัญหาว่า ทำไมจึงมาทรงอนุญาตให้ทำปวารณากันในวันนี้ เพราะไตรจำพรรษาอยู่ด้วยกันมาจนออกพรรษาในวันนี้ ก็น่าที่จะให้ทำปวารณากันเสียตั้งแต่ต้น ปัญหาเมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะพียงเห็นได้ว่า อันการตักเตือนกันและกันนั้น ต้องอาศัยการที่ได้อยู่ด้วยกันมาตลอดเวลาพอสมควร จนถึงได้รู้จักคุ้นเคยกัน ได้เห็นความประพฤติของกันและกัน ในเมื่อมาอยู่ด้วยกันใหม่ ๆ ยังไม่คุ้นเคยกัน ยังไม่รู้จักความประพฤติของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้ ก็ไม่สะดวกที่จะตักเตือนกัน เพราะไม่คุ้นกัน และก็ไม่รู้ว่าจะตักเตือนกันอย่างไร เพราะว่าไม่เห็นความประพฤติของกันและกันมา แต่ว่าเมื่ออยู่ด้วยกันมาตลอดเวลาพอสมควร เช่นว่าตลอดไตรมาสคั้งนี้ ก็ย่อมจะมีความคุ้นเคยกันและกันมากขึ้น ได้เห็นความประพฤติ

ของกันมากขึ้น ได้รู้ความยิ่งความหย่อนในความประพฤติของกันและกัน เมื่อเป็นดังนี้ ก็เป็นโอกาสที่ควรจะต้องเตือนกันและกันได้ เหตุฉะนั้น ท่านจึงได้อนุญาตให้ทำปวารณา คือให้ ตักเตือนกันและกันในวันออกพรรษา ดังในวันนี้ แต่ว่าการตักเตือนกันและกันนั้น ก็พึง อาศัยอนุเคราะห์คือมุ่งอนุเคราะห์กันด้วยมีเจตนาหวังดีต่อกันและกัน ผู้รับตักเตือน เมื่อได้ รับคำตักเตือนก็ไม่ควรโกรธ แต่ควรจะรับคำตักเตือนนั้นมาพิจารณาสอดดูที่ตนว่าเป็นอย่างไร เป็นจริงตามที่ได้รับเตือนหรือไม่ ถ้าเป็นจริงตามที่รับเตือน ก็แก้ไขปรับปรุงตนเอง ให้เหมาะสม ถ้าไม่เป็นจริงตามที่เตือน ก็ไม่ควรจะโกรธผู้เตือน ควรจะสังเกตเห็นเจตนาดีของผู้เตือนนั้น เพราะอาจจะเข้าใจผิดไปได้ เมื่อพากันปฏิบัติดังนี้แล้ว ก็จะทำให้เกิดความเจริญ ดังที่พระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า “ความเจริญแห่งบริษัทของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมเป็น ไปอย่างนี้ คือด้วยการตักเตือนกันและกัน ด้วยการยังกันและกันให้ออกจากอบัติหรือออกจาก โทษนั้น ๆ” ดังนี้

เมื่อกล่าวโดยตรงแล้ว แม้จะมีผู้อื่นเตือน แต่ถ้าตนเองไม่รับคำเตือนนั้นมาเป็นเครื่อง เตือนตน ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ เพราะฉะนั้น โดยตรงก็คือควรที่จะเตือนตนเอง จึงได้มี พระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ว่า อตุตฺตา โจทยตุตฺตํ ท่านจงใจท้อเตือนตนด้วยตน ปฏิมิเสตมตุตฺตา จงสอดสวนตนด้วยตน โส อตุตฺตตุตฺโต สติมา สุขํ ภิกฺขุ วิหาสิ. ท่านผู้มีสติคุ้มครองตน เป็นภิกษุ คือผู้เห็นภัยในโทษแม้มีประมาณน้อยจักอยู่เป็นสุข ดังนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงศาสนาคือคำสั่งสอน อันเป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัย ส่วนหนึ่ง ก็ล้วนเป็นเครื่องเตือนบุคคลให้เว้นจากความชั่ว ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ ผ่องใสทั้งนี้ แม้สหธรรมิกสหพรหมจารีและมิตรสหายผู้มุ่งดีทั้งหลาย เมื่อตักเตือนก็ย่อม ตักเตือนให้เว้นชั่วให้กระทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ ตามคำสั่งสอนของ พระพุทธเจ้าโดยนัยเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ในการเตือนของพระธรรมวินัยก็ดี ของสหธรรมิก สหพรหมจารีก็ดี จะสำเร็จได้ก็ด้วยอาศัยบุคคลทุก ๆ คน รับเอาพระธรรมวินัยนี้มาเตือนตน มาสอดสวนตน ทำสติในพระธรรมวินัยนี้มาเป็นเครื่องคุ้มครองตนอยู่ เมื่อเป็นดังนี้ ก็ สามารถที่จะปรับปรุงตนเองให้เป็นผู้เจริญในพระธรรมวินัย ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ท่านสอนว่าควรละ ก็ตั้งใจละ ท่านสอนว่าควรปฏิบัติ ก็ตั้งใจปฏิบัติ เมื่อเป็นดังนี้ ก็จักเป็นผู้ที่อยู่เป็นสุขสันต์ความทุกข์เดือดร้อนตามสมควรแก่การปฏิบัติ เรียกว่าเป็นผู้เจริญในพระธรรมวินัย และเมื่ออยู่รวมกันเป็นหมู่ ก็เรียกว่าเป็นผู้มีสามัคคีความพร้อมเพรียงกันด้วยพระธรรมวินัย

อนึ่ง ในวันนี้เป็นวันที่ตรงกับวันพระราชสมภพและวันเสด็จสวรรคตแห่ง พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทรพระองค์นั้น ได้ทรงเป็นผู้กระทำสังฆสามัคคี คือความพร้อมเพรียงของสงฆ์ หมายความว่าทำความพร้อมเพรียงด้วยพระธรรมวินัย ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงจัดให้คณะสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบด้วยพระธรรมวินัย ให้เป็นสี่สามัญญาคือความสม่ำเสมอกันด้วยศีล คือความประพฤติตามพระธรรมวินัยนั้น ได้ทรงค้นคว้าหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพุทธวจนะ ออกมาชี้แจงแสดงสั่งสอน แก่ความกึกกวมความเห็นของบุคคล ให้ถูกต้องตรงตามพระพุทธศาสนาขึ้น เป็นต้นว่า ในสมัยนั้นคนส่วนมากได้มีความเชื่อว่า พระพุทธศาสนาได้ผ่านกาลมามาก บุคคลในสมัยปัจจุบันนี้เกิดสุกทัยภายหลัง ไม่สามารถที่จะปฏิบัติพระวินัยพระธรรมให้ทั่วถึงได้ เมื่อมีความเชื่อดังนั้นแล้วจึงพากันละเลยต่อข้อวัตรปฏิบัติ รักษาไว้แต่บางข้อบางประการ เพราะได้มีความเห็นในเรื่องอายุของพระพุทธศาสนาว่าจะมี ๕๐๐๐ ปีเป็นกำหนด ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแสดงชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจว่า พระวินัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติแล้ว พระธรรมที่ทรงแสดงแล้ว ก็เพื่อบุคคลที่เป็นสามัญชนนี้ประพฤติปฏิบัติ และก็ประพฤติปฏิบัติได้ทุกกาลสมัย ได้มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า เมื่อมรรค ๘ ยังมีอยู่ตราบไต่ สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ คือพระโสคาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์ ก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ไม่ได้ทรงกำหนดอายุพระพุทธศาสนาว่าเมื่อไร และก็แสดงว่าธรรมนั้นเป็นอกาลิโก คือไม่ประกอบด้วยกาลเวลาคงนี้ ฉะนั้น บุคคลในปัจจุบันนี้ ก็สามารถที่จะประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยได้เหมือนอย่างคนในครั้งพุทธกาลเหมือนกัน ไม่ต่างกัน ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงธรรมแสดงวินัยตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ทำให้บุคคลได้มีความรู้ความเข้าใจ

ในพระธรรมวินัยมากขึ้น เมื่อเป็นดังนี้ ก็ทำให้เกิดทวิปฏิสามัญญา คือความเป็นผู้มีความเห็น
 เสมอกันถูกต้องตามพระธรรมวินัย ให้บังเกิดขึ้นโดยทั่วไปอีกด้วย เพราะเหตุนี้จึงทรงเป็นผู้ได้
 เริ่มทำพระพุทธรูปที่อับเฉาเศร้าหมองให้กลับเจริญรุ่งโรจน์ ให้มีพระสงฆ์ที่พร้อม
 เพียงด้วยพระธรรมวินัยเป็นวินัยสามัคคี เป็นธรรมสามัคคี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าได้ทรง
 เป็นผู้ทำสังฆสามัคคีโดยแท้ ผลแห่งการปฏิบัติของพระองค์ท่านก็มีผลสืบต่อมาจนถึงในบัดนี้
 วิถีปฏิบัติในบัดนี้ที่เราทั้งหลายปฏิบัติกันอยู่ เป็นสิ่งที่พระองค์ได้ทรงฟื้นฟู และทรงวางแบบไว้
 เป็นต้นว่า บททำวัตรสวดมนต์และวิธีในเรื่องการรักษาอุโบสถ ทำนองที่ทำวัตรสวดมนต์
 การปฏิบัติในพระธรรมวินัยที่ถูกต้อง ฉะนั้น ความเจริญแห่งพระพุทธรูปจึงเนื่องอยู่แก่
 พระองค์ท่านเป็นส่วนใหญ่ เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อถึงวันที่ตรงกับวันพระราชสมภพและวันเสด็จ
 สวรรคตอันตรงกันในวันมหาปวารณาเช่นบัดนี้ ก็ขอให้ตั้งใจถวายพระราชกุศลแก่พระบาท
 สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร และตั้งใจขอให้พระธรรม
 วินัยที่ได้นำมาฟื้นฟูนี้ ได้สถิตอยู่ตลอดไป ดังบทที่สวดว่า ชาตุ จิรั สติ ธมฺโม ขอ
 พระสังฆธรรมจงดำรงอยู่นาน ธมฺมทฺธรา จ ปุคฺคฺลา ขอบุคคลผู้ทรงธรรมจงดำรงอยู่นาน
 สงฺฆโม โหตุ สมฺภุโกว อตุถาย จ หิตาย จ ขอพระสงฆ์จงมีความสามัคคีพร้อมเพียง
 กันด้วยพระธรรม ด้วยพระวินัย เพื่อประโยชน์แก่อกุล เพื่อความสุขตลอดกาลนาน ดังแสดง
 มาด้วยประการฉะนี้.

พระกรรมเทศนาในโอกาสพิเศษ

พุทธปทีปกถา

เนื่องในการเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดวัดพุทธปทีป
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ถวาย ณ วัดพุทธปทีป กรุงเทพมหานคร

วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
สํลํ สมานํ ปญฺญา จ วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา
อนุพุทฺธา อิมํ ชมฺมา โศคเมณ ยสฺสตีนา
อิตฺติ พุทฺโธ อภิญฺญาชฺช ชมฺมมกฺขาสี ภิกฺขุณฺณตี.

บัดนี้ จักรับพระราชทานถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา สอนองพระเดชพระคุณ
ประทับพระบัญชาบารมี อนุรูปพระราชกุศลในวันอาสาฬหบูชา ค้ำยสมเด็จพระมพิตรพระราช
สมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอสามพระองค์ ไท้เสด็จ ฯ ประพาส
จากประเทศไทยสู่กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษครั้งนี้ ด้วยมีพระมหากรุณาเพื่อที่จะ
พระราชทานพระบรมราชนุสาสน์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวิรัชดกมล ซึ่งไท้เสด็จมา
ประทับทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศนี้แล้ว และเพื่อทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ทั้งนี้
ด้วยทรงมุ่งประโยชน์สุขที่พึงบังเกิดขึ้นแก่ประเทศชาติ และประชาชนชาวไทยสืบต่อไปภายหน้า

ในโอกาสนี้ ไท้มีพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดวัดพุทธปทีป ทรง
พระสุหรัย ทรงเจิมป้ายจารึกนามวัดพุทธปทีปไท้พระราชทาน พระสงฆ์เจริญชัยมงคลคาถา
แล้วเสด็จ ฯ เข้าสู่สถานสถิตพระพุทฺธปฏิมาพระประธานแห่งวัดพุทธปทีป สมเด็จพระมพิตร
พระราชสมภารเจ้าทรงจุดเทียนพรรษาซึ่งตั้งอยู่ในตู้ สมเด็จพระมพิตรพระราชสมภารเจ้า

ทั้งสองพระองค์ถวายฟุ่ม เทียนแพ ต้นไม้ ทอง—เงิน เป็นพุทธบูชา ทรงจุดธูปเทียนบูชา พระรัตนตรัยแล้ว สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าเสด็จฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนแก่พระสงฆ์ เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเข้าพรรษาแล้ว พระสงฆ์ผู้ประชุมอยู่ในที่นี้สวดสวดศกฺกคุณพระรัตนตรัย เริ่มพิธีอาสาพหุบูชา จบแล้วทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้มีการแสดงพระธรรมเทศนา สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงจุดเทียนคณฺหังสือพระราชทานให้เจ้าหน้าที่เชิญไปตั้งที่ธรรมาสน์ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องทรงธรรม น้อมพระราชหฤทัยระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ได้ทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหปุณณมี ในสมัยที่ได้ตรัสรู้พระธรรมแล้วใหม่ เป็นการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเนื่องในวันอาสาฬหบูชาอีกส่วนหนึ่ง

ชาวไทยทั้งที่เป็นนักเรียนและข้าราชการ กับทั้งชาวประเทศผู้เป็นมิตรสนิทและชาวประเทศอื่น ผู้ได้มาประชุมเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ ณ ที่นี้ ได้มีโอกาสพิเศษอย่างยิ่งที่ได้เฝ้าชมพระบารมีสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมทั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ ได้มีโอกาสโดยเสด็จพระราชกุศลในวันอาสาฬหบูชา แห่งสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า ผู้ทรงเป็นพุทธมามกะ เป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก เหตุการณ์ทั้งปวง ณ ที่นี้ ในวันนั้นเริ่มแต่พิธีทรงเปิดวัด จึงเป็นเหตุการณ์พิเศษอันควรจารึกไว้เป็นประวัติการณ์สำคัญแห่งพระพุทธศาสนาครั้งหนึ่ง ซึ่งแม้จะเกิดขึ้นในประเทศถิ่นที่ห่างไกลจากประเทศไทย แต่ก็เนื่องด้วยคนไทย และเนื่องด้วยชาวมิตรประเทศนี้ด้วยโดยแท้ กับทั้งเนื่องด้วยชาวพุทธศาสนิกชนทั่วไป เพราะได้เกิดมีวัด กล่าวคือสถานที่เป็นที่ประกาศ เป็นที่ประพฤติธรรม เพื่อความสุขความเจริญแก่บุคคลทั่วไปไม่เลือกชาติศาสนาหรือชั้นวรรณะชั้นอีกแห่งหนึ่ง อันได้เริ่มขึ้นด้วยชาวไทยในพระบรมราชูปถัมภ์ แห่งสมเด็จพระมหากษัตริย์ไทย ทั้งได้เสด็จฯ มาทรงเปิดด้วยพระองค์เอง กับทั้งได้พระราชทานพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยอันมีค่าสูงทั้งทางศิลปะทั้งทางโบราณวัตถุ ตามที่ได้มีผู้ทูลเกล้าฯ ถวาย และพระพุทธรูปปฏิมาสำคัญนี้ก็ได้มาทันประดิษฐานเป็นพระประธานในอุคมสนันนิบาตนี้

วันเข้าพรรษาของพระภิกษุสงฆ์นั้น ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ ๒ วัน คือวันเข้า

พรรษาต้น ๑ วันเข้าพรรษาหลัง ๑ ในคืนนี้ วันเข้าพรรษาค้นตรงกับวันที่ ๒ สิงหาคม วันเข้าพรรษาหลังตรงกับวันที่ ๑ กันยายน กำหนดวันถัดจากวันเพ็ญของเดือนทางจันทรคติ เพราะวันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และวันอุโบสถของพระภิกษุสงฆ์ ใช้นับตามจันทรคติ โดยปกติ พระภิกษุยอมเข้าพรรษาในวันเข้าพรรษาค้น แต่เมื่อมีเหตุที่จะเข้าพรรษาค้นไม่ได้ ก็เข้าพรรษาหลัง คือปีหนึ่งจะต้องหยุดอยู่จำพรรษาคลอกสามเดือน

ส่วนวันอาสาฬหะนั้น คือวันพระจันทร์เพ็ญหน้าวันเข้าพรรษาค้น ได้กำหนดเป็นวันประกอบพิธีบูชาขึ้นวันหนึ่ง เพราะในสมัยต้นพุทธกาล พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาในวันนั้น มีประวัติโดยสังเขปว่า เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรมในวันเพ็ญเดือนเวสสาขะซึ่งเป็นวันประกอบพิธีวิสาขบูชากันไปในวันนั้นแล้ว ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า หมู่ชนในโลกนี้ผู้สามารถจะรู้ธรรมที่ได้ตรัสรู้มีอยู่ มีอุปมาเหมือนอย่างดอกบัวในสระที่จะรับแสงอาทิตย์บานขึ้นได้ จึงได้ทรงอธิษฐานพระทัยที่จะแสดงพระธรรม ประกาศพระพุทธศาสนา ได้ทรงพิจารณาหาผู้ที่ทรงแสดงพระธรรมโปรดเป็นครั้งแรก ก็ได้ทรงเห็นภิกษุห้ารูปซึ่งได้ปฏิบัติพระองค์มาก่อน จึงได้เสด็จไปทรงแสดงธรรมแก่ท่านทั้งห้าท่านนั้นเป็นปฐม ในวันอาสาฬหะเช่นวันนั้น เมื่อทรงแสดงจบแล้ว ท่านองค์หนึ่งผู้เป็นหัวหน้าชื่อ “โกณฑัญญะ” ได้เกิดดวงตาปัญญาเห็นธรรม คือได้รู้พระธรรมเป็นขั้นแรก และได้ขออุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา พระองค์ก็ได้โปรดอุปสมบทให้ท่าน จึงได้เกิดมีพระภิกษุสาวกขึ้นเป็นเบื้องต้นแห่งพระสงฆ์ ซึ่งเป็นรัตนะที่ครบสามในวันนั้น แต่พระสงฆ์ได้เกิดขึ้นครบถ้วนเต็มทีในเวลาต่อมาอีกห้าวัน เมื่อได้ทรงแสดงธรรมสำคัญครั้งที่สอง ท่านทั้งห้าท่านนั้นได้อุปสมบท และได้รู้ธรรมครบถ้วนทั้งหมด

ใจความของปฐมเทศนานั้นซึ่งเรียกว่า “ธัมมจักกัปปวัตตนะ การยังล้อธรรมให้หมุนไป” แสดงความตรัสรู้ของพระองค์ว่า ได้ตรัสรู้ริยสัจจะ คือสัจจะอย่างประเสริฐ ซึ่งมีได้เคยทรงสลับฟังมาจากใครอื่น ด้วยพระปัญญาที่ผุดขึ้น อันเป็นผลแห่งการที่ทรงปฏิบัติ ค้นคว้ามาจนได้พบทางปฏิบัติที่ชอบถูกต้อง รวมเวลาทั้งสิ้นถึง ๖ ปี ต่อจากนั้นก็ได้เสด็จจาริกไปแสดงธรรมสั่งสอนบุคคลต่าง ๆ ในที่ต่าง ๆ ตลอดเวลา ๔๕ ปี จึงได้เสด็จปรินิพพาน

เมื่อเสด็จปรีณิพพานนั้น พระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานลงในโลก ได้มีพุทธบริษัททั้งบรรพชิต และภิกษุสงฆ์จำนวนมากแล้ว สมดังที่ได้ทรงอธิษฐานพระหทัยไว้ในเบื้องต้น

คำว่า “พุทธศาสนา” ได้ออกจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าเอง เมื่อได้ทรงแสดงพระโอวาทในวันมาฆะ ซึ่งเป็นวันประกอบพิธีบูชาผาณแล้ววันหนึ่ง เรียกว่าวันมาฆบูชา พระโอวาทที่วางสูตรปฏิบัติไว้ว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตของคนให้ผ่องใส เอตํ พุทธาน สาสนํ นึเป็นพุทธศาสนา คือคำสอนของพระพุทธะ คือ พระผู้รู้ทั้งหลาย” พระโอวาทที่ประมวลปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา เข้าไว้ทั้งสิ้น

กล่าวโดยสรุป พระพุทธศาสนาแสดงธรรมที่เป็นสัจจะ คือเป็นความจริงที่ทุก ๆ คน รู้ได้เห็นได้ มีเหตุผลที่อาจตรวจสอบให้เห็นได้ และปฏิบัติให้เกิดผลได้สมจริงตามที่สอนไว้ นอกจากนี้ ยังเพียงพอที่คนทุกชั้นทุกประเภทจะรับไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ตลอดเวลา หรือกล่าวตามสมัยว่า ใช้ปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนได้ทุกคน เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมแก่นักบวชหรือผู้มุ่งพ้นโลกด้วยธรรมชั้นปรมาตต์ (มีอรรถละเอียด) ทรงแสดงธรรมแก่ท่านผู้ปกครองมีพระราชาเป็นต้น ด้วยธรรมสำหรับปกครอง ทรงแสดงธรรมแก่นักบวชหรือผู้มุ่งพ้นโลกด้วยธรรมชั้นปรมาตต์ (มีอรรถละเอียด) ทรงแสดงธรรมแก่แต่ละบุคคล ด้วยธรรมที่เหมาะสมแก่ภูมิชั้นของเขา ประโยชน์ที่ได้จากการปฏิบัติธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติในบัดนี้ในชาตินี้ ไม่ใช่ต้องรอไปในเวลาอื่นในชาติหน้า แต่ผู้ปฏิบัติจำต้องเรียนให้รู้ให้เข้าใจหลักสูตรของพระพุทธศาสนา และต้องรู้ภูมิฐานของตนเอง

คำว่า หลักสูตร เป็นคำขอยืมมาใช้ หมายความว่า ภูมิปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา มีหลายชั้น เหมือนอย่างหลักสูตรของชนทั้งหลายในโรงเรียนและในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ และครูอาจารย์ก็สอนศิษย์ไปตามระดับการสอนต่าง ๆ พระพุทธเจ้าแม้จะทรงแสดงธรรมแก่นัก

ต่าง ๆ ในชั้นต่าง ๆ กัน แต่ก็ทรงประมวลคำสอนของพระองค์เข้า เหมือนอย่างวางหลักสูตร หรือแม่บทไว้เป็นคราว ๆ เช่น พระโอวาทสามที่กล่าวแล้ว ประมวลที่ทรงวางไว้เป็นอนุப்புพปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่เป็นลำดับ ฉะนั้น ผู้ที่จะปฏิบัติจึงต้องรู้ว่าตนเองกำลังอยู่ในชั้นไหน หรือคงที่กล่าวว่ากำลังยืนอยู่ที่ไหน เมื่อรู้ดังนี้จึงจะทราบว่า จะเข้าเรียนชั้นไหน ก็จะทำปฏิบัตินั้นอย่างไร เพื่อให้เป็นประโยชน์ ในบัดนี้ ผู้ที่โทษพระพุทธศาสนานั้น เพราะไม่เข้าใจธรรม ไม่เข้าใจตนเอง บางทีก็ไม่ประพฤติธรรม บางทีก็ประพฤติธรรมไม่สมควรไม่เหมาะสม จึงไม่ได้รับประโยชน์จากพระพุทธศาสนา แม้จะมีพระพุทธศาสนาเป็นที่นับถืออยู่แล้วเหมือนอย่างมีรัตนอยู่ในมือ แต่ไม่รู้ค่าของรัตนะ จึงเก็บสุมไว้เสียก็มี

ได้ทราบว่า ชาวมิตรประเทศนี้และชาวมิตรประเทศอื่นหลายคน ได้อ่านหนังสือพระพุทธศาสนาแล้วเกิดความเลื่อมใส บางคนอ่านพบพระธรรมบทข้อแรกว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจประเสริฐ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายเสียแล้ว จะพูดก็ตาม ทำก็ตาม ทุกข์ก็ติดตามเขาไปเพราะเหตุนี้ที่เดียว เหมือนอย่างล้อเกวียนหมุนไปตามรอยเท้าโคที่นำเกวียนไปฉะนั้น” ทั้งนี้ แล้วก็เกิดเลื่อมใสชอบใจ จับศึกษาและได้นับถือพระพุทธศาสนาในกาลต่อมา

ควรตั้งข้อสังเกตในที่นี้ว่า ชาวมิตรประเทศทั้งหลาย เช่นประเทศนี้ ซึ่งเป็นผู้ใหม่ผู้แปลกต่อพระพุทธศาสนา มักจะสนใจมองพระพุทธศาสนาในทางปัญญา คือต้องการจะรู้จะเข้าใจเหตุผล เมื่อได้อ่านพระวินัยบัญญัติ ก็อาจสงสัยว่า จะยังมีภิกษุผู้ปฏิบัติพระวินัยอยู่หรือไม่ หรือจะเหลืออยู่เพียงคำร่า เมื่อได้อ่านศีลห้า ก็อาจตั้งความสังเกตคนทีนับถือพระพุทธศาสนาว่า ประพฤติกันอย่างไร คนที่มีปัญญาความคิดนั้น มักจะฟังผู้ที่พูดอะไรให้เขาฟังครั้งหนึ่ง อีกครั้งจะสังเกตว่าผู้ที่พูดเป็นคนอย่างไร ถ้าเขาเห็นว่าผู้ที่มาพูดแสดงเป็นคนดี เขาก็จะเคารพฟัง ถ้าเขาเห็นว่าผู้พูดมีลักษณะตรงกันข้าม เขาก็จะเกิดความหมิ่นในผู้พูดและก็พาให้เกิดความไม่สนใจในเรื่องที่ผู้พูด ๆ แม้จะมีเหตุผลที่เป็นประโยชน์ ชาวพระพุทธศาสนาทันทีเลยย่อมหน้าที่จะระลึกถึงข้อสังเกตนี้ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ เพื่อที่จะได้รักษาความดีไว้ให้มาก ดังสุภาษิตที่ว่า “พึงรักษาความดีเหมือนอย่างเกล็ดรักษาความเค็ม” และควรที่จะศึกษาให้รู้

พระพุทธศาสนา อาจที่จะตอบคำถามที่ควรตอบได้ ไม่เช่นนั้นจะเป็นที่เห็นว่าลบล้างหลักกานับถืออะไรก็ไม่รู้ พุทธศาสนิกชนผู้ประพฤติตัวดีมีความรู้ แม้พอจะชี้แจงตอบคำถามเรื่องพระพุทธศาสนาได้แม้ในหลักสำคัญ หรือแม้แค่อะไรๆ บางข้อ ไปที่ไหนกันน่าจะเรียกได้ว่าเป็น “ธรรมทูต” อยู่ในตนเอง แต่ข้อสำคัญจะต้องมีธรรมอยู่ที่ตน หมายถึงมีธรรมที่ตนควรประพฤติดังนี้ ก็ชื่อว่าได้ช่วยเป็นธรรมทูตด้วยกัน

ธรรมย่อมเป็นสัจจะที่เป็นเหตุและผลอันมีอยู่ที่ทุก ๆ คน เรียกได้ว่าตนเองนั้นแหละเป็นที่ประมวลธรรม พระพุทธศาสนาเป็นเหมือนกระจกส่องให้ทุกคนผู้มั่งมีจักขุ มองเห็นตนเองตามเป็นจริงว่าเป็นอย่างไร ตั้งต้นแต่ดีหรือชั่วอย่างไร พร้อมทั้งบอกวิธีที่จะแต่งตนเองให้งดงามไว้ด้วยพร้อมเสร็จ ฉะนั้น ธรรมก็คือรู้จักตนเอง รู้จักแต่งตนให้ดี คนที่ปฏิเสธรธรรม ก็คือคนที่ปฏิเสธที่จะดูให้รู้จักตนเอง และปฏิเสธที่จะแต่งตนให้วิมลและเป็นอารยะ

หนึ่ง ธรรมเป็นตัวชีวิตแห่งประโยชน์ที่บุคคลได้รับ ประโยชน์เป็นสิ่งที่ชีวิตต้องการหรือเป็นสิ่งเกื้อกูลให้เกิดความสุข การศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาเป็นประโยชน์ที่ต้องการในขั้นต้น เพราะเป็นเหตุให้เกิดความรู้ความสามารถประกอบอาชีพ เพื่อได้ทรัพย์มาดำรงชีวิตให้เป็นสุข นอกจากนี้ยังต้องการไมตรี ต้องการเกียรติเป็นต้น เหล่านี้เป็นประโยชน์ที่ทุกคนต้องการ แต่ทำไมจึงบรรลุถึงประโยชน์ที่ต้องการนั้น ยกตัวอย่างเช่น นักเรียนที่จะเรียนได้ก็จนสำเร็จได้ ด้วยวิธีฟังให้ดี คิดให้ดีให้เข้าใจ ตามและจดจำให้ดี (ส. จิ. ปุ. ลี.) เป็นต้น จึงต้องมีธรรมที่เป็นกำลังใจ เช่น ฉันทะ (ความใคร่เรียน) วิริยะ (ความเพียรพยายาม ประกอบด้วยความอดทน) จิตตะ (ความตั้งจิตมั่นคงแน่วแน่มีสมาธิ ในการเรียน) วิมังสา (ความสอบสวนใคร่ครวญ) แต่ธรรมที่เป็นกำลังใจนี้ย่อมมีเครื่องกระตุ้นเตือน ที่อาจเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหรือเป็นวิธีปฏิบัติตนเอง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนั้น เช่น เห็นเพื่อนมาเรียนก็เกิดฉันทะมาเรียนบ้าง ครั้นมาเรียนเข้าจริงก็อาจทอดอຍเพราะไม่เป็นสุขสนุกสบาย จึงสู่วิธีปฏิบัติตนเองไม่ได้ พระพุทธเจ้าได้วางหลักสูตรปฏิบัติตนเองไว้แล้วคือ หลักไตรสิกขา (สิกขา หรือศึกษา ๓) ได้แก่ สीलสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต บัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา

คำว่า “ สิกขา ” มีบอกอยู่แล้วว่าต้องฝึกปฏิบัติตนเอง แต่เมื่อปฏิบัติเป็นขั้น ๆ ไป และเมื่อเคยชินเข้าก็กลายเป็นของไม่ยาก จะรู้สึกคือคล้ายอยู่บ้างก็แต่ใหม่ ๆ เท่านั้น ซึ่งเมื่อมีความตั้งใจแล้วไม่เป็นสิ่งเกินวิสัยไปเลย

ศีลสิกขา ข้อแรกคือ ฝึกหัดที่จะยับยั้งกเว้นจากความคิดที่จะประพฤตินไปในทางที่ผิดต่าง ๆ ประพฤตินไปแต่ในทางที่ชอบ จนถึงยับยั้งกเว้นจากความประพฤติเป็นเหตุก่อภัยแ้วแก่ใคร ๆ (ตามหลักศีลห้า) จากอบายมุขทางเสื่อมเสียต่าง ๆ เมื่อฝึกอยู่บ่อย ๆ จะกลายเป็นนิสัยไปเอง

จิตตสิกขา ข้อที่สอง คือ ฝึกหัดควบคุมใจให้มีความสงบทั้งมัน เมื่อมีเรื่องส่งเสริมให้คิใจหรือกระทบกระทั่งให้ไม่ชอบ ก็ทำความสงบใจสักครู่หนึ่ง หรือเมื่อจะทำอะไรที่เป็นการยาก ก็ทำความสงบใจสักขณะหนึ่งก่อน และหัดรวมใจให้แน่วแน่นมั่นคงในวัตถุประสงค์ที่ใดก็ไว้ เรียกว่าทำใจให้มีสมาธิ เป็นเหตุก่อให้เกิดกำลังจิตที่สงบจากเครื่องกั้นหรือเครื่องฉุดรั้งไปในทางผิดทั้งหลายได้ดียิ่ง สมาธินี้ใช้ในการงานทั้งปวง เช่น ในการฟัง เมื่อมีสมาธิในการฟัง ก็จะได้ปัญญาในเรื่องที่ฟัง

ปัญญาสิกขา ข้อที่สาม คือ ฝึกฝนใช้ความคิดหาเหตุผล ให้เกิดความรู้ตามเหตุผล ตั้งต้นแต่เหตุผลในเรื่องที่เกี่ยวข้องแก่ความผิดถูกชั่วดีเป็นต้น ฟังอบรมตักเตือนสักชั่วโมงหนึ่ง ก็รู้ความรู้สำนึกถูกที่เกิดขึ้นแก่ตนเองแวบหนึ่งไม่ได้ แต่การอบรมตักเตือนก็เพื่อให้เกิดความรู้ขึ้นเช่นนั้น หัดใช้ความคิดตามเหตุผลจะได้ความรู้ที่เป็นตัวปัญญานี้ได้ด้วยกันทุกคน ศึกษาพระพุทธศาสนาก็เพื่อปัญญาในธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสอน

อนึ่ง ปัญญาซึ่งควรมีประจำตนอยู่นั้นเสมอ ที่ควรเน้นเป็นพิเศษอีกข้อหนึ่งก็คือ ปัญญาที่พิจารณาตนเอง เหมือนดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสตามพระราหูว่า “ แว่นมีประโยชน์อะไร ” พระราหูกราบทูลตอบว่า “ มีประโยชน์สำหรับส่องดู ” จึงได้ประทานพระโอวาทว่า “ ควรตรวจดูกรรมทางกายวาจาใจให้รอบคอบ เหมือนอย่างส่องแว่นดูฉะนั้น ” และได้ตรัสไว้ในหมวดธรรมบทว่า “ จงใจตนด้วยตน จงสอบสวนตนด้วยตน ” ธรรมข้อนี้เหมาะอย่างยิ่งแก่ผู้ใหญ่ หรือผู้ที่อยู่ห่างไกลผู้ปกครองที่ใกล้ชิด

การฝึกหัดยับยั้งกเว้นตนเอง อาจรู้สึกเหมือนถูกกักอยู่ในที่คุมขังในชั้นแรก แต่เมื่อ

ได้หัดควบคุมใจตนเองได้บ้างแล้ว จะรู้สึกหายอึดอัดอย่างนั้น แต่ก็อาจยังลำบากใจในการควบคุมจิต เมื่อชินเข้าและหัดใช้ความคิดได้ปัญญาขึ้นในทางที่ถูกแล้ว ก็จะปล่อยใจได้ตามสบาย เพราะเมื่อมองเห็นตัวเองอย่างแน่ชัดแล้วว่า อะไรที่จริง อะไรที่ชั่วจริง ก็จะละทางชั่ว ผิดใจเองทั้งทางกาย ทางใจ จิตจะวิ่งเกยสิ่งที่ชั่วผิดขึ้นเองเหมือนอย่างสิ่งปฏิกูล ไม่ต้องการจะขังแฉะ และบรรลุดังวิมุติคือความหลุดพ้นไปเป็นขั้น ๆ ซึ่งเป็นเสรีโดยแท้จริง ไตรสิกขานี้เป็น เสรีธรรม (ธรรมให้เกิดความเสรี ท่านแสดงไว้โดยตรงคือ มรรคมีองค์แปด แต่ที่ย่อลงในไตรสิกขา) ผู้ที่ได้ศึกษาดีในทางโลกแล้ว ได้ศึกษาในสิกขาของพระพุทธเจ้า คืออีกทางหนึ่ง ย่อมชื่อว่า ได้ศึกษาเพื่อความศึกษาที่สมบูรณ์ ผู้ที่มีการศึกษาสมบูรณ์ ก็คือผู้ที่เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ และมนุษย์ที่สมบูรณ์นี้แหละ เป็นผู้มีเสรีภาพที่สมบูรณ์

“ธรรมเหล่านี้คือ ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุติอันเยี่ยม พระโคตมผู้มีพระยศได้ตรัสรู้แล้ว พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ดังนี้แล้ว ได้ตรัสบอกภิกษุทั้งหลาย”

“พระพุทธเจ้าเหมือนอย่างผู้ชูดวงประทีปในที่มืด เพื่อว่าผู้มีจักขุจกมองเห็นรูปทั้งหลาย”

“ธมโม ปทีโป วิชิตสส สตุถุโน ธรรมของศาสดานั้นเพียงดวงประทีป”

“ปทีปโน คเวสส โฉนจึงไม่แสวงหาดวงประทีปกันแล้ว”

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและอำนาจพระราชาสุลทังปวงที่ได้ทรงบำเพ็ญ อภิบาล รักษาสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์ พร้อมทั้งสมเด็จพระราชาโฮรสธิดา พร้อมด้วยสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าแห่งอังกฤษ ให้ทรงพระเกษมสำราญปราศจากโรคาพาธอุปัทวันตราย ทรงพระเจริญด้วยพระพรชัยมงคลทั้งปวง และอภิบาลรักษาท่านผู้ร่วมสร้างและอุปการะด้วยประการต่าง ๆ แก้วักุพระปทีปนี้ พร้อมทั้งพุทธศาสนิกชนชาวไทยชาวประเทศอื่น กับทั้งท่านผู้มีมิตรจิตทั้งหลาย และโดยเฉพาะชาวมิตรประเทศนี้เป็นที่ซึ่งวันทั้งอยู่ ให้มีความเกษมสวัสดิ์ อนึ่ง ขอได้อภิบาลรักษาประชาสั่วโลกทั้งปวงให้ดำเนินในคลองธรรมโดยชอบ เพื่อความสุขความเจริญโดยทั่วกัน เทอญ

ถวายวิสาขบูชาพระธรรมเทศนา จลองค์พระเชษฐพระคุณ ประดับพระปัญญาบารมี ยุติด้วยเวลา เอมิ ก็มีด้วยประการฉะนี้. ขอถวายพระพร.

สังคหกา

เนื่องในวันสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคเรื้อน
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดง ณ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย

วันที่ ๑๓ เมษายน ๒๕๐๕ เวลา ๑๘.๐๕ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมมาสมพุทฺธสฺส.

ทานญจ เปยฺยวชฺชญจ

อตฺตจฺริยา จ ยา อิธ

สมานตฺตตา จ ธมฺเมสฺสุ

ตตฺถ ตตฺถ ยถารหฺนติ.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนา ประรภภาโรคยทานตามที่ได้กำหนดขึ้น เพื่อ
สงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคฟุ้งรังเกียจ, และวันนี้เป็นวันสงกรานต์ ซึ่งเป็นวันขึ้นปีใหม่ตามแบบ
โบราณ แม้ในบัดนี้จะมีได้ถือเป็นวันขึ้นปีใหม่แล้ว แต่ก็ยังถือเป็นประเพณีหยุดงานทำบุญทาน
ต่าง ๆ และไปรดน้ำแสดงคารวะผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือ พร้อมด้วยการรื่นเริงขึ้นบาน. การฟัง
เทศน์ในวันเช่นนี้ ก็เป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง เรียกว่า ภาวนามัยบุญกิริยา แปลว่า การทำบุญที่
สำเร็จด้วยภาวนา คือ การอบรมจิตใจและปัญญา เพราะว่า วัดคือที่ตั้งแห่งการทำบุญนั้น
มี ๓ อย่าง ได้แก่ ทาน ๑ ศีล ๑ ภาวนา ๑ ที่สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ, ผู้ที่ต้องการจะ
ทำบุญให้สมบูรณ์จึงทำทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ ให้ทานด้วย รักษาศีลด้วย ทำภาวนา คืออบรม
จิตใจให้สงบตั้งมั่นและอบรมปัญญาด้วย, การฟังธรรมเป็นการทำบุญข้อที่ ๓ นี้ เป็นบุญที่
ละเอียดประณีตยิ่งกว่าทานศีล. ละเอียดประณีตอย่างไร ควรทราบความหมายของคำว่าบุญ
ก่อน. บุญมี ๒ อย่างคือ บุญโดยเหตุ ได้แก่การกระทำที่เป็นเหตุให้เกิดสุข คือ การกระทำที่
เป็นการชำระ ฟอกล้างมลทินโทษต่าง ๆ และบุญส่วนผล ได้แก่ความสุข ทั้งที่ได้มีพระพุทฺธ-
ภาพิตตรัสไว้ แปลความว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่ากลัวบุญเลย คำว่าบุญ

เป็นชื่อแห่งความสุข” ทาน เป็นเครื่องชำระความตระหนี่และความโลภ เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดความสุข เพราะจิตใจบริสุทธิ์จากความตระหนี่และความโลภ, ศีล เป็นเครื่องชำระโทสะ เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดความสุขเพราะจิตใจบริสุทธิ์จากโทสะ ภาวนา เป็นเครื่องชำระอารมณ์และกิเลสที่กั้นขัดขวางใจ และเป็นเครื่องกำจัดความหลงรู้ผิดเห็นผิดถือผิด เป็นบุญส่วนเหตุให้เกิดสุข เพราะจิตใจบริสุทธิ์จากเครื่องเศร้าหมองทั้งกล่าว และความหลง, ข้อสำคัญของบุญอยู่ที่ความบริสุทธิ์ใจ การทำที่ติชอบอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความบริสุทธิ์ใจเพื่อความบริสุทธิ์ ได้ความบริสุทธิ์ขึ้นเมื่อใด ก็เป็นบุญขึ้นเมื่อนั้น, การพึงธรรมเป็นเหตุให้ได้รับความบริสุทธิ์ใจมากได้ เพราะเป็นเหตุให้ได้ปัญญาในธรรมและทำให้เกิดการปฏิบัติในทานศีลอีกด้วย ดังในเทศนาถันนี้ ปรารภ อาโรคยทาน ตามสมควรแก่วันสงเคราะห์ดังกล่าวข้างต้น ก็ย่อมจะเป็นเหตุชักนำไปปฏิบัติในทานอีกได้.

เรื่องโรคภัยต่าง ๆ นั้น ได้มีแสดงเป็นพระพุทธรูปไว้หลายแห่ง จะยกมากล่าวในที่นี้ ๒ แห่งคือ แห่งหนึ่ง ตรัสสอนให้พิจารณาเนื่อง ๆ ว่าเรามีความป่วยไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นไปได้, อีกแห่งหนึ่งว่า โรคมีย ๓ ชนิด คือ ๑. โรคบางอย่างรักษาที่หายไม่รักษาที่หาย ๒. โรคบางอย่างจะรักษาหรือไม่รักษาก็ไม่หาย ๓. โรคบางอย่างไม่รักษาไม่หาย ต่อเมื่อรักษาจึงหาย. ผู้ที่ดูแลแห่งแรก ก็อาจเพิกเฉยต่อการที่จะเอาใจใส่เยียวยาแก้ไขโรค หรืออาจจะกล่าวหาว่า พระพุทธศาสนาสอนให้ปล่อยให้เป็นโรคไปเพราะเป็นธรรมดา ต่อเมื่ออ่านไปจนถึงแห่งที่สอง จึงจะเห็นว่าท่านสอนวางหลักไว้บริบูรณ์, รวมความว่า เมื่อโรคเกิดขึ้นก็ต้องรักษาเยียวยาไว้ จึงจะตั้งอยู่ในฐานะเป็นผู้ไม่ประมาท.

พระบรมศาสดาทรงปรารภภิกษุอาพาธ ตรัสสั่งไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มารคาก็ดี บิณฑกาก็ดี ของเธอทั้งหลายไม่มี ถ้าพวกเธอจักไม่พยาบาลกันเอง ใครเล่าจะพยาบาลพวกเธอ, ภิกษุใดปรารภจะอุปฐากเรา ขอให้ภิกษุนั้นพยาบาลภิกษุไข้เถิด, ถ้าอุปฐายะ อาจารย์ สัทธวิหาริก อันเทวาสิก ของผู้มีอยู่ ให้เธอพยาบาลกัน กว่าจะหายหรือสิ้นชีพ, ถ้าไม่มีให้ผู้ร่วมอุปฐายะ ร่วมอาจารย์พยาบาล ถ้าภิกษุไข้เป็นผู้จรมาคัวคนเดียว ให้สงฆ์พยาบาล” ใน การพยาบาลนั้น ก็จำต้องมีหมอมียา และมีอุปกรณ์ต่าง ๆ ในครั้งพุทธกาล หมอชื่อวกโกมารภัก

นายแพทย์ผู้มีชื่อเสียงประจำราชสำนักพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์ ได้เป็นหมอดูยาการเยียวยาพระบรมมหาราชและพระภิกษุสงฆ์ในคราวอาพาธ. การปฏิบัติดังนี้ มิใช่ควรทำแต่ในหมู่สงฆ์เท่านั้น แต่ควรทำในหมู่ชนทั่วไป เพราะเมื่อคนใดคนหนึ่งป่วยไข้ลง ก็จะต้องมีผู้ให้การรักษาพยาบาล ถ้าคนป่วยเจ็บป่วยน้อย ก็อาจช่วยตนเองได้ด้วยแสวงหายามาใช้เอง, ถ้าเจ็บป่วยมากไม่อาจช่วยตนเองได้ ก็ต้องมีหมอมียาพยาบาล และถ้าเป็นโรคร้ายแรง เรือรัง ติดต่อก ก็ไม่อาจจะอยู่รวมกันกับคนอื่น ต้องแยกไปอยู่ต่างหาก, คนเจ็บป่วยต้องเสวยทุกขเวทนาเองแล้ว บางโรคยังเป็นที่รังเกียจของหมู่ชนอีกด้วย. คนป่วยทุกคนจึงต้องการความช่วยเหลือ ถ้ามีมารดาบิดาหรือบุตรธิดา บุคคลเหล่านั้นก็จะชวนชวายพยาบาลรักษา, ถ้าไม่มี ผู้ใกล้ชิดก็จะช่วยกัน, ถ้าไม่มีอีก คนทั้งหลายก็ควรจะช่วยกัน, เทียบเท่าภิกษุใช้ผู้จรมาผู้เดียวที่ตรัสให้สงฆ์พยาบาล. รวมความว่า คนป่วยนั้นจะต้องมีคนอื่นช่วย ถ้าไม่ใช่มารดาบิดาญาติสาโลหิต ก็เป็นบุคคลส่วนรวม คนป่วยจึงเป็นผู้ควรแก่ความกรุณาโดยแท้

เหตุฉะนั้น คนทั้งหลายผู้มีเมตตากรุณา จึงได้ช่วยรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วยแม้มิใช่ญาติเป็นส่วนเฉพาะตนบ้าง รวมกันช่วยบ้าง แม้พระมหากษัตริย์และรัฐบาลก็ได้ตั้งโรงพยาบาลเป็นที่รักษาพยาบาลคนเจ็บป่วยเป็นส่วนกลาง, แต่คนป่วยด้วยโรคต่าง ๆ มีจำนวนมาก หากคนทั้งปวงได้ร่วมกันช่วยสงเคราะห์อีกทางหนึ่ง ก็จะทำให้การพยาบาลรักษาเพียงพอยิ่งขึ้น. คนป่วยด้วยโรคอย่างอื่นจะยกไว้ก่อน จะกล่าวเฉพาะโรคเรื้อน เพราะวันนี้เป็นวันสงเคราะห์คนป่วยด้วยโรคเรื้อน โรคนี้มีความร้ายแรงน่ารังเกียจอย่างไร ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่ เมื่อก่อนนี้ มักจะได้เห็นคนป่วยด้วยโรคนี้เที่ยวเดินอยู่ตามถนนบ่อย ๆ แต่บัดนี้จะไม่ได้เห็น เพราะได้มีสถานที่ไปรวมอยู่รับการรักษาพยาบาล ที่ได้ตั้งขึ้นด้วยพระมหากรุณาธิคุณของสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ด้วยความกรุณาของรัฐบาล และด้วยการบริจาคสงเคราะห์ของประชาชนผู้มีเมตตากรุณาทั้งปวง แม้ทางมหาเถรสมาคม ก็ได้พิจารณาเห็นความสมควรที่คณะสงฆ์จะได้แผ่เมตตาจิตและดำเนินการอนุเคราะห์ เพราะขณะนี้ผู้ป่วยด้วยโรคนี้อยู่อีกมาก ยังมีความจำเป็นในด้านการช่วยสงเคราะห์ จึงให้กรมการศาสนาแจ้งขอความอุปถัมภ์ไปยังเจ้าอาวาสวัดต่าง ๆ ขอให้จัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาในวันสงกรานต์ ๑ กัณฑ์ แล้วรวบรวม

ส่งไปสงเคราะห์ผู้ป่วยด้วยโรคเรื้อน เหมือนอย่างที่ได้ปฏิบัติมาแล้วในปีก่อน ๆ และผู้ประ-
สงค์ร่วมการกุศลสงเคราะห์ทั้งนี้ ก็อาจส่งตรงไปยังมูลนิธิส่งเสริมกิจการศาสนาและมนุษยธรรม
(ก. ศ. ม.) วัดมกุฏกษัตริยาราม

การที่ทางคณะสงฆ์และผู้มีเมตตาจิตทั้งหลายได้จัดการสงเคราะห์ขึ้นทั้งนี้ ก็เป็นการ
ปฏิบัติอนุวัตรพระพุทธปฏิบัติทาและพระพุทธศาสนาวาท. พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จไปถวายการ
รักษาพระพุทธรูปเมื่อประชวร และได้เคยเสด็จไปทรงพยาบาลภิกษุไข้ผู้เป็นแผลเน่าเปื่อยไป
ทั้งกาย ที่เรียกว่าพระปฏิบัติตะ แปลว่า พระผู้มีภัยเน่า. มีเรื่องเขียนเล่าไว้ว่า ท่านถูกทอดทิ้งให้
นอนจมอยู่แต่ผู้เดียว พวกศิษย์พากันหมกหัวที่จะรักษาและพากันรังเกียจ เมื่อพระพุทธเจ้า
ได้ทรงหยั่งทราบด้วยพระญาณได้เสด็จไปเพื่อจะทรงพยาบาล พวกภิกษุเห็นก็พากันไปช่วยจัด
ทำเองตามพระพุทธาตติ ได้โปรดให้อาบน้ำท่านด้วยน้ำอุ่น เปลี่ยนผ้าเก่าออกซัก ตากแดดแห้ง
แล้ว ให้นุ่งห่มด้วยผ้าที่ซักแล้ว ท่านก็มีจิตใจสบาย พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนเบื้องศีรษะ
ของท่าน ประทานพระธรรมโอวาทว่า อจิริ วตฺถิ กาโย เป็นต้น แปลว่า “ไม่นานหนอ
กายนี้จักปราศจากวิญญาณ ถูกทิ้งให้นอนดมทับแผ่นดินเหมือนท่อนไม้ไม่มีประโยชน์” ท่านฟัง
พระธรรมบทนั้นบรรลุผลที่สุดแล้วก็ปรินิพพาน. มีเล่าบุพพกรรมของท่านไว้ว่า เมื่อท่านเป็น
พรานนก ได้จับนกมาหักกระดูกขา กระดูกปีก รอเวลาที่จะฆ่าขายเป็นอันมาก เพราะกลัวจะบิน
หนีไป จะฆ่าเสียทั้งหมกขายไม่หมกก็จะเน่าเสีย จึงส่งผลให้เป็นโรคนกเน่าถูกกระดูกผุแตก
แต่ท่านได้ทำความดีมีอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ด้วย

อีกเรื่องหนึ่งว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ มีชาย
คนหนึ่ง เป็นคนกำพร้าขัดสนทั้งเป็นโรคเรื้อน ได้เดินผ่านไปยังพระเวฬุวัน เห็นหมู่ชนเป็นอัน
มากกำลังนั่งสงบเฝ้าแวดล้อมพระพุทธรองค์อยู่ จึงเดินตรงเข้าไปทูลขอเศษอาหารเขา
บริโภค ครั้นเข้าไปถึงเห็นเขากำลังนั่งสงบฟังเทศน์กันอยู่ จึงได้ตั้งใจฟังด้วย ครั้นฟังจบแล้ว
ก็ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงเข้าไปเฝ้าแสดงตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะตลอดชีวิต
ชายผู้นี้ชื่อว่า สุปปพุทธะ เมื่อกลับออกไปจากพระเวฬุวัน ได้ถูกโคแม่ลูกอ่อนขวิดถึงแก่กรรม.
มีเล่าบุพพกรรมของชายเป็นโรคเรื้อนคนนี้ไว้ว่า เมื่อครั้งเขาเป็นบุตรเศรษฐีในเมืองราชคฤห์

นั้น ได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งออกบิณฑบาตในเมือง เกิดความศรัทธาหมั่นเหยียด
 หายามขึ้นว่า “คนโรคเรื้อน” ถ่มเศษเสกแสดงความรังเกียจแล้วเดินให้ท่านหลีกไปทางซ้ายของ
 ตน เป็นการแสดงความศรัทธาหมั่นไม่เคารพ จึงส่งผลให้เป็นโรคเรื้อน. ได้มีพระพุทธรูปท่านปรารภ
 เรื่องของชายเป็นโรคเรื้อนนี้ แปลความว่า “เมื่อความบากบั่นพยายามมีอยู่ บัณฑิตพึงเว้นบาป
 ทั้งหลายในชีวิตโลก เหมือนคนมีจักษุเว้นทางที่ไม่เรียบริยจะนั้น”

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระกนิษฐภิกษีของพระอนุรุทธะ มีนามว่าโรหิณี ประชวรด้วย
 โรคผิวหนัง ท่านแสดงบุพกรรมว่า เพราะแรงโกรธและริษยา โปริยสิ่งที่ เป็นพิษคันลงที่
 ร่างกายของสตรีผู้ร่วมสามี เมื่อได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้าที่ตรัสสอน ให้ละโกรธ ละมานะ
 แล้ว มีจิตใจเข้มขันสนกรรม ก็หายจากโรคนี้

ตามเรื่องที่เล่ามานี้ แสดงถึงกรรมที่บุคคลทำไว้ว่า มีส่วนสำคัญที่เกิดโรคร้ายเช่น
 โรคที่พึงรังเกียจนี้ จนถึงในพระวินัยก็มีห้ามมิให้อุปสมบท, กรรมอดีตที่ทำไว้แล้วก็เป็นอย่าง
 แล้ว แต่ท่านก็แสดงว่าพึงละกรรมชั่วที่ทำไว้แล้วได้ช่วยกุศล ตั้งพระธรรมบทหนึ่ง แปลความ
 ว่า “บุคคลใด ละกรรมชั่วที่ทำไว้แล้วช่วยกุศล บุคคลนั้น ย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างเหมือนพระ
 จันทรพ้นจากหมอกฉะนั้น” ฉะนั้น หน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็คือระมัดระวังกรรมปัจจุบัน ซึ่งทุก ๆ
 คนสามารถจะควบคุมกรรมปัจจุบันของตนได้. พระพุทธเจ้า จึงได้ตรัสสอนไว้ในปทานภาวนา-
 สูตร เก็บความรวมกันว่า “ท่านทั้งหลายจงละอกุศล จงทำกุศล, ท่านทั้งหลาย อาจเพื่อจะละอกุศล
 อาจเพื่อจะทำกุศล, ถ้าท่านทั้งหลายไม่อาจ เราก็จะไม่สอนดังนั้น. อนึ่ง ถ้าการละอกุศล การ
 ทำกุศล จะพึงเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ เราก็จะไม่สอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศลให้ทำกุศล. แต่
 เพราะการละอกุศล การทำกุศล เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข เราจึงสอนให้ท่านทั้งหลายละอกุศล
 ทำกุศล” ดังนี้. การควบคุมระมัดระวังกรรมปัจจุบัน หมายถึงการควบคุมจิตใจด้วย เพราะ
 จิตใจเป็นต้นเดิมของกรรม, ถ้าจิตใจไม่ดี เช่น ประกอบด้วยความโกรธ พยาบาท ความริษยา
 ความศรัทธาหมั่นท่าน ดังเรื่องที่เล่ามาข้างต้นนั้น ก็เป็นเหตุก่อเจตนาทำกรรมที่ชั่วร้าย, แต่ถ้าจิต
 ใจดี เช่น ประกอบด้วยเมตตากรุณา ก็เป็นเหตุให้ก่อเจตนาทำกรรมที่ดีที่ชอบ ดังเช่นทำการ
 สงเคราะห์ต่าง ๆ. ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้แผ่เมตตาพรหมวิหารธรรม มีเมตตา

เป็นต้นออกไป ทั้งโดยเจาะจง ทั้งโดยไม่เจาะจง ดังที่ตรัสสอนไว้ในเมตทาสูตราว่า “เมตตญจ สพฺพโลกสมิ มานสมฺภาวเย อปริมาณิ พิงฺอบรมจิมิเมตทาไม่มีประมาณในโลกทั้งสิ้น”

เมตทา กล่าวโดยย่อ คือ ความมีจิตปรารถนาให้เป็นสุข ตรงกันข้ามกับโทสะ เมตทา จึงเป็นเครื่องยับยั้ง ห้ามกันจิตจากโทสะ ก่อเจตนากรรมที่เป็นการสงเคราะห์กัน ๔ ประการ ดังพระพุทธานุภาพที่ตรัสไว้ว่า ทานญจ เปยฺยวชฺชญจ เป็นต้น แปลความว่า “ทาน ๑ วาจาเป็นที่รัก ๑ ความประพฤติประโยชน์ ๑ ความมีตนสม่าเสมอในธรรมทั้งหลายในบุคคล นั้น ๆ ตามสมควร ๑ ธรรม ๔ ประการเหล่านี้ เป็นสังกะหะเครื่องสงเคราะห์ คือยึดเหนี่ยว น้ำใจกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลลาแห่งรถที่วิ่งไปอยู่นั้น” มีอธิบายโดยสังเขปว่า—

ทาน การให้การบริจาค ท่านสรรเสริญการเลือกให้ เป็นกุศลทาน หรือ สัปปริสทาน (ทานของคนดี) ดังเช่นที่แสดงกาลทานไว้ ๕ ประการ คือ ๑. การให้แก่คนผู้มาถึง ๒. การให้แก่คนที่เตรียมตัวจะไป ๓. การให้แก่คนป่วยเจ็บ ๔. การให้ในเวลาที่เกิดขาดแคลนอาหาร ๕. การให้ในเวลาได้ผลไม้ใหม่, อนึ่ง การแสดงธรรมให้ฟัง ก็เรียกว่า ทาน คือ ธรรมทาน ท่านแสดงว่า ธรรมทานเป็นเลิศแห่งทานทั้งหลาย

วาจาเป็นที่รัก หมายถึง พูดด้วยคำที่สุภาพไพเราะหุ้บใจด้วยจิตใจที่มุ่งดี, ท่านแสดงว่า บรรดาวาจาเป็นที่รักทั้งหลาย วาจาที่แสดงธรรมบ่อย ๆ แก่ผู้มีความต้องการและ เจียโสศตั้งใจดับเป็นเลิศ

ความประพฤติประโยชน์ หรือ อรรถจริยา คือ ทำให้แต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ปราศจากโทษ, ท่านแสดงว่า บรรดาความประพฤติประโยชน์ทั้งหลาย การทำให้ผู้ที่ไม่มีความศรัทธา หุ้บใจ มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม ให้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา ศีล การสละบริจาคนั้น และปัญญา เป็นความประพฤติประโยชน์ที่เลิศ

ความมีตนสม่าเสมอ หรือ สมานัตตตา หมายถึง ความวางตนสม่าเสมอ ไม่กระต้างตามสมควร, ท่านแสดงว่า พระอริยบุคคลชั้นเดียวกัน มีตนสม่าเสมอกัน เป็นความมีตนสม่าเสมอที่เลิศ, โดยนัยนี้ ความมีตนสม่าเสมอ จึงต้องพิจารณาคุณตนว่า มีภาวะเกี่ยวข้องกับผู้อื่นต่าง ๆ เป็นต้น สม่าเสมอกับผู้ใด ก็ชื่อว่า มีตนสม่าเสมอกับผู้นั้นได้, โดยอธิบายดังนี้ จึงเป็นการบอ

กันความเข้าใจผิดว่า มารดาบิดากับบุตรธิดาจะต้องมีตนสม่าเสมอกัน หรือใคร ๆ จะต้องสม่าเสมอกันไปหมด, เพราะท่านหมายถึง เสมอกันสำหรับผู้ที่มีการเสมอกัน จึงเป็นอันสอนว่า ผู้ใดมีคุณธรรมเป็นต้นต่ำกว่า เมื่อปรารถนาจะให้ตนเองขึ้นไปเสมอกับผู้ที่สูงกว่า ผู้นั้นก็ต้องทำความดีให้มากขึ้น เมื่อความดีมากขึ้นเท่ากันแล้ว ก็เสมอกันขึ้นเอง ถ้าอยากจะไปเสมอกับคนที่สูงกว่าด้วยความดีเป็นต้น โดยไม่ทำความดีของตนให้สูงขึ้น ความอยากเช่นนั้น ก็เป็นกิเลส ไม่ใช่สมานัตตตา

ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นเครื่องสงเคราะห์ ยึดเหนี่ยวหัวใจกันและกันไว้ได้ในโลก เหมือนอย่างเพลของรถที่แล่นไปจะนั้น, และธรรมเหล่านี้เป็นกุศลกรรม ที่เกิดจากเมตตา ฉะนั้น จึงสมควรที่จะอบรมเมตตาจิต และแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณในทิศทั้งปวง, ผู้คนที่ได้รับเมตตาจิตก็จะมีความสุข ผู้มีเมตตาจิตเองก็จะมีความสุข, ท่านจึงแสดงอานิสงส์ของเมตตาภาวนาไว้ว่า “หลับเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันเห็นสิ่งที่ไม่คิด, เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นที่รักของอมมนุษย์ทั้งหลาย, เทวดารักษา, ไฟยาพิษหรือศัสตราไม่กล้ากราย, จิตของผู้มีเมตตาตั้งมั่นเป็นสมาธิเร็ว, ผิวน้ำผ่องใส, ไม่หลงทำกาลกิริยา, เมื่อยังไม่บรรลุดังธรรมที่ยิ่งขึ้นย่อมเข้าถึงพรหมโลก” มีอรรถาธิบายคัมภีร์แสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

วิทยุธรรมเทศนา

ในวันธรรมสวนะ และวันกาชาดโลก

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร

แสดงทางวิทยุกระจายเสียง แห่งประเทศไทย

วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ เวลา ๑๘.๐๕-๑๘.๓๕ น.

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขนต์ฟีโล บุฑฺธพลฺ วิเชตฺวา หนฺตฺวา อธมฺมํ นินฺนิตฺวา ญฺมฺยา
ปายาสี จิตฺโต อภิรฺยฺห สนฺทฺนํ มคฺคฺเคนว อติฟีโล สจฺจนิกฺกโมติ.^๑

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาตามสมควรแก่วันธรรมสวนะที่เวียนมาถึงเช้า และ
แก่เรื่องที่ปรารภ ด้วยวันที่ ๘ พฤษภาคมนี้ สันนิบาตสภาภาษาได้ขอร้องให้สภาภาษา
ทั่วโลกร่วมกันจัดงานฉลองวันกาชาดโลก โดยตั้งหัวข้อจุดประสงค์ไว้ว่า “การรักษาอนามัย
การป้องกันอุบัติเหตุ และการช่วยชีวิต” ในกรณีนี้ สภาภาษาไทยได้จัดนิทรรศการตามหัวข้อ
ดังกล่าว ให้ประชาชนชมในบริเวณหน้าโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และเพื่อส่งเสริมให้ประชาชน
ได้เข้าใจในอุคมคติของกาชาด และหัวข้อจุดประสงค์ของสันนิบาตสภาภาษา ตามหลักธรรม
ในพระพุทธศาสนา จึงจัดให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาทางวิทยุกระจายเสียงด้วยเป็นพิเศษ

อันที่จริง พระพุทธศาสนาย่อมแสดงธรรมส่งเสริมการทำหน้าที่ของมนุษยชาติทุก
ด้านหน้า เช่นหลักศีลห้า หาได้สอนว่าให้เว้นการฆ่า การลัก เฉพาะแต่ผู้นับถือศาสนาเดียวกัน
เท่านั้นไม่ แต่ได้สอนให้เว้นในบุคคลทั่วไป ทั้งยังคุ้มครองไปในสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายด้วย
จึงเป็นหลักศีลหลักธรรมที่คุ้มครองไปในสัตว์โลกทั้งหมด ฉะนั้น เมื่อหลักคติของกาชาด

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระศาสนโสภณ.

๑. พุ. ซา. ๒๗/๑๕๒๓/๓๐๘

กับจุดประสงค์ของสันนิบาตสภาภาษาชาติ คำเนินไปในหลักของศีลธรรม ในพระพุทธศาสนา จึงสมควรที่จะสนับสนุนส่งเสริม ข้อนี้ จะพึงเห็นได้จากหลักการภาษาชาติ ๗ ข้อ คือ

มนุษยธรรม ภาษาชาติเกิดขึ้นมาจากความปรารถนาที่จะนำความช่วยเหลือโดยมิเลือกปฏิบัติ มาสู่ผู้บาดเจ็บในสนามรบ ภาษาชาติเพียรพยายามทั้งในฐานะทางระหว่างประเทศ และในระดับชาติ เพื่อป้องกันและบรรเทาทุกข์ทรมานของมนุษย์ไม่ว่าจะพบได้ในที่ใด ความมุ่งประสงค์ของภาษาชาติ ได้แก่การคุ้มครองชีวิตและสุขภาพ และการประกันความเคารพนับถือต่อมนุษยชน ภาษาชาติส่งเสริมความเข้าใจ มิตรภาพ ความร่วมมือระหว่างกัน และสันติภาพ ยั่งยืนระหว่างประชากรทั้งมวล

ความไม่ลำเอียง ภาษาชาติไม่เลือกปฏิบัติในเรื่องสัญชาติ เชื้อชาติ ศาสนา ความเชื่อถือทางศาสนา ชั้นวรรณะ หรือความคิดเห็นทางการเมือง ภาษาชาติเพียรพยายามอย่างเต็มที่ที่จะบรรเทาความทุกข์ทรมาน โดยให้การปฏิบัติลำดับแรกต่อกรณีความทุกข์ยากที่เร่งด่วนที่สุด

ความเป็นกลาง เพื่อที่จะได้รับความไว้วางใจสืบต่อไปจากทุกฝ่าย ภาษาชาติไม่อาจเข้ากับฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดในการสู้รบ หรือเกี่ยวข้องไม่ว่าในเวลาใดในการขัดแย้ง ซึ่งมีลักษณะทางการเมือง เชื้อชาติ ศาสนา หรือ ลัทธินิยม

ความเป็นอิสระ ภาษาชาติเป็นอิสระ สภาภาษาชาติแห่งชาติแม้จะมีส่วนช่วยเหลือ ในบริการค้ำมนุษย์ธรรมของรัฐบาลของตน และอยู่ในบังคับแห่งกฎหมายของประเทศของตน จะต้องดำรงความเป็นอิสระอยู่เสมอไป เพื่อที่จะสามารถปฏิบัติตามหลักการภาษาชาติได้ทุกเวลา

บริการอาสาสมัคร ภาษาชาติเป็นองค์การอาสาสมัครในการบรรเทาทุกข์ โดยไม่มีความปรารถนาประโยชน์ในประการใดๆ

ความเป็นเอกภาพ ในประเทศหนึ่งพึงมีสภาภาษาชาติได้เพียงแห่งเดียว สภาภาษาชาติต้องเปิดให้แก่คนทั่วไป สภาภาษาชาติต้องปฏิบัติงานค้ำมนุษยธรรม ตลอดทั่วดินแดนของตน

ความเป็นสากล ภาษาชาติเป็นสถาบันสากล ซึ่งสภาภาษาชาติทั้งมวลที่สังกัดอยู่มีฐานะเท่าเทียมกัน และมีส่วนความรับผิดชอบและหน้าที่เท่าเทียมกัน ในการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน หลักการภาษาชาติ ๗ ข้อนี้ สภาประสานการแห่งสันนิบาตสภาภาษาชาติได้ลงมติรับรอง

ในปี ๒๕๐๔ ต่อมาก็ได้รับความเห็นชอบในที่ประชุมใหญ่อีก ๒ ครั้ง และให้มีพิธีอ่านหลักการนี้ในการเปิดประชุมกาชาด ระหว่างประเทศทุกครั้ง

ได้มีอนุสัญญาเจนีวา จำนวน ๔ ฉบับ ในปี ๒๔๙๒ มีหลักการมูลฐานสำคัญ ๓ ประการ คือ มนุษยธรรม ความเสมอภาค และความไม่ลำเอียง มีบทบัญญัติที่ทันสมัยและสมบูรณ์ที่สุด เกี่ยวกับการคุ้มครองมนุษยชนในกรณีเกิดการขัดแย้งทางอาวุธ

ผู้เสนอความคิดริเริ่มเป็นต้นเหตุให้เกิดกาชาดขึ้นในยุโรป ชื่อ อังรี กูว์นังท์ ชาวสวิส เกิดเมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม ๒๓๗๑ ได้ไปเห็นภาพอันสยดสยองในสงครามโลกครั้งที่ ๑ ซึ่งทหารจำนวนมากล้มตายและบาดเจ็บเกลื่อนกลาดทั่วสนามรบ โดยไม่มีผู้พยาบาลรักษา จึงได้เขียนบันทึกความทรงจำเป็นหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง และแสดงความคิดว่า “จะเป็นไปไม่ได้หรือที่จะตั้งองค์การอาสาสมัคร ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยเหลือดูแลทหารบาดเจ็บในยามสงคราม” เนื่องด้วยความคิดนี้ จึงได้เกิดมีคณะกรรมการระหว่างประเทศเพื่อการบรรเทาทุกข์ทหารบาดเจ็บขึ้น ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นคณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ ดังที่ได้ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน หน้าที่สำคัญของคณะกรรมการนี้ คือดูแลให้มีการเคารพนับถือปฏิบัติ ทั้งชัดเจนเผยแพร่อนุสัญญาเจนีวา ธรรมนูญหลักกาชาด ๗ ข้อดังกล่าวเป็นต้น ต่อมาภายหลังการสงบศึกของสงครามโลกครั้งที่ ๑ ได้มีสันนิบาตสภากาชาดขึ้น คือ สหพันธ์ของบรรดาสภากาชาดทั่วโลก ทำหน้าที่ทั่วไป เพื่อส่งเสริมและอำนวยความสะดวกแก่สภากาชาดในการปฏิบัติงานด้านมนุษยธรรม กล่าวโดยย่อ สันนิบาตทำหน้าที่ติดต่อกับสภากาชาดต่าง ๆ ร่วมมือกับบรรดาสภากาชาดในกิจการต่าง ๆ กล่าวโดยเฉพาะคือ การรอนามัย ร่วมมือกับคณะกรรมการกาชาดระหว่างประเทศ ทำหน้าที่แทนบรรดาสภากาชาดในระดับระหว่างประเทศ และเป็นโฆษก ส่งเสริมและอำนวยความสะดวกในการจัดตั้ง และการพัฒนาสภากาชาดในทุกประเทศ ดูแลความเป็นไปและคุ้มครองผลประโยชน์ของสภากาชาด จัดการบรรเทาทุกข์เมื่อเกิดภัยพิบัติแห่งชาติ หรือระหว่างประเทศ ความรับผิดชอบใหญ่และสำคัญมากของสันนิบาตคือ การบรรเทาทุกข์เกี่ยวกับภัยธรรมชาติ หรือระหว่างประเทศทุกส่วนของโลก เป็นอันว่าสภากาชาดได้ขยายให้มีการปฏิบัติในยามสงบด้วย ซึ่งนอกจากในคราวเกิดภัยธรรมชาติแล้ว

ยังเห็นหนักในการโอนามัย ในการนี้ได้มีสภาประศาสนการ คือ สมัชชาใหญ่ของสันนิบาตสภาภาษาชาติ เป็นเจ้าหน้าที่สูงสุดของสันนิบาต และได้มีคณะกรรมการบริหาร ปฏิบัติหน้าที่บางอย่างของสภาประศาสนการ ในระหว่างที่สภานั้นไม่มีการประชุม

ส่วนสภาภาษาชาติไทย เป็นสภาการกุศลอาสาสงเคราะห์ ทั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติว่าด้วยสภาภาษาชาติ พุทธศักราช ๒๔๖๑ มีวัตถุประสงค์ คือ ช่วยรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้ และบาดเจ็บในเวลาสงครามและในยามสงบ กับทั้งทำการบรรเทาทุกข์ในเหตุการณ์สาธารณภัยพิบัติ ยึดหลักมนุษยธรรมเป็นที่ตั้ง ความจริงสภาภาษาชาติไทยได้เริ่มมีขึ้นตั้งแต่ปี ๒๔๓๖ ในรัชกาลที่ ๕ คือ สภาอุณาโลมแดง ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ให้เป็นของสภาภาษาชาติสยาม เมื่อปี ๒๔๕๗ ชื่อสภาอุณาโลมแดง จึงเปลี่ยนเป็น สภาภาษาชาติสยาม แล้วเปลี่ยนเป็น สภาภาษาชาติไทย ตามชื่อประเทศ ซึ่งได้รับการรับรองจากคณะกรรมการภาษาชาติระหว่างประเทศ และสันนิบาตสภาภาษาชาติ ในปี ๒๔๖๓-๒๔๖๔ โดยลำดับ สภาภาษาชาติไทยอยู่ในความควบคุมทั่วไปของคณะกรรมการสภาภาษาชาตินี้ สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งองค์ประธานาธิบดี และยังมีกรรมการเจ้าหน้าที่ ซึ่งเป็นผู้ดำเนินงานโดยตรง มีอุปนายก ผู้อำนวยการ เป็นประธาน

กิจการของสภาภาษาชาติไทย แบ่งออกเป็น ๑. สำนักงานกลาง ๒. กองบรรเทาทุกข์และโอนามัย ๓. กองวิทยาศาสตร์ ๔. กองอนุภาษาชาติ ๕. กองอาสาสมัคร ๖. ศูนย์บริการโลหิต กับได้มีเหล่าภาษาชาติจังหวัด ซึ่งได้ตั้งขึ้นในส่วนภูมิภาค ตั้งแต่เดือนมกราคม ๒๕๐๔ มีวัตถุประสงค์ คือ สะสมทุนและเตรียมการไว้ล่วงหน้า เพื่อการสาธารณกุศลสงเคราะห์ ช่วยเหลือบรรเทาทุกข์ผู้ประสบภัยในท้องถิ่นแต่ละจังหวัดได้อย่างใกล้ชิดทันที่ทั้งที่ ในชั้นต้น และเพื่อร่วมมือกับสภาภาษาชาติในการนี้ในยามสงครามและยามสงบศึก ตามวัตถุประสงค์ของสภาภาษาชาติ

เรื่องของสภาภาษาชาติคงที่กล่าวมาโดยสังเขปนี้ คล้ายกับเป็นการเล่านิทานชาดกสาธกในธรรมในปัจจุบัน เพราะนิทานชาดกที่มาก็คือมีภริยาพระพุทธรุศาสนานั่น เป็นการเล่าประวัติ

ของบุคคลต่าง ๆ ผู้ประพฤติกิริยาไม่ดีอย่างนั้นอย่างนี้ แล้วได้รับผลตามสมควรแก่กรรมที่ทำ โดยเจตนามุ่งยกย่องผู้บำเพ็ญความดีที่เรียกว่า บารมี แม้ความประพฤติของบุคคลแต่ละคน หรือกลุ่มของบุคคลในปัจจุบัน ก็เท่ากับเป็นนิทานชาดกเรื่องหนึ่ง ๆ ซึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน อันพึงยกขึ้นสาธกธรรมได้ อันอาสาვეคือส่วนชั่วที่เก็บไว้ กับบารมี คือส่วนดีที่เก็บไว้ กับกรรมดีกรรมชั่วของคน ย่อมมีเป็นคู่กันมาแก่มนุษยชาติทุกยุคทุกสมัย ฉะนั้น การสงคราม กับสันติจึงเป็นสิ่งคู่กันที่เกิดขึ้นสลับกันไปในโลก เพราะอาสวกิเลสของคนนำไปสู่สงคราม โดยตรงกันข้ามบารมีของคนนำไปสู่สันติ ทั้งสองฝ่ายนี้ย่อมต้องผจญกันอยู่ในโลก ดังที่มีเรื่อง ธรรมเทวบุตรชาดก แสดงไว้โดยความว่า ในเทวโลกชั้นกามาวจร ได้มีเทวบุตรองค์หนึ่ง เกิดขึ้นชื่อว่า ธรรมเทวบุตร และได้มีเทวบุตรเกิดขึ้นอีกองค์หนึ่ง ชื่อว่า อธรรมเทวบุตร เมื่อถึงวันอุโบสถพระจันทร์เพ็ญ หมู่มนุษย์พากันบริโภคอาหารเย็นกันแล้ว ก็นั่งสนทนากัน ตามสบายที่ประตูเรือนของตน ๆ ธรรมเทวบุตรประทับที่พาลังการชั้นนั่งทิพยรถอันประเสริฐ แวดล้อมด้วยหมู่อัปสร เวียนปทักษิณคามาณิคมชนบทราชธานีไปในอากาศ ประกาศชักชวน ประชาชนให้เว้นจากอกุศลกรรมบถทั้งสิบ มีการฆ่าเป็นต้น ให้ปฏิบัติบำรุงมารตาบิคา ให้ บำเพ็ญสุจริตธรรมทั้งสามทวาร ฝ่ายอธรรมเทวบุตรก็เวียนซ้ายไปในอากาศ ประกาศชักชวน ประชาชนให้ทำในทางตรงกันข้าม คือให้ประพฤติกุศลกรรมบถทั้งสิบ มีให้ทำการฆ่าเป็นต้น ให้ไม่ปฏิบัติบำรุงมารตาบิคา ไม่บำเพ็ญสุจริตธรรม รถของเทวบุตรทั้งสองได้เวียนมาพบกัน เข้า พวกบริษัทได้ไต่ถามกันทราบว่ารถของใครแล้ว ก็หลีกออกเป็นช่องให้เทวบุตรทั้งสอง เผชิญหน้ากัน ฝ่ายอธรรมเทวบุตรได้ประกาศขึ้นว่า “เราคืออธรรมเทวบุตร ผู้ให้ยศ ทำบุญ อันสมณพราหมณ์สรรเสริญ เทพและมนุษย์กับุชา จึงเป็นผู้ควรจะได้ทาง อธรรมจงให้ทาง เด็ด” ฝ่ายอธรรมเทวบุตรจึงตอบว่า “เราซึ่งนั่งอธรรมยานมั่นคงแล้ว ตีไม้ตีก็มีกำลังมาก จะให้ทางที่ไม่เคยให้แก่ท่านเพราะเหตุอะไรเล่า” ธรรมเทวบุตรกล่าวว่า “ธรรมแลได้มีขึ้น ในโลกก่อน ส่วนอธรรมเกิดในภายหลัง ธรรมจึงเป็นผู้พี่ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นของเก่า ผู้น้องจงหลีกทางให้แก่ผู้พี่เถิด” ฝ่ายอธรรมเทวบุตรกล่าวตอบว่า “เราไม่ให้ทางแก่ท่าน ด้วยการขอ ด้วยคำที่สมควร แม้ด้วยความเป็นผู้สมควร เราทั้งสองจึงรบกันในวันนี้ ผู้ใด

ขณะในการรบ ผู้นำจักไค่ทาง” ธรรมเทวบุตรกล่าวว่า “เราปรากฏไปทั่วทุกทิศว่ามีกำลังมาก มียศไม่ประมาณได้ ไม่มีเครื่องซึ่งเทียบเคียง เป็นธรรมอันประกอบด้วยคุณทั้งปวง ธรรมจักชนะได้อย่างไร” ฝ่ายธรรมเทวบุตรตอบว่า “ทองคำยังถูกโลหะทำลายได้ ส่วนโลหะหาเสียหายไปเพราะทองคำไม่ ถ้าธรรมจะกระทบกับธรรมในวันนี้ ก็เหมือนโลหะกระทบทองคำที่นำคุณ” ธรรมเทวบุตรจึงกล่าวว่า “ถ้าท่านมีการรบเป็นกำลัง ท่านก็ไม่มีผู้เจริญไม่มีครู เอาเถอะ เราจะให้ทางแก่ท่าน และอดโทษด้วยคำที่ท่านพูดไม่ดีให้แก่ท่าน” ครั้นธรรมเทวบุตรกล่าวดังนี้ ธรรมเทวบุตรก็ไม่อาจจะดำรงตนอยู่ในรถ มีศรัทธาที่มตกลงสู่แผ่นดิน ณ บัดนั้น ท่านจึงกล่าวเป็นโอวาทว่า “ธรรมพั่งค้ำแล้วก็มีศรัทธาที่มตลง แท้ซซัน ตกลงไปพร้อมทั้งพว้าเพื่อว่า เราต้องการรบก็ไม่ได้รบ ธรรมจึงถูกกำจัดเสียแล้วด้วยประการฉะนี้ ฝ่ายธรรมผู้มีขันติเป็นกำลังชนะปราบกำจัดอธรรม ผู้มีการรบเป็นกำลัง ให้ตกลงไปในแผ่นดินได้ มีจิตแน่ มีกำลังยิ่ง มีความเพียรจริง ขึ้นไปสู่สุคติโดยทางชอบแท้คนที่ไม่นับถือมารดาบิดา สมณพราหมณ์ ทอดทิ้งสรีระกายไว้ในโลกนี้แล้วไปนิริยะ ส่วนผู้ที่นับถือมารดาบิดา สมณพราหมณ์ ทอดทิ้งสรีระกายไว้ในโลกนี้แล้วไปสู่สุคติ”

เรื่องธรรมเทวบุตรชาคณี่ เป็นนิทานสาธกธรรมที่เห็นได้ชัด ถ้าจะเรียกด้วยคำนิยมในปัจจุบัน ก็น่าจะเรียกว่า นิทานพรรคการสงครามระหว่างธรรมกับอธรรม สร้างเรื่องขึ้นเป็นเทพบุตรสององค์นั่งรถลอยไปในอากาศ องค์หนึ่งเวียนขวาโลก องค์หนึ่งเวียนซ้ายโลก มาพบกันแล้ว ก็ไม่ยอมหลีกทางให้แก่กัน โต้ว่าทะเลกัน ในที่สุดองค์ธรรมชนะองค์อธรรม พึงถอดความเป็นขัอธรรมสอนใจได้ว่า สนามรบในอากาศที่เทพทั้งสองพบกันนั้นก็คือ สนามในจิตใจนี้เอง เพราะในจิตใจของทุกคน มีความดีที่เป็นส่วนธรรมอยู่ฝ่ายหนึ่ง มีความชั่วที่เป็นฝ่ายอธรรมอยู่อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายธรรมนั้นมีการรบเป็นกำลัง คือ มุ่งต่อสู้ประหัตประหารทำลายล้างกันลงไปให้พินาศย่อยยับ ทุกคนอาจสังเกตศุจริตใจของตนเองได้ว่า บางคราว เมื่อประสบเรื่องที่กระทบใจ ใจหนึ่งคิดจะทำร้ายกันลงไป อีกใจหนึ่งคิดว่าอดทนไว้ดีกว่า หากใจที่คิดอดทนไว้เป็นฝ่ายชนะ ก็ระงับเรื่องได้ ถ้าแพ้แก่ใจที่มุ่งร้าย ก็ต้องเกิดวิวาทกันขึ้น ในระหว่างหมู่ชนตั้งแต่หมู่ย่อยจนถึงหมู่ใหญ่ก็เช่นเดียวกัน ถ้าต่างมีขันติเป็นกำลังอยู่ การ

วิวาทตลอดจนถึงสงครามใหญ่ก็ไม่เกิด หากมีการรบเป็นกำลัง คือมุ่งจะรบทำลายล้างกันลงไปด้วยโทสะ ก็จะเกิดวิวาทจนถึงสงครามใหญ่ขึ้น เรื่องที่สำคัญในชาตกนี้ก็คือ ความมีขันติเป็นกำลัง ถ้าทุกคนทุกฝ่ายมีขันติเป็นกำลังอยู่ การวิวาททุกชนิดจนถึงสงครามใหญ่ก็จะไม่เกิดขึ้น พระพุทธศาสนาสอนให้อบรมจิตใจเป็นสำคัญ แต่ใจกับกายต้องอาศัยกัน เมื่อร่างกายดีจิตใจก็สามารถ และชีวิตย่อมดำรงอยู่ได้ตลอดเวลาที่กายและใจยังกุมกันคืออยู่ จึงสมควรที่จะรักษาอนามัยป้องกันอุบัติเหตุ และช่วยชีวิตกัน การรักษาอนามัยของร่างกายนั้น พึงทำได้ตามคำแนะนำของทางแพทย์ และทำตามคำสอนทางพระพุทธศาสนา เช่น เว้นทางอบายมุขที่เป็นเหตุทำลายสุขภาพของร่างกาย การป้องกันอุบัติเหตุเช่นนั้น พึงทำได้ด้วยการรักษาความไม่ประมาท โดยมีสติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า การช่วยชีวิตกันพึงทำได้ด้วยเมตตากรุณาต่อกัน เมื่อเห็นใครตกอยู่ในอันตรายแห่งชีวิต ก็ช่วยเต็มสามารถ

อนึ่ง พึงอบรมจิตใจให้มีกำลังด้วยขันติธรรม เพื่อหลีกเลี่ยงการทะเลาะวิวาทกระทบกระทั่ง ตั้งแต่ส่วนเล็กน้อยจนถึงส่วนใหญ่ เมื่อจิตใจของตนเองน้อมเอียงเอนไปทางธรรมก็ต้องพิจารณาได้ในจิตใจตามเหตุผล เพื่อให้ฝ่ายธรรมในใจเป็นผู้ชนะ ไม่ยอมแพ้แก่ธรรมในใจตน วิธีที่จะเอาชนะธรรมด้วยขันตินั้น อย่างหนึ่งคือ ความยับยั้งใจ กล้ายับยอม เช่น เขาคำมา ก็ไม่คำตอบ คุณล้ายกับยอมรับคำคำ ความจริงไม่ได้รับ แต่ปลงใจว่าจะคำก็คำไป เราไม่เป็นอย่างที่คำ เว้นแต่ที่จะทำให้คนทั้งปวงเข้าใจผิดและเกิดโทษ ก็ทำการแก้ตามวิธีอันควรด้วยความมีสติ มิใช่ด้วยความโกรธ ความยอมใจของตนเองลงไปได้นี้ คือขันติ ส่วนความไม่ยอมใจตนเอง คือ มุ่งก่อวิวาทต่อไป คือ การรบในที่นี้ รบกันใจให้เป็นผู้ชนะใจตนเองแล้ว จึงชนะในภายนอกได้ ในท้ายชาตกนี้ จึงได้มีภษิตที่กล่าวว่าเป็นพระพุทธภษิตครัสเตือนไว้ แปลความว่า “ฝ่ายธรรมผู้มีขันติเป็นกำลัง ชนะปราบกำจัดธรรมผู้มีการรบเป็นกำลัง ให้ตกลงไปในแผ่นดินได้ มีจิตแน่ มีกำลังยิ่ง มีความเพียรจริงขึ้นไปสู่สุคติโดยทางชอบแท้” มีอรรถาธิบายทั้งแสดงมาด้วยประการฉะนี้.

อัครกถา

แสดงที่

พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๙

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ตถาคต เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

อริโย อญฺชํคิโก มคฺโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ.

ตถาคตสาวกสฺสโม เตสํ อคฺคมกฺขายติติ.

บัดนี้ จักแสดงศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อให้สำเร็จประโยชน์แห่งการฟังธรรม ตามสมควรแก่วันธรรมสวนะ คือวันเป็นที่ฟังธรรมอันเวียนมาถึงเข้าในวันนี้ การฟังธรรมนั้น เป็นกิจเบื้องต้นของพุทธศาสนิกผู้นับถือพระพุทธศาสนา เพราะเป็นเหตุให้รู้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมคือคำสั่งสอนไว้อย่างไร เมื่อรู้แล้วจักได้ปฏิบัติให้ถูกต้องได้ ตามศาสนธรรม ฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงได้กำหนดให้มีวันเป็นที่ฟังธรรม สำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วไป กำหนดโดยจันทรคติ บัณฑิตหนึ่งก็มี ๒ วัน และในวันเช่นนี้ ย่อมเป็นวันจำศีลเป็นพิเศษของคฤหัสถ์ด้วย จึงเรียกว่าวันอุโบสถ แปลคือเอาความว่าวันจำศีล ฉะนั้น เมื่อวันเช่นนี้เวียนมาถึงเข้า พุทธศาสนิกชนผู้ใคร่ธรรม จึงได้พากันมาสู่สถานที่ฟังธรรมในเบื้องต้น ได้สวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย และสวดปาฐกแสดงสังเวทกัตถุแล้ว ได้สมาทานอุโบสถศีลหรือเบญจศีล ตามศรัทธาสามารถของตนแล้ว ต่อจากนี้เป็นโอกาสที่จะได้ฟังธรรมเป็นเครื่องอบรมสติปัญญาและสัมมาปฏิบัติสืบต่อไป การฟังธรรมนั้นจะสำเร็จประโยชน์ก็ด้วยการตั้งใจฟัง แม้จะตั้งใจฟังเพื่อคัดค้านก็ยังดีกว่าไม่ตั้งใจ

แสดงครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระโศภณคณาภรณ์.

ชนิดที่มีสัญญา ทั้งไม่ใช่ชนิดที่ไม่มีสัญญาก็มี พระศาสดาทรงเห็นทศสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านว่าเป็นยอดของสัตว์เหล่านั้น ทั้งนี้เพราะพระศาสดามีพระคุณเป็นยอด เพราะทรงมีพระปัญญาคุณ คุณคือพระปัญญาตรัสรู้ธรรม มีพระวิสุทธิคุณ คุณคือความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสและกองทุกข์ มีพระมหากรุณาคุณ คุณคือพระกรุณาใหญ่เป็นเหตุให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลกคือหมู่สัตว์ซึ่งเป็นเวไนยคือควรฝึกให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ สมดังบทสวดแสดงความนอบน้อมว่า พุทฺโธ สุตฺพุทฺโธ กรุณามหฺณฺโณ โว บทว่า พุทฺโธ แปลว่าตรัสรู้ ก็ได้แก่พระปัญญาคุณ สุตฺพุทฺโธ แปลว่าหมดจด ก็ได้แก่พระวิสุทธิคุณ บทว่า กรุณามหฺณฺโณ แปลว่า มีพระกรุณาถึงทะเลหลวง ก็ได้แก่พระมหากรุณาคุณ ไม่มีใคร ๆ ในโลกประกอบคุณครบถ้วนบริบูรณ์เสมอเหมือนพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้น พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของสัตว์โลกทุกชนิด

อนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ได้ตรัสรู้ธรรมและได้แสดงธรรมสั่งสอน คำว่าธรรมนั้น มีอรรถ คือความหมายหลายอย่าง ตามศัพท์แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ ในที่นี้ก็หมายถึงสภาพหรือภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาที่มีอยู่ทั้งหมด ธรรมคือสิ่งที่อยู่นั้น เป็นสิ่งผสมก็มี เป็นสิ่งที่ไม่ถูกผสมก็มี สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏแก่ ตา หู เป็นต้นทั้งหมดในโลก โดยเป็นพื้นพิภพก็ตาม เป็นสิ่งต่างบนพื้นพิภพก็ตาม ล้วนเป็นสิ่งผสมทั้งนั้น เช่นบ้านเรือน เป็นสิ่งผสมขึ้นปรุงขึ้นด้วยวัตถุต่าง ๆ แม้วัตถุนั้น ๆ แต่ละสิ่งก็เป็นสิ่งประสมอีกเหมือนกัน แม้จะแยกให้ละเอียดเป็นอย่างไร สิ่งที่ว่าละเอียดนั้นก็ยังเป็นสิ่งผสม เพราะอาจแยกออกไปได้อีก เป็นสังขตธรรมทั้งหมด ต่อเมื่อใดแยกออกไปอีกไม่ได้ เพราะเป็นธาตุแท้ล้วน ๆ ไม่มีอะไรปรุงแต่งประสม จึงจะเป็นอสังขตธรรม คือสิ่งที่ไม่ถูกประสม กล่าวเฉพาะในทางศีลธรรม สิ่งที่ต้องทำต้องปฏิบัติที่ปวงเรียกว่า สังขตธรรม บาปก็เป็นสังขตธรรม เพราะต้องทำชั่วจึงจะเป็นบาป บุญก็เป็นสังขตธรรม เพราะต้องทำดีจึงเป็นบุญ จะทำบุญหรือทำบาปก็เนื่องมาจากจิตคิดปรุง คิดปรุงในทางดี ก็ให้ทำบุญ คิดปรุงในทางชั่ว ก็ให้ทำบาป ความคิดปรุงนั้นก็ เป็นสังขตธรรมเหมือนกัน จิตจะคิดปรุงดีหรือชั่วก็เพราะอารมณ์ คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องจิตดำริ เรื่องที่จิตเก็บไว้เป็นอนุสัย คือ นอนเนื่องเป็นตะกอนอยู่ในจิต จิตอารมณ์ผสมกันอยู่เช่น

นี้ จึงคิดปรุงไปต่าง ๆ นี้ก็เป็นสังขตธรรมทั้งหมด แท้จริงจิตก็เป็นส่วนหนึ่ง อารมณ์ก็เป็นส่วนหนึ่ง แต่ทั้ง ๒ ส่วนนี้มาผสมกันก็เพราะมีเครื่องทำให้เกิด อันเรียกว่า ราคะ อันแปลว่า ความติดหรือเครื่องติด เหมือนอย่างสีเป็นเครื่องย้อมผ้า จิตมีเครื่องติดประจำอยู่ จึงติดในอารมณ์ ไม่พรากออกไปได้ เพราะจิตมีความติดอยู่เช่นนี้จึงมีความเมา มีความกระหาย มีอาลัยพัวพัน มีความวนเวียน มีความตั้งรกรากนอนอยาก มีความยินดี มีความก่อและยังมีความร้อยรัดเกี่ยวเกาะ พิจารณาอยู่ที่จิตของตนก็จะรู้สึกในอาการเหล่านี้ได้ ทั้งนี้เพราะอะไร? ก็เพราะยังมีความติดคือราคะอยู่นั่นเอง ต่อเมื่อใด สิ้นราคะ คือสิ้นเครื่องติดหรือสิ้นความติด อันเรียกว่าวิราคะ อารมณ์ที่ประสมต่าง ๆ ทาง ตา หู เป็นต้น ไม่ข้องติดอยู่กับจิต จิตก็ไม่ข้องติดอยู่กับอารมณ์ เป็นอันแยกออกจากกันได้โดยสิ้นเชิง เมื่อนั้น ก็เป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุง อารมณ์ก็เป็นส่วนอารมณ์ จิตก็เป็นส่วนจิต เป็นจิตที่บริสุทธิ์ ปราศจากความเมา ความกระหาย ความอาลัยพัวพัน ความวนเวียน ความตั้งรกรากนอนอยาก ความยินดี เป็นจิตที่คับกิเลส สิ้นเครื่องร้อยรัด ลักษณะดังกล่าวนี้ รวมเรียกว่า วิราคะธรรม ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของธรรมทั้งหมด ทั้งที่เป็นสังขตะทั้งที่เป็นอสังขตะ.

อนึ่ง ยอดธรรมดังกล่าวนี้ ก็ย่อมเนื่องมาจากการอบรมปฏิบัติ ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงเบื้องสูงโดยลำดับ ก็คือต้องอาศัยการปรุงแต่งมาก่อน การปรุงแต่งนั้นมี ๒ คือปรุงแต่งในทางชั่วอันเรียกว่า บาป อกุศล ทุจริต ๑ ปรุงแต่งในทางดี อันเรียกว่า บุญ กุศล สุจริต ๑ ในทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ละบาปอกุศลทุจริต คือไม่ปรุงหรือทำให้เกิดขึ้น ทรงสอนให้บำเพ็ญกุศลสุจริต คือปรุงหรือทำให้เกิดขึ้น และสอนให้ชำระจิตให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์ คึงพระพุทธภาษิตในพระโอวาทปาฏิโมกข์ว่า สหุพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ กุสลสฺสุปปสมฺบทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ๑ สจิตฺตปริโยทปนํ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ๑ เอตํ พุทฺธานสาสนํ นี้เป็นคำสอนของพระผู้รู้ทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง ทรัสเสถงทางปฏิบัติมีองค์ ๘ อันประเสริฐ ได้แก่สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ทั้ง ๘ นี้

เรียกว่า อัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ ๘ ชื่อว่าเป็นสังฆธรรม เพราะต้องปรุง คือ ต้องทำต้องปฏิบัติ และเมื่อปฏิบัติ ย่อมได้ประสบความสำเร็จคืออรโณเป็นผล ตามควรแก่ความปฏิบัติ จนถึงวิวิธธรรมในที่สุด ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของสังฆธรรมทั้งปวง.

อนึ่ง หมู่ชนผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติดำเนินไปในทางที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน คือมรรคทั้งกล่าวแล้ว จนบรรลุถึงผลตามพระพุทธเจ้า ต่างโดยเป็นพระอรหันต์บุคคลตามชั้น เรียกว่า สาวกสงฆ์ของพระตถาคตพุทธเจ้า สุปฏิปันโน เป็นหมู่ผู้ปฏิบัติคอุชุปฏิปันโน ปฏิบัติตรง ฉายปฏิปันโน ปฏิบัติเป็นธรรมตามเหตุผล สามจีปฏิปันโน ปฏิบัติชอบเหมาะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นยอดของหมู่หรือคณะทั้งปวง.

วัตถุที่เป็นยอดทั้ง ๔ นี้ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพุทธรัตนะ วิวิธธรรมและมรรค เป็นธรรมรัตนะ และสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นสังฆรัตนะ รวมเป็นพระรัตนตรัยหรือพระไตรรัตน์ เป็นยอดแห่งวัตถุที่พึงศรัทธาอุปสาทะทั้งหมด เพราะมีคุณเป็นยอดแต่ละวัตถุและเมื่อรวมกันเข้า ก็มีคุณยอดเยี่ยม ฉะนั้น เมื่อบุคคลปลุกศรัทธาอุปสาทะในวัตถุที่เป็นยอดก็ย่อมจะได้วิบาก คือผลที่เป็นยอด คือผลอันเลิศ ด้วยประการฉะนี้.

พุทธศาสนิกผู้นับถือพระพุทธศาสนา พึงเจริญศรัทธาอุปสาทะในพระพุทธานุภาพรัตนตรัย มีนัยดังแสดงมา พึงตั้งใจศึกษาปฏิบัติธรรมตามพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเป็นเช่นนี้ จักได้รับความสุขสงบ ตามสมควรแก่การปฏิบัติ มีอรรถาธิบายดังแสดงมา ด้วยประการฉะนี้.

อุโบสถเทศนา (อภิสิทธิ์กิตกาลรัชดาภิเษก)
สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน) วัดบวรนิเวศวิหาร
แสดง ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร
เช้าวันอาทิตย์ที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๑๔

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.
มหาการุณิกो नाโढो हिताय सफुपपाणिः
पुत्रकुवा पारमी सफुपा पदुतो समुपोธิमुकुत्मनुदि.

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนาสนองกุศลเจตนาของท่านสาธุชน ซึ่งปรารถนาฟังธรรมจึงมาประชุมกันเพื่อฟังธรรม เทศนากันครั้งนี้จะเทศนากันเป็นพิเศษ เพราะใกล้กับอภิสิทธิ์กิตกาลรัชดาภิเษกแห่งสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า เพราะฉะนั้น จะแสดงเรื่องบารมี เพราะเหตุว่า เมื่อกล่าวว่ามีใคร ๆ ก็มักจะนึกถึงพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์ คือนึกถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาช้านาน จึงได้ตรัสรู้ ตามที่พระอาจารย์ได้เล่าแสดงไว้ และพระมหากษัตริย์ก็ได้กล่าวสกุติพระองค์ว่า ได้ทรงมีพระบารมีและก็ได้ทำคุณในการกราบบังคมทูล เช่น ขอเคชะพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมครั้งนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น ในโอกาสนี้จึงจะแสดงเรื่องบารมี แต่การแสดงเรื่องบารมีในที่นี้เป็นแสดงโดยสังเขปพอให้จบลงกัณฑ์หนึ่งในเวลาอันสมควร

คำว่า บารมี แปลกันมา ๒ อย่าง อย่างหนึ่งแปลว่าอย่างยิ่ง อีกอย่างแปลว่าถึงฝั่ง ที่แปลว่าอย่างยิ่งนั้นมาจากศัพท์ว่า ปรมะ เามาใช้ในภาษาไทยว่าบรม เช่นพระบรมมหาราชวัง คำว่าบรมจากภาษาบาลีว่า ปรมะ แปลว่าอย่างยิ่ง ไขทั้ง ๒ ทาง คือใช้ในทางดีก็มี ใช้ในทางไม่ดีก็มี ในความหมายว่าเป็นอย่างยิ่งเป็นต้นว่า นิพพาน์ ปรมี สุขี นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง นิพพาน์ ปรมี สุขุณิ นิพพานเป็นความว่างอย่างยิ่ง และที่ใช้ในทางไม่ดีนั้น ก็เช่นว่า สงุขารา ปรมา ทุกุขา สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง หรือแสดงลักษณะของคนดี แต่พูดว่า วจี-

ปรโม แปลว่าคนมีวาจาเป็นอย่างยิ่ง ไม่ใช่หมายความว่าพูดดี แต่หมายความว่าดีแต่พูด เรียกว่าจริมระมีวาจาเป็นอย่างยิ่ง นี้ใช้ในทางไม่ดี เพราะเป็นคุณศัพท์สุดแต่ว่าคำนามจะเป็นอะไร เมื่อมีปรมะเป็นคุณศัพท์ก็สองความว่าสิ่งนั้นเป็นอย่างยิ่ง จึงใช้ในทางดีก็ได้ ในทางไม่ดีก็ได้ แต่ก็มี ความหมายว่าเป็นอย่างยิ่งคือหมายความว่าเต็มทีหรือเต็มเปี่ยม บารมีมาจากคำนี้ จึงแปลว่าอย่างยิ่งหรือเต็มเปี่ยม อีกอย่างหนึ่ง แปลว่าถึงฝั่งมาจากคำว่าปาระ ที่แปลว่าฝั่ง ที่หมายความว่าฝั่งข้างโน้น การข้ามจากฝั่งข้างนี้ไปถึงฝั่งข้างโน้นได้ เรียกว่าถึงฝั่ง โดยความก็คืออย่างยิ่งหรือเต็มทีนั่นเอง เพราะการที่จะข้ามจากฝั่งข้างนี้ไปถึงฝั่งข้างโน้นได้ ก็ต้องทำการข้ามอย่างเต็มทีแล้วจึงถึงฝั่งได้ คำว่าบารมีมาจากคำว่าถึงฝั่ง ใช้เป็นชื่อของความดีที่ได้อบรมสั่งสมมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงเต็มที ความดีที่อบรมสั่งสมมาในลักษณะนี้ แม้จะยังไม่เต็มทีแต่ว่าได้อบรมสั่งสมมาไว้มากแล้วเรียกว่ามีเป็นทุนอยู่ในตนบ้างแล้ว ก็เรียกว่าบารมีได้

ความดีที่สั่งสมไว้มากแล้วเป็นสิ่งที่ไม่มีความดีบอกไม่ถูกมากเท่าไร ก็คล้าย ๆ กับความรู้ที่ทุก ๆ คนได้เล่าเรียนมา เมื่อเริ่มเข้าโรงเรียนก็ยังไม่มีความรู้ เมื่อเข้าโรงเรียนก็เรียนมาทุกวัน ๆ โดยลำดับมาเป็นปี ๆ ก็ได้ความรู้ที่เก็บสั่งสมมาโดยลำดับจนถึงเลิกเรียนจะเลิกเองหรือจบชั้นเรียนหรือเรียกว่าจบการศึกษาก็ตาม ความรู้ที่เก็บสั่งสมมาโดยลำดับนั้นแหละ เทียบได้กับบารมีหรือเป็นบารมีอย่างหนึ่ง ก็เป็นสิ่งที่บอกไม่ถูกเหมือนกันว่ามากเท่าไร ความรู้ของแต่ละคนจะเอามาซึ่งดวงวิคเหมือนว่าติดไม้ติดมือ แต่ที่รู้ว่ามีอยู่ และความรู้ที่มีขึ้นนั้นก็มีใช้เป็นที่บังเกิดขึ้นวันเดียว แต่บังเกิดจากการที่เรียนมานานับเป็นปี ๆ แล้วก็เก็บสั่งสมพอกพูนให้มากขึ้น ๆ นี้แหละเป็นลักษณะของบารมีคือความดีที่เก็บอบรมสั่งสมมาโดยลำดับ และหลักเรื่องบารมีนี้ก็เป็นเครื่องแสดงว่า ความดีที่บุคคลกระทำทุก ๆ ครั้ง เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำแล้วก็แล้วไป แต่ว่ายังเก็บสั่งสมพอกพูนมากขึ้นได้อยู่เสมอ และเป็นเครื่องแสดงว่าบารมีนี้ก็เกิดมาจากกรรมคือการทำงานที่บุคคลกระทำ ที่เรามากจะเรียกกันว่าการกระทำนี้เอง ยกตัวอย่าง การเรียนที่กล่าวมาแล้วก็เป็นการทำงาน คือการต้องไปเข้าโรงเรียน ต้องฟังคำสอน ต้องมี สุ. จิ. ปุ. ลิ. คือต้องกระทำทุกอย่างแบบนักเรียน นี่เป็นกรรมคือการทำงานที่กระทำ เมื่อมีการกระทำถึงนี้ เมื่อกระทำแล้วก็ไม่ได้ไป แต่ว่ายังมีส่วนเหลือที่เก็บสั่งสมพอกพูนขึ้นไว้อยู่เรื่อย ๆ

เหมือนอย่างนักเรียนที่เรียนหนังสือนั้น เมื่อเรียนไปวันหนึ่ง ๆ แล้วก็ไม่ใช่ว่าแล้วไป ความรู้ ความชำนาญที่บังเกิดขึ้นก็เก็บตัวพอกพูนมากขึ้น ๆ ความดีทุก ๆ อย่างที่บุคคลกระทำก็มีการเก็บตัวพอกพูนอยู่เสมอเช่นนั้นแหละ อันนั้นแหละเป็นบารมี

คราวนี้ในทางตรงกันข้าม ความชั่วที่บุคคลกระทำก็มีการเก็บสะสมมากขึ้นเช่นเดียวกัน และก็มีคำเรียกว่า อาสวะ ตรงกันข้ามกับบารมี คำว่าอาสวะนั้น แปลว่าสิ่งที่ต้องสันดานหรือจิตใจ หมายถึงความชั่วที่เก็บสะสมเข้าไว้ และก็เกิดจากกรรมอีกเหมือนกัน คือกรรมที่เป็นกรรมชั่วที่บุคคลกระทำครั้งหนึ่ง ๆ เมื่อทำไปแล้วก็ไม่ใช่แล้วไป ยังมีส่วนเหลือที่เก็บสะสมไว้เรียกว่าเป็นอาสวะ เพื่อให้เข้าใจง่าย บางท่านแปลบารมีว่าเก็บดี แปลอาสวะว่าเก็บชั่ว สำหรับในค้ำเก็บชั่วนี้ ก็จะพึงเห็นได้เป็นตัวอย่าง ที่ไม่ใช่เป็นเรื่องของจิตใจโดยตรงนั้น แต่เป็นเรื่องของกาย เช่น การติดฝิ่นติดเฮโรอีน เดิมก็สูบฝิ่นสูบเฮโรอีนไม่เป็น แต่เมื่อมีการสูบขึ้นครั้งหนึ่ง ๒ ครั้ง ๓ ครั้ง เมื่อสูบแล้วก็ไม่ใช่แล้วไป การติดยาเสพติดนั้นก็สะสมพอกพูนตัวเองให้มากขึ้นอยู่เสมอจนกลายเป็นการติด แม้การดื่มสุราก็เช่นเดียวกัน เดิมทุกคนก็ดื่มสุราไม่เป็น แต่เมื่อดื่มขึ้นคราวหนึ่ง ๒ คราว ๓ คราว ก็เกิดการติดขึ้น การติดบุหรี่ การติดการพนัน เช่นการเล่นไพ่เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน เดิมก็ไม่เป็น แต่เมื่อได้เริ่มขึ้นคราวหนึ่ง ๒ คราว ๓ คราว เมื่อเลิกเล่นคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็ไม่ใช่แล้วไป การติดก็พอกพูนสะสมตัวเองขึ้น นี่คืออาสวะคือเก็บชั่ว เป็นตัวอย่างในค้ำตรงกันข้าม

ทุก ๆ คนย่อมมีบารมีและมีอาสวะอยู่ด้วยกัน การเกิดมาเป็นมนุษย์นั้นท่านแสดงว่าเป็นผลของกุศล ก็แปลว่าต้องทำดีมาจึงได้มาเกิดเป็นมนุษย์ นี้ก็แสดงว่าที่เกิดมาเป็นคนเราๆ นี้ก็ต้องมีบารมีคือความดีที่เก็บสะสมอบรมมาดีแล้วด้วยกันทั้งนั้น น้อยหรือมาก และก็ย่อมมีอาสวะคือเก็บชั่วติดมาด้วย เพราะฉะนั้น คนสามัญเราทุก ๆ คนนั้นจึงได้มีการกระทำดีบ้าง กระทำชั่วบ้าง สุดแต่เครื่องแวดล้อมต่าง ๆ นั้นอย่างหนึ่งและสุดแต่อาสวะกับบารมีในจิตใจของตนเองนั้นอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น ในค้ำของเครื่องแวดล้อมภายนอก พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสสอนให้ อสวนา จ พาลานํ การไม่สั่งเสพคนพาล ปลูกจิตานุจ เสวนา การสั่งเสพบัณฑิต ปุชา จ ปุชณียานํ การบูชาบุคคลที่ควรบูชาทั้งหลาย ในส่วนภายใน จึง

ได้ตรัสสอนให้ สพุพปาปสฺส อกรณํ การไม่กระทำความบาปทั้งปวง กุสลสุสุปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใสดังนี้ เมื่อปฏิบัติตามพุทธ-โอวาทแม้เพียงเท่านี้ทุก ๆ คนก็พอเอาตัวรอดให้มีความสุขได้ สามารถที่จะชักเกลียดอาสวะ บำเพ็ญบารมีเพิ่มเติมความดีของตนให้มากขึ้นได้

พระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่า เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีคือความดี ด้วยทรงประกอบกรรมคือการทำงานที่ดี เก็บสั่งสมความดีให้มากขึ้นโดยลำดับ กังที่ท่านแสดงบารมีของพระพุทธเจ้าไว้เป็น ๑๐ ประการ คือ ๑. ทาน การให้ ๒. ศีล การงดเว้นจากความชั่วทางกายทางวาจาต่าง ๆ ๓. เนกขัมมะ การออกจากกาม ๔. บัณฑิต ความรู้จักบาปบุญคุณโทษประโยชน์โทษ ประโยชน์ จนถึงการรู้จักจะคือความจริง ๕. วิริยะ ความพากเพียรพยายาม ๖. ขันติ ความอดทน ๗. สัจจะ ความจริง ๘. อธิษฐานะ ความตั้งใจมุ่งมั่น ๙. เมตตา ความปรารถนาสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ๑๐. อุเบกขา ความมีใจมัธยัสต์เป็นกลาง ไม่นิยมยินร้ายในอารมณ์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงประกอบกรรมคือการทำงานเป็นทานบ้าง เป็นศีลบ้าง เป็นเนกขัมมะบ้าง เป็นบัณฑิตบ้าง อบรมให้มากขึ้นโดยลำดับโดยมี ๔ ข้อเป็นหลัก และมีอีก ๖ ข้อคือ วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐานะ เมตตา อุเบกขา เป็นอุปการะปฏิบัติ ความดีที่ทรงสั่งสมไว้จึงได้พอกพูนมากขึ้น ๆ โดยลำดับ นี่เป็นพระบารมี ในตอนแรกก็ยังไม่เต็มเปี่ยมคือไม่ใช่เป็นอย่างยิ่ง คือยังไม่ถึงฝั่ง คือยังไม่สำเร็จ แต่แม้เช่นนั้น ความดีที่เก็บสั่งสมพอกพูนขึ้นอยู่เสมอนั้นก็เรียกว่าบารมีได้ เพราะฉะนั้น เพื่อให้เห็นชัดขึ้น พระอาจารย์จึงได้แบ่งบารมีนี้ออกเป็น ๓ ชั้น คือบารมีสามัญเรียกว่าบารมี บารมีที่ยิ่งขึ้นเรียกว่าอุปบารมี บารมีที่เต็มเปี่ยมเต็มที่ เรียกว่าปรมัตตบารมี และได้แสดงยกตัวอย่างไว้ว่า พระบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญชนิดที่ทรงยอมสละทรัพย์ สละบุคคลและสิ่งที่เป็นที่รักได้ นี่เป็นพระบารมีสามัญ พระบารมีที่ทรงบำเพ็ญชนิดที่สละอวัยวะ ร่างกายได้ เช่น สละมือ สละเท้า สละตาได้ นี้เรียกว่าอุปบารมี พระบารมีที่ทรงบำเพ็ญชนิดที่ทรงสละชีวิตได้ นี้เรียกว่าปรมัตตบารมี และเมื่อพิจารณาคุณโดยกระแสธรรม ปรมัตตบารมีนั้น ก็จะพึงหมายถึงพระบารมีที่เป็นตัวมรรคเต็มที ที่เป็นเหตุให้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ

กัณฑ์ที่มีเล่าไว้ในพุทธประวัติว่า ในราตรีที่จะตรัสรู้นั้นได้ประทับภายใต้โพธิพฤกษ์และได้มี มารมาผจญ พระองค์ก็ทรงเสียดพระบารมีผจญมาร ทรงชนะมาร โดยได้ทรงตั้งอธิษฐานพระ หฤทัยว่า เลือกลงเนื้อทั้งสี่จะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตามที เมื่อยังไม่บรรลุ ผลที่จะพึงบรรลุได้ด้วยกำลังเรี่ยวแรงของบุรุษแล้ว ก็จักไม่ลุกขึ้นจากที่นั่งนั้น เป็นการที่ ทรงตั้งพระหฤทัยอย่างเด็ดเดี่ยว บารมีคือความดีที่ได้ทรงบำเพ็ญสั่งสมมาตลอดเวลาช้านาน ก็ ประมวลกำลังกันเข้าเต็มที่ กัจจกิลเสสได้แตกขาดเป็นสมุจเฉทปหานจากพระสันดาน ได้ ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ พระบารมีในขั้นนี้จึงเห็นว่าเป็นปรมัตถบารมี พระบารมีที่จวนใกล้ เป็นอุปปารมี ที่ห่างจากนั้นก็นับว่าเป็นพระบารมีสามัญ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้ผูกประพันธ์ เป็นฉันทกาลาไว้ว่า

มหาการุณิโก นาโถ หิตาย สพฺพปาณินิ

ปุเรตฺวา ปารมี สพฺพา ปตฺโต สมโพธิมุตฺตมํ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงเป็นนาถะ ทรงบำเพ็ญ พระบารมีทั้งปวงเพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง ทรงบรรลุถึงสัมโพธิคือความตรัสรู้เองอันสูงสุด แล้วดังนี้

ส่วนพระมหาษัตริย์ที่ประชาชนได้ถวายสกุติว่าทรงเยี่ยมกว่าบารมีนั้น ก็พึงเห็นความ ตามกลองธรรมว่า เพราะได้ทรงบำเพ็ญความดี เก็บสั่งสมมาโดยลำดับ ว่าถึงความดีเก่าอัน เรียกว่า ปุพเพกตปุญญตา คือความเป็นผู้มีคุณงามความดีมีบุญอันได้กระทำไว้แล้ว ก็ย่อมมีอยู่เป็น อันมาก จึงได้เป็นเหตุให้ได้ทรงพระราชสมภพ ในฐานะที่ส่งให้เสด็จเสด็จด้วยราชเป็นพระ มหาษัตริย์ ซึ่งมีเพียงพระองค์เดียวเท่านั้นในจำนวนประชาชนสามสิบกว่าล้าน นับว่าเป็น ปุพเพกตปุญญตาพิเศษ และว่าถึงปัจจุบันก็ทรงมีอัครสัมมาปณิธิ คือความตั้งตนไว้ชอบ ประกอบด้วยทศพิธราชธรรม คือ ธรรมที่เป็นของพระราชา ๑๐ ประการ ที่ท่านแสดงไว้ในทางพระพุทธศาสนาก็คือ ๑. ทาน การให้ ๒. สีล ความมกเว้นจากความชั่ว ประพฤติ กายกรรมวจีกรรมตลอดถึงมโนกรรมที่เหมาะสมควร ๓. ปริจาคะ การสละบริจาค ๔. อาชวะ ความเป็นผู้ตรงไม่ทุจริต ๕. มัททวะ ความเป็นผู้อ่อนโยนไม่กระต้าง ๖. ตปะ ความขจัด

ความชั่วและความเกียจคร้าน มีความขยันเอาเป็นธุระในกรณีนั้น ๆ และมีเคหะอำนาจ
 ภาภุมิอยู่ในตนเป็นที่ยำเกรง ๗. อโกธะ ความไม่โกรธหรือไม่ลุ่มอำนาจแห่งความโกรธ
 ๘. อวิหีสา ความไม่เบียดเบียน ๙. ขันติ ความอดทน ๑๐. อวิโรธนะ ความไม่กระทำ
 ผิดคือกระทำในสิ่งที่ถูกต้องที่เหมาะสมที่ควร ทั้ง ๑๐ ประการนี้เรียกว่า ทศพิชราชธรรม ที่ท่าน
 แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์เมื่อทรงตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรมทั้งที่กล่าวมานี้
 ก็เรียกว่าได้ทรงมีพระบารมี คือความดีที่ได้ทรงสั่งสมอบรมอยู่ในปัจจุบันเป็นไปในประชาชน
 และทศพิชราชธรรมเหล่านี้ เมื่อกล่าวรวมกันเข้าก็คือพระมหากษัตริย์ที่มีในประชาชน อันจะ
 พึงเห็นได้อย่างที่ได้ทรงชวนชายปฏิบัติพระราชกรณียกิจ เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน
 ช่วยเหลือทุกข์ในที่นั้น ๆ โดยไม่ทรงเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย เสด็จไปแม้ในที่ทุรกันดารต่าง ๆ
 อย่างที่น่าเสี่ยงภัยอันตราย มีความสุจริตไม่มุงร้ายต่อประชาชน มีความซื่อตรงต่อประชาชน
 เหล่านี้ก็เป็นเครื่องส่องถึงจิตใจที่จะต้องมามีพระบารมี คือความดีที่ได้อบรมสั่งสมไว้อย่าง
 เพียงพอ ถ้าไม่เช่นนั้นแล้ว จักไม่สามารถรักษาความดีไว้ได้ ถึงแม้จะพึงเห็นได้ในผู้ที่มีบารมี
 น้อย ไม่ต้องกล่าวถึงบุญญาภินิหารหรืออะไรที่เป็นสิ่งอัศจรรย์ต่าง ๆ กล่าวถึงความดีที่เป็น
 หลักใจของพวกเราแต่ละ

ความดีที่เป็นหลักใจอันประกอบอยู่ในธรรมาศยานิสัยสันดาน ให้ปรากฏออกมาเป็นคน
 ที่มีสันดานดี มีนิสัยดี มีธรรมาศยดี นี่แหละเป็นตัวบารมี คนที่มีบารมีอ่อนคือมีความดีที่
 เป็นหลักใจดังกล่าวอ่อน เมื่อเข้าไปสู่ตำแหน่งที่มียศใหญ่แวกล้อมไปด้วยลาภยศสรรเสริญ
 สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องยั่ววนให้เสีย ยั่ววนให้โลภบ้าง ให้โกรธบ้าง ให้หลงบ้าง เมื่อ
 ไม่มีหลักใจเพียงพอแล้วก็ไม่สามารถที่จะรับจะต่อต้านกับเครื่องยั่วเข้าเหล่านี้ได้ ก็กลายเป็น
 คนเสียไป เพราะลาภ เพราะยศ เพราะสรรเสริญ เพราะสุข นี่แหละเรียกว่าบารมีไม่พอที่
 จะรับกับเหตุการณ์แวกล้อมที่ส่งตนขึ้นไป ส่วนบุคคลที่มีบารมีพอ ก็มีธรรมที่เป็นหลักใจ
 อย่างเพียงพอ แม้จักไปสู่ในที่สูง แวกล้อมไปด้วย ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จะมีคนเอาลาภ
 มาให้หรือว่ามีลาภวางอยู่ตรงหน้า เอื้อมมือไปหยิบเมื่อไรก็ได้เมื่อนั้น มีคนเอายศมาให้ จะต้อง
 การยศอะไรก็ได้ มีคนสรรเสริญวันยังคำคินยังรุ่ง มีความสุขต่าง ๆ ที่แวกล้อมอยู่ คนที่มี

ธรรมเป็นหลักใจ เป็นกัวบารมีอยู่เพียงพอแล้ว จะไม่หลงไหลไปในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เหล่านั้น จะไม่เสียไปเพราะลาภ ยศ สรรเสริญ สุขเหล่านั้น แต่จะมีความรู้เท่า รักษาจิตใจให้ เป็นปกติ คงปฏิบัติอยู่ในคลองธรรม เป็นทานบ้างเป็นศีลบ้างเป็นกัมม์ เอาเฉพาะข้อทาน เท่านั้น ทานคือให้ ตรงกันข้ามกับรับ ถ้าคนมีบารมีเป็นหลักใจไม่เพียงพอแล้วก็จะรับกันใหญ่ เท่านั้น ไม่มีคนมาให้ให้รับ ก็เอื้อมมือคว้าเอาเอง เอาแต่รับ แต่จะไม่มีทานคือการให้ แต่ ผู้มีหลักใจอยู่อย่างเพียงพอแล้ว แม้จะมีผู้ให้มากอยู่โดยรอบ ก็รับเอามาเพื่อให้ เพื่อนำเพ็ดสิ่ง ที่เป็นประโยชน์ออกไปถึงประชาชน ไม่ได้มุ่งเพื่อความสุขส่วนตัว จะมีคนมายกยออยู่รอบตัว ก็ไม่หลงไปในคำยกยอ จะปฏิบัติตนให้ควรแก่การสรรเสริญยกยอให้ยิ่งขึ้นไปโดยชอบ

ในวันนี้ จึงขอเชิญชวนท่านสาธุชนทั้งหลาย ให้ตั้งจิตอธิษฐาน ขอคุณพระศรีรัตน ทรย์ อภิบาลรักษาสมเด็จพระบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระ บรมราชินีนาถ และพระราชโอรสธิดา ให้ทรงพระเกษมสำราญนฤมล ทรงพระเจริญด้วย สรรพพรชัยมงคล เสถียรสถิตในพระสิริราชสมบัติ เป็นพระนาถรัชนีแห่งปวงประชาชาติไทย ตลอดจักรกาล.

มูลนิธิวรรณคดี

2 030010 250858

ราคา 80.00

บาท